ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD
Volume 17 Issue 1 (7) **2012**
SERIES
LIBRARY STUDIES
BIBLIOGRAPHY STUDIES
BIBLIOLOGY

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
Том 17 Випуск 1 (7) **2012**
СЕРІЯ
БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО
БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО
КНИГОЗНАВСТВО

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE, YOUTH AND SPORT OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Library studies, Bibliography studies, Bibliology

Scientific journal

Published twice a year

Series founded in October, 2007

Volume 17 Issue 1 (7) 2012

Odesa
«Odesa National University»
2012

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: *Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Серія заснована у жовтні 2007 р.

Том 17, випуск 1 (7) 2012

Одеса
«Одеський національний університет»
2012

Засновник та видавець:
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:
І.М. Коваль (головний редактор), О.В. Запорожченко (заступник головного редактора), В.О. Іваниця (заступник головного редактора), Є.Л. Стрельцов (заступник головного редактора), С.М. Андрієвський, Ю.Ф. Ваксман, В.В. Глєбов, Л.М. Голубенко, Л.М. Дунаєва, В.В. Заморов, В.Є. Круглов, В.Г. Кушнір, В.В. Менчук, О.В. Сминтина, В.І. Труба, О.В. Тюрин, Є.А. Черкез, Є.М. Черноіваненко.

Редакційна колегія серії:
В.М. Хмарський, д-р іст. наук (науковий редактор); М.О. Подрезова, директор Наукової бібліотеки (заступник головного редактора); О.В. Полевщикова, канд. іст. наук (відповідальний секретар); О.А. Бачинська, д-р іст. наук; І.С. Гребцова, д-р іст. наук; А.А. Непомнящий, д-р іст. наук; В.П. Пружина, заступник директора Наукової бібліотеки; В.В. Самодурова, головний бібліограф; Є.М. Черноіваненко, д-р філол. наук; Н.М. Шляхова, д-р філол. наук.

Editorial board of the journal:
I.M. Koval (Editor-in-Chief), O.V. Zaporozhchenko (Deputy Editor-in-Chief), V.O. Ivanytsia (Deputy Editor-in-Chief), Ye.L. Streltsov (Deputy Editor-in-Chief), S.M. Andriievskyi, Yu.F. Vaksman, V.V. Glebov, L.M. Golubenko, L.M. Dunaeva, V.V. Zamorov, V.Ye. Kruglov, V.G. Kushnir, V.V. Menchuk, O.V. Smyntyna, V.I. Truba, O.V. Tiurin, Ye.A. Cherkez, Ye.M. Chernoivanenko.

Editorial board of the series:
V.M. Khmarskyi, DrSc (History) (Scientific editor); M.O. Podrezova, Director of the Scientific library (Deputy Editor-in-Chief); O.V. Polevshchykova, Cand. Sc (History) (Executive Secretary); O.A. Bachynska, DrSc (History); I.S. Grebtsova, DrSc (History); A.A. Nepomniashchyi, DrSc (History); V.P. Pruzhyna (Deputy Director of the Scientific library); V.V. Samodurova (Chief Bibliographer), Senior Researcher; Ye.M. Chernoivanenko, DrSc (Philology); N.M. Shliakhova, DrSc (Philology).

© Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, 2012

ЗМІСТ

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА: ШЛЯХАМИ ІСТОРІЇ

Алексеенко М. В.
ПОЖЕРТВОВАНИЯ И ДАРЫ ЧАСТНЫХ ЛИЦ КАК ВАЖНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПОПОЛНЕНИЯ КНИЖНОГО ФОНДА БИБЛИОТЕКИ РИШЕЛЬЕВСКОГО ЛИЦЕЯ 11

БІБЛІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Єлпатьївська В. С., Петріківська О. С.
ВИВЧЕННЯ ЮДАЇКИ ТА ІЗРАІЛЕЗНАВСТВО В ОДЕСІ 39

Кочмар В. С.
РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ 57

Мерзлякова С. О.
ДИВОСВІТ УКРАЇНСЬКОГО РУШНИКА 97

Мурашко О. С., Немерцалов В. В.
РОСЛИНИ-СИМВОЛИ СТАРОГО ТА НОВОГО СВІТУ В БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ 105

СТАРОДРУКИ ТА РІДКІСНІ ВИДАННЯ

Полевщикова Е. В.
«ПУТЕШЕСТВИЯ ДЖОНА МАНДЕВИЛЯ» В КНИЖНОМ СОБРАНИИ М. С. ВОРОНЦОВА 141

Полякова Ю. Ю.
РАЗГОВОР КНИГОПРОДАВЦА С ПОЭТОМ: «ТЕАТРАЛЬНЫЙ АЛЬМАНАХ» А. ПЛЮШАРА В КОНТЕКСТЕ ТЕАТРАЛЬНОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА 156

КОЛЕКЦІЇ ТА КОЛЕКЦІОНЕРИ

Бережок Е. В.
ВОЕННАЯ КНИГА КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XIX ВВ. В БИБЛИОТЕКЕ ГРАФА А. Г. СТРОГАНОВА 169

ВЧЕНИЙ – БІБЛІОТЕКА – КНИГА

Бахчиванжи Г. П.
ВЧЕНИЙ Я. Я. ВАЛЬЦ ЯК ПОПУЛЯРИЗАТОР І ОРГАНІЗАТОР НАУКИ 191

Музичко О. Є.
ПРОФЕСОР НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ОДЕСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ О. П. ДОБРОКЛОНСЬКИЙ: БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ НАРИС 201

БІБЛІОТЕЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Подрезова М. А.
ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ ОНУ ИМЕНИ И. И. МЕЧНИКОВА 221

РЕЦЕНЗІЇ

Малютіна Н. П.
ГОРИЗОНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ (1917-1930) В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ 233

Мисечко А. І.
УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПАДЩИНА В ОДЕСІ: ЩЕ ОДИН КРОК У НАУКОВОМУ ДОСЛІДЖЕННІ 235

CONTENTS

THE SCIENTIFIC LIBRARY OF ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY : HISTORICAL EVENTS

Alekseenko M. V.

INDIVIDUAL DONATIONS AND GIFTS AS IMPORTANT SOURCES OF STOCKING OF THE RICHELIEU LICEUM LIBRARY FUNDS 11

BIBLIOGRAPHICAL STUDIES

Yelpativska V. S., Petrikivska O. S.

JUDAICA AND ISRAELI STUDIES IN ODESA..... 39

Kochmar V. S.

MANUSCRIPTS AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE 57

Merzliakova S. O.

THE WONDERFUL WORLD OF UKRAINIAN RUSHNYK 97

Murashko O. S., Nemertsalov V. V.

SYMBOLIC PLANTS OF THE OLD AND THE NEW WORLD IN BIBLIOGRAPHICAL SOURCES 105

EARLY PRINTED AND RARE EDITIONS

Polevshchikova E. V.

MANDEVILLE'S TRAVELS IN THE BOOK COLLECTION OF M. S. VORONTSOV ..141

Polyakova Yu. Yu.

A CONVERSATION OF A BOOKSELLER AND A POET: A. PLUCHART'S «THEATER ALMANAC» WITHIN THE CONTEXT OF THE EARLY 19TH CENTURY THEATER CRITIQUE..... 156

COLLECTIONS AND COLLECTORS

Berezhok E. V.

MILITARY BOOK OF THE LATE 18TH CENTURY – EARLY 19TH CENTURY IN THE LIBRARY OF THE COUNT A. G. STROGANOV 169

SCIENTIST – LIBRARY – BOOK

Bakhchyvanzhy G. P.

A NATURALIST YA. YA. WALZ AS A POPULARIZER AND AN ORGANIZER OF SCIENCE 191

Muzychko O. Ye.

PROFESSOR OF NOVOROSIISKYI UNIVERSITY AND ODESA WOMEN'S HIGHER COURSES O. P. DOBROKLONSKIY: BIOBIBLIOGRAPHICAL STUDY..... 201

LIBRARY TECHNOLOGIES : INNOVATION ACTIVITIES

Podrezova M. A.

INFORMATIONAL SUPPORT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE SCIENTIFIC LIBRARY OF THE ODESSA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY.....221

REVIEWS

Maliutina N. P.

HORIZONS OF UKRAINIAN PUBLISHING (1917-1930) IN THE CONTEXT OF NATIONAL RENAISSANCE 233

Mysechko A. I.

UKRAINIAN PUBLISHING HERITAGE IN ODESA: ONE MORE STEP IN THE SCIENTIFIC STUDY.....235

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА: ШЛЯХАМИ ІСТОРІЇ

УДК 025.22:027.7:378.4(477.74-21)”1817/1865”

М. В. Алексеенко,
главный библиограф Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89

ПОЖЕРТВОВАНИЯ И ДАРЫ ЧАСТНЫХ ЛИЦ КАК ВАЖНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПОПОЛНЕНИЯ КНИЖНОГО ФОНДА БИБЛИОТЕКИ РИШЕЛЬЕВСКОГО ЛИЦЕЯ

Исследование посвящено выявлению круга дарителей и жертвователей библиотеки Ришельевского лицея. Рассматриваются различные группы частных дарителей и выясняется их роль в формировании книжного фонда одного из старейших учебных заведений Одессы.

Ключевые слова: библиотека Ришельевского лицея, дарители, частные пожертвования и дары, Одесса, Новороссийский край, книжный фонд.

Данная статья посвящена выявлению круга частных дарителей и жертвователей библиотеки Ришельевского лицея, которая существовала в течение 48 лет (1817-1865 гг.) и явилась предшественницей библиотеки Новороссийского (Одесского) университета. Предметом рассмотрения в статье является так называемая основная библиотека Ришельевского лицея. История иных подразделений библиотеки, а именно, библиотеки Института восточных языков, студенческой библиотеки (называемой в официальных источниках XIX в. «студентской») и кабинета для чтения, т. е. библиотеки периодических изданий, выходит за рамки данной статьи.

Основными источниками для нашего исследования послужили:

- документы Государственного архива Одесской области (далее – ГАОО), значительная часть которых касается вопросов, связанных с добровольными пожертвованиями и дарами в пользу лицейской библиотеки (фонды: 44 – Ришельевский лицей; 45 – Новороссийский университет);
- сведения о дарах и дарителях, приводимые в официальных периодических изданиях – «Годичных актах Ришельевского лицея» (за 1845-1856 гг.), «Торжественных актах Ришельевского лицея» (за 1857-1864 гг.) и «Циркулярах по управлению Одесским учебным округом» (за 1864-1865 гг.);
- данные рукописного «Фундаментального каталога библиотеки Ришельевского лицея с 1 генваря 1861 г.», где в специальной графе отмечалось (хотя далеко не всегда) кем и когда преподносились в дар книги и периодические издания;
- наконец, просмотрена de visu на предмет выявления дарственных записей значительная часть книг лицейского собрания в фонде Научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова.

К сожалению, ни один из источников не может дать нам полные данные о количественном составе дарителей. Отдавая себе отчёт в том, что собранные сведения о дарах и дарителях не являются окончательными, мы надеемся, что полученные в настоящее время данные позволят получить более полное представление о составе

© М. В. Алексеенко, 2012

частных дарителей библиотеки Ришельевского лицея и уточнить их роль в комплектовании книжного фонда одного из старейших учебных заведений Одессы.

При основании Ришельевского лицея согласно Уставу 1817 г. для плодотворного функционирования этого учебного заведения в его пользу сроком на 10 лет был определён сбор с вывозимого за границу хлеба, по 2 ½ копеек серебром с каждой четверти, а с января 1819 г. этот сбор был продлён на всё время существования порто-франко. Кроме всего, при открытии Ришельевского лицея в его бюджет поступили, вместе с ассигнованиями, положенными на коммерческую гимназию, пособия от Одесской городской думы и плата за обучение, а также пожертвования от разных лиц. Из этих средств, наряду с другими расходами на содержание лицея, велось и пополнение библиотечного фонда.

Библиотека Ришельевского лицея на протяжении всего своего существования прошла несколько этапов, связанных с развитием самого учебного заведения, в состав которого она входила. После утверждение Устава 1837 г. библиотека была разделена на несколько подразделений, причём неподвижная (основная) библиотека оставалась самой крупной и выполняла функции главного хранилища [25, с. 128]. На момент открытия Новороссийского университета в «Фундаментальном каталоге библиотеки Ришельевскаго лицея» значилось 11.298 наименований изданий из лицейской библиотеки [21, с. 201]. Отметим, что официальные отчеты [32, с. 36] и архивные данные [20, л. 1] свидетельствуют о несколько ином количестве имевшихся книг: 12.410 названий в 28.505 томах и 12.490 названий в 28.505 томах соответственно.

Можно выделить несколько основных направлений, по которым велось пополнение фонда библиотеки лицея. Это централизованные закупки за счёт ежегодной штатной суммы, выделяемой на приобретение учебных пособий для нужд библиотеки, так называемая перемещенная литература (например, издания из Виленской медико-хирургической академии) и дары организаций и частных лиц.

Ришельевский лицей и его библиотека с первых дней своего существования стали объектом благотворительности представителей различных социальных слоев населения Одессы и Российской империи, а также иностранных подданных. Как отмечалось 13 ноября 1835 г. в «Одесском вестнике»: « … Многия частныя лица, одушевляемые усердием к успехам просвещения в нашем Крае, делали пожертвования разного рода в пользу учебных заведений Одесского округа … » [36]. Имена жертвователей стали публиковаться на страницах местной прессы, что поднимало статус жертвователя в глазах общественности, делая благотворительность престижной и притягательной [23, с. 26]. На примере частных даров (книг) и пожертвований (денежных средств) в пользу библиотеки Ришельевского лицея мы можем рассмотреть ту область общественной активности, которая связана с добровольной безвозмездной передачей физическими лицами финансов и материальных ценностей в пользу нуждающихся.

Начало крупным денежным пожертвованиям на покупку книг для учебного заведения было положено ещё герцогом Арманом Эмманюэлем дю Плесси де Ришелье (1766-1822) – инициатором создания лицея в Одессе. Ришелье покинул город осенью 1814 г., но не перестал принимать участия в судьбе Одессы и Новороссийского края, которые более десяти лет находились под его управлением. На покупку книг для организованного нового учебного заведения им было пожертвовано 15 тыс. франков [2, л. 2 об.]. Первый директор Ришельевского лицея – аббат Доминик-Шарль Николь (1758-1835) – также пожертвовал на нужды библиотеки

свое жалование за год [2, л. 2 об.]. Именно на эти деньги – 20938 франков – в Париже последним и было куплено « … богатое собрание книг эллино-греческих, латинских и французских … » [2, л. 2 об.]. Обстоятельства передачи денежных средств в пользу библиотеки лицея герцогом Ришелье и покупки на них книг аббатом Николем подробно освещены в статье Е. В. Полевщиковой [37, с. 33-35]. Добавим, что нами полностью просмотрены отделы античных (т. е., говоря языком архивных документов того времени, «эллино-греческих» и «латинских») авторов, а также большая часть французских изданий из библиотеки Ришельевского лицея, и никаких признаков, позволяющих отнести эти книги к личному собранию герцога Ришелье, обнаружено не было. Таким образом, мы с уверенностью можем говорить лишь о том, что герцогом Ришелье в 1817 г. были переданы лицею только деньги на покупку книг для библиотеки. К сожалению, отсутствуют какие-либо документы, которые могли бы помочь выделить эти экземпляры из общего массива лицейской литературы. В связи с этой проблемой хотелось бы обратить внимание на трёхтомник произведений Софокла «Семь трагедий», напечатанный в Страсбурге в 1786-1789 гг. под редакцией Рихарда Брунка (1729-1803) (ил. 1). На верхней и нижней крышках переплета всех трёх томов присутствует суперэкслибрис Императорского университета во Франции и Общих соревнований лицеев Парижа (UNIVERSITÉ IMPÉRIALE. CONCOURS DES LYCÉES DE PARIS). Императорский университет во Франции проводил в 1803-1815 гг. конкурсы лицеистов по переводу произведений античных авторов с греческого и латинского языков на французский. Экземпляр из библиотеки Ришельевского лицея входит в первый рукописный каталог библиотеки, составленный П. А. Симоновичем в 1829 г., под номером 821 [37, с. 89]. Мы можем предположить, что издание трагедий Софокла было куплено аббатом Николем в Париже летом-осенью 1817 г. для библиотеки нового учебного заведения Одессы – Ришельевского лицея.

Надо сказать, что денежные пожертвования, по большей части, были распространены в первые годы после основания лицея. Конечно, не все дарители могли передать крупные суммы в фонд библиотеки. Данные Одесского областного архива свидетельствуют о целом ряде более мелких пожертвований, поступивших в лицей. Один из жертвователей, член-корреспондент Вольного Общества любителей российской словесности в Санкт-Петербурге Иван Григорьевич Морозов писал: «Внимая доброму вашему намерению в приглашении родителей воспитанников к пожертвованию на покупку российских книг в лицее, как для юных питомцев, так и для самых начальников лицея, имею честь препроводить при сем к вам, Милостивый Государь мой! … на покупку потребных книг 100 [рублей] денег … » [1, л. 174]. Например, в архивных фондах отложились сведения о том, что в течение 1819 г. на лицейскую библиотеку было пожертвовано 2110 рублей ассигнациями [2, л. 4].

Книжные дары, поступавшие в библиотеку от частных лиц на протяжении всей истории существования Ришельевского лицея, в отличие от денежных пожертвований, несут с собой представление дарителя о том, какими книгами должны пользоваться преподаватели и студенты данного учебного заведения при изучении той или иной дисциплины. Остановимся подробнее на наиболее значимых и показательных, по нашему мнению, книжных дарах[1]. Частных дарителей библиотеки Ришельевского лицея условно можно разделить на несколько групп:

- преподаватели данного учебного заведения;

[1] Полный список установленных частных дарителей см. в Приложении в статье.

- бывшие студенты Ришельевского лицея, их родители и другие родственники;
- чиновники администрации Новороссийского края;
- члены научных обществ Российской империи и зарубежных стран;
- авторы литературных произведений, учебных пособий и монографических исследований, не связанные с Ришельевским лицеем и Новороссийским краем;
- владельцы крупных книжных собраний.

Целая плеяда преподавателей Ришельевского лицея передавала книги в библиотеку своего учебного заведения. Упоминания о даре второго директора Ришельевского лицея Реми Жиле (1776-1849) присутствуют в данных Государственного архива Одесской области. Известно, что в 1821 г. его дар в пользу лицея составил 150 наименований иностранных книг и три картины [3, л. 3 об.].

Архивные данные говорят и о том, что известный историк, один из организаторов Одесского общества истории и древностей, член Московского общества истории и древностей Николай Никифорович Мурзакевич (1806-1883), работавший преподавателем, а затем и директором Ришельевского лицея, в течение 1835-1848 гг. неоднократно передавал свои сочинения для нужд лицея. Среди них можно назвать шесть экземпляров издания «Descriptio nummorum veterum graecorum atque romanorum qui inveniuntur in museo N. Murzakewicz» (Одесса, 1835) [7, л. 121]. Описание своего собрания монет Н. Н. Мурзакевич издал на латинском языке в угоду попечителю Одесского учебного округа Н. Ф. Покровскому. Издание имело большой успех за границей, Н. Н. Мурзакевича приняли в члены Тиберийской и Аркадийской академий наук в Риме, но Российская академия наук, как с сожалением писал Мурзакевич, никак не отметила выход его труда [35, с. 95]. Правление Ришельевского лицея приняло для библиотеки один экземпляр издания, а остальные распорядилось распределить по учебным заведениям Одесского округа [7, л. 121]. В своей автобиографии Н. Мурзакевич отмечал: «В апреле 1837 г. напечатал «Историю генуэзских поселений». Книга моя, напечатанная за собственный счет, обошлась в 700 рублей, доставив же выручкой 125 руб. Часть экземпляров роздал безденежно …» [35, с. 115]. В фонде библиотеки Одесского национального университета сохранился экземпляр этого труда Н. Мурзакевича со штампом Ришельевского лицея и дарственной надписью: «В Библиотеку Воспитанников Ришельевского Лицея. Николай Мурзакевич» (ил. 2). Ещё несколько изданий были переданы историком в пользу библиотеки лицея в 1836 г.: четыре экземпляра «Географической карты древних эллинских поселений при берегах Черного и Азовского морей» (Одесса, 1836), два экземпляра «Аллегорий и басен» А. Стурдзы (Одесса, 1834) [8, л. 420] и один экземпляр «Сказаний современников о Димитрие Самозванце» (СПб., 1831-1834), изданных Н. Г. Устряловым [16, л. 10]. Следует отметить, что Н. Н. Мурзакевич также активно привозил и книги для библиотеки Ришельевского лицея из других городов, которые ему передавали иногородние дарители. Среди книг, привезенных Мурзакевичем от авторов-дарителей, отметим один экземпляр издания «О переселении фракийских племен за Дунай и далее на север, к Балтийскому морю и к нам на Русь, то есть очерк древнейшей истории протославян» А. Д. Черткова (Москва, 1851) и экземпляр «Летописца Переяславля-Суздальского, составленного в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов)» К. М. Оболенского (Москва, 1851) [18, л. 59].

Одним из дарителей лицейской библиотеки выступил преподаватель российской словесности и литературы, член Одесского общества истории и древностей (с 1842 г.), член Императорского Русского Географического общества, член-корреспондент Археологического общества в Санкт-Петербурге и Сербского литературного общества в Белграде Константин Петрович Зеленецкий (1812-1858). К. П. Зеленецкий учился в Ришельевском лицее, а в 1833 г. был направлен за счёт лицея в Московский университет. После получения степени магистра словесных наук Зеленецкий вернулся в Одессу и в 1837 г. стал лицейским преподавателем. В ГАОО нам удалось обнаружить документы, свидетельствующие о его неоднократных книжных дарах в пользу библиотеки. Первые сведения о дарах Зеленецкого относятся к 1838 г., т. е. почти сразу после возвращения из Москвы Константин Петрович стал передавать книги в пользу библиотеки Ришельевского лицея. Собранные нами архивные данные свидетельствуют о том, что в течение 1838-1848 гг. библиотеке лицея им было подарено 38 названий в 55 томах [10, л. 18; 12, л. 20-21; 14, л. 122; 16, л. 46-46 об.; л. 61; 17, л. 208]. Значительная часть этих даров – труды самого Зеленецкого. В их числе первая печатная работа дарителя – «Опыт исследования некоторых теоретических вопросов» (Москва, 1835-1836), а так же «Исследование о реторике» (Одесса, 1846), «О языке церковно-славянском» (Одесса, 1846) и др. Совет лицея неоднократно выражал свою признательность Константину Петровичу за подаренные книги, а касательно одного из даров было отмечено, что сочинение В. А. Яковлева «О красноречии в России до Ломоносова» (Харьков, 1838) относится к очень редким изданиям, за что дарителю объявляется благодарность [12, л. 21]. Кроме того, значительную часть дара Зеленецкого составляли официальные издания, выходившие при активном участии преподавателей Ришельевского лицея, такие как «Новороссийский календарь» за 1832-1844 гг., а также различные «Речи» преподавателей на официальных собраниях лицея за 1838-1844 гг. [16, л. 46-46 об.]. Деятельность К. П. Зеленецкого по наполнению библиотеки Ришельевского лицея была особо отмечена и в «Исторической записке о состоянии и действиях Ришельевского лицея» за 1848-1849 гг. [26, с. 11].

Владимир Альбертович Линовский (1818-1863) – преподаватель практического судопроизводства, государственных и гражданских законов – 4 ноября 1842 г. обратился в Совет Ришельевского лицея с просьбой принять в дар 40 сочинений, изданных в XVII-XIX вв. [12, л. 114-115.]. В архиве Одесской области отложилось дело с перечнем книг, подаренных Линовским. В список, кроме его собственных сочинений, входят «Краткая еврейская грамматика» Г. П. Павского (СПб., 1818), статья «Об участии и значении Киева в общей жизни России» М. А. Максимовича (оттиск из «Журнала Министерства народного просвещения» за 1837 г.), издание неустановленного автора в двух частях «Храм правосудия, или зрелище судебных делопроизводств, примечательных тяжеб и открытых преступлений» (Москва, 1803), «Опытный садовник или Замечания для жителей южных стран России о садоводстве» В. А. Левшина (СПб., 1817) и многое другое. На некоторых книгах из дара В. А. Линовского нами обнаружены владельческие записи, например, на «Сокращенном политическом сборнике» на латинском языке немецкого учёного XVII века Даниэля Клазена (Хельмштадт, 1675) и «Начальных основаниях всеобщей естественной юриспруденции» Даниила Неттелбладта (Москва, 1770) (ил. 3). Хотелось бы отметить также, что Владимир Альбертович Линовский, не будучи библиотекарем Ришельевского лицея, неоднократно участвовал в различных библиотечных комиссиях. Так, в 1838 г. вместе с профессором И. Г. Михневичем и

адъюнктом В. Ф. Пахманом он состоял в так называемом первом Комитете для ревизии лицейской библиотеки при передаче её от библиотекаря Ф. К. Кнорре назначенному на эту должность П. В. Беккеру [11, л. 60-60 об, 94-103 об.]. А в 1843 г. В. А. Линовский вместе с последним вошёл в состав комиссии по отбору книг из Виленской медико-хирургической академии для библиотеки Ришельевского лицея [13, л. 24]. Таким образом, В. А. Линовский хорошо знал состояние фонда лицейской библиотеки и мог составить своё мнение о необходимых для неё книгах.

Значительный книжный дар в составе 47 названий в 59 томах получила лицейская библиотека в 1862 г. от известного археолога, бывшего директора Ришельевского лицея Павла Васильевича Беккера (1808-1881) [21, л. 50-53]. С 1837 г. Беккер работал в Ришельевском лицее сначала адъюнктом, а с 1839 г. профессором латинской и греческой словесности. В 1838-1850 гг. он исполнял также обязанности библиотекаря, в 1848-1852 гг. находился на должности директории Второй одесской гимназии, а в 1857-1862 гг. был директором Ришельевского лицея. Кроме всего, Павел Васильевич был одним из членов Одесского общества истории и древностей [44, с. 87]. После своей отставки с должности директора Беккер пожертвовал лицею значительную подборку книг по истории и археологии. Большая часть дара представляет собой собственные труды дарителя: «Материалы для древностей г. Томи и соседних ему приморских городов Понта Эвксинского» (Одесса, 1859), где Беккер устанавливает место ссылки Овидия возле г. Кестенджи; «Гражданский быт тиритов при римских императорах» (Одесса, 1849); «Берега Понта Эвксинского от Истры до Борисфена в отношении к древним колониям» (Одесса, 1851); трёхтомный «Гимназический курс латинского языка» (Одесса, 1844-1845), специально разработанный Беккером для преподавания в гимназиях и др., а также значительное количество книг и периодики на немецком языке. Многолетняя работа Беккера библиотекарем и преподавателем лицея, возможно, побудила его пожертвовать свои научные труды и другие издания, которые могли быть использованы при изучении истории и археологии Новороссийского края.

Конечно, не все преподаватели Ришельевского лицея делали крупные дары в пользу его библиотеки. Архивные фонды сохранили также сведения и о разовых подарках сотрудников лицея: например, в 1842 г. профессор Института Восточных языков при Ришельевском лицее Василий Васильевич Григорьев (1816-1881) пожертвовал в пользу основной библиотеки экземпляр своей диссертации «О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству» (Москва, 1842) [12, л. 80]; в 1847 г. преподаватель философии Иосиф Григорьевич Михневич (1809-1885) подарил библиотеке лицея два экземпляра своего сочинения «Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики» (Одесса, 1847) [15, л. 40]; в 1851 г. адъюнкт права Семён Викентьевич Пахман (1825-1910) – два экземпляра своей магистерской диссертации «О судебных доказательствах по древнерусском праву» (Москва, 1851) [18, л. 51]; бывший библиотекарь лицея, профессор истории Филипп Карлович Брун (1804-1880) в 1861 г. передал в дар лицею два сочинения своего покойного брата Генриха Филипповича Бруна (1806-1854), тоже преподавателя лицея: «Руководство к политической арифметике» (Одесса, 1845), удостоенное Академией наук Демидовской премии, и «Руководство к вариационному исчислению» (Одесса, 1848) [21, л. 36]; а будущий великий химик и физик, на тот момент – преподаватель гимназии при Ришельевском лицее Дмитрий Иванович Менделеев (1834-1907) – экземпляр своей диссертации «Изоморфизм в связи с

другими отношениями кристаллической формы к составу» (СПб.,1856), на форзаце которого дарственная надписью автора: «Ришельевскому Лицею служащий в нем Д. Менделеев. Одесса 1856. 5 августа» (ил. 4).

Особую группу дарителей составляют бывшие студенты Ришельевского лицея, их родители и другие родственники. Данные архива Одесской области свидетельствуют о некотором количестве подобных даров. Например, в 1835 г. отец бывшего воспитанника Ришельевского лицея купец Дмитрий Деллаво (Деллао?) принёс в дар лицейской библиотеке одну книгу в благодарность за обучение его сына [7, л. 136]. Попечитель Одесского учебного округа Никифор Фёдорович Покровский (1779-1838) в 1835 г. передал библиотеке 31 наименование книг в 59 томах на русском, греческом, немецком, латинском и французском языках, ранее принадлежавших его покойному племяннику Николаю, воспитаннику Ришельевского лицея [7, л. 188]. Специального упоминания в «Годичном акте Ришельевского лицея» удостоился дар французского дипломата и историка, пэра Франции, графа Алексиса де Сен-При (1805-1851), бывшего воспитанника Ришельевского лицея [27, с. 10; 18, л. 7]. Граф Сен-При незадолго до своей смерти презентовал лицею своё двухтомное сочинение «О королевской власти, начиная от истоков до формирования крупных монархий Европы» (Париж, 1842) с дарственной надписью: «Au Lycée Richelieu à Odessa Hommage d'un ancien Elève» (Ришельевскому лицею Одессы от бывшего студента в знак почтения) (ил. 5).

Пожалуй, самым показательным, эмоционально окрашенным и как нельзя лучше объясняющим стремление передавать книги в фонд библиотеки своей alma mater является небольшой дар бывшего студента Ришельевского лицея Николая Ивановича Хрусталёва. Н. И. Хрусталёв – чиновник особой канцелярии Новороссийского края, окончивший лицей в 1828 г., – перевёл с итальянского языка на русский мистико-дидактический трактат Сильвио Пеллико «Об обязанностях человека» (Одесса, 1835). Библиотеке своего бывшего учебного заведения он пожертвовал шесть экземпляров перевода. Обращаясь к директору лицея, Н. И. Хрусталёв писал: « … Препровождая в дар Ришельевскому лицею переведенное мною сочинение Сильвио Пеллико «Об обязанностях человека», я думал только выразить самую слабую искру признательности, которую питаю и вечно буду питать к этому Заведению. Выразить вполне это чувство для меня кажется невозможным. Скажите, чем, и когда заплачу я свой долг месту, которое, дав мне воспитание, дало вместе с тем все, что может устроить счастье целой моей жизни? ... » [7, л. 204-204 об.]. Разве можно более ярко выразить свою признательность и объяснить мотивы, побуждающие человека принимать участие в благотворительной деятельности?!

Чиновники Новороссийского края тоже внесли свою лепту в формирование библиотеки Ришельевского лицея. В архиве Одесской области сохранились данные о том, что надворный советник и кавалер, в 1831-1837 гг. – градоначальник Одессы, Алексей Ираклиевич Левшин (1779-1879), в течение 1824-1833 г. пожертвовал в пользу Ришельевского лицея два своих сочинения в шести экземплярах: «Письма из Малороссии» (Харьков, 1816) и «Историческое и статистическое описание уральских казаков» (СПб., 1823) [4, л. 66-66 об.; 6, л. 67]. Известный археолог, керченский градоначальник и бывший адъютант герцога Ришелье Иван Алексеевич Стемпковский (1789-1832) передал в пользу библиотеки лицея три экземпляра речи кардинала де Боссе на смерть Ришелье, экземпляр «Элегических стансов» Лорана и свою работу «Исследование о местоположении древних греческих поселений на

берегах Понта Эвксинскаго» (Одесса, 1826) [4, л. 66-66 об.], посвященную археологии Новороссийского края.

В фонде Ришельевского лицея отложились сведения о даре Андрея Яковлевича Фабра (1789-1863), правителя канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора М. С. Воронцова в 1833-1847 гг. В 1836 г. Фабр, в будущем активный член Одесского общества истории и древностей, с помощью Н. Н. Мурзакевича издал свой перевод с французского языка «Арриана Перипла Понта Евксинскаго» (Одесса, 1836). Издание перевода труда древнегреческого историка Флавия Арриана стало значительным событием в научном мире [22, с. 157]. В печати появились многочисленные похвальные рецензии на данный перевод: П. И. Кёппена [31], М. М. Кирьякова [32], А. Заблоцкого [26] и В. Н. Каразина [38]. Экземпляр книги подарен Фабром библиотеке лицея в 1836 г., почти сказу же после выхода в свет перевода [8, л. 385].

Дарителем библиотеки лицея выступил и Аполлон Александрович Скальковский (1808-1898) – известный историк Новороссийского края, глава Статистического комитета в Одессе, один из основателей Одесского общества истории и древностей. В архиве отложились сведения о том, что 1838 г. в дар лицею от Скальковского поступило три экземпляра изданий: двухтомник «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823» (Одесса, 1836-1838), «Первое тридцатилетие Одессы. 1793-1823», (Одесса, 1837) и небольшая по объёму работа «1812 год в Новороссийском крае» (Одесса, 1837) [10, л. 12]. В 1848 г. Аполлон Александрович подарил два экземпляра своего очередного труда «Болгарские колонии в Новороссийском крае» (Одесса, 1848) [17, л. 208]. Все его работы являлись результатом археографических экспедиций по архивам различных учреждений Херсонской, Екатеринославской и Таврической губерний [44, с. 128].

Но безвозмездная передача книг в Ришельевский лицей не обходилась без недоразумений. Остановиться подробнее на истории поступления в лицейскую библиотеку одной из работ А. А. Скальковского. Речь пойдёт о его известном трёхтомном труде «История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского» (Одесса, 1846), написанном на основе документов южных губерний Российской империи. В 1846 г. из канцелярии Одесского учебного округа в Ришельевский лицей поступило пять экземпляров этого издания. Книга Скальковского была напечатана на денежную ссуду, выданную автору по высочайшему повелению из одесских городских доходов (3000 рублей серебром). Одним из условий, поставленных Скальковскому, была рассылка части тиража по университетам, лицеям, гимназиям и публичным библиотекам, что было и выполнено Аполлоном Александровичем. Для основной библиотеки Ришельевского лицея из пяти экземпляров, присланных из канцелярии Одесского учебного округа, было отобрано два, остальные пополнили библиотеку гимназии при лицее, а также книжные собрания греческого коммерческого и еврейского казенного училищ в Одессе [14, л. 62-62 об., 67]. Но в 1853 г. из управления Одесского градоначальства в Ришельевский лицей пришло требование заплатить деньги за переданные экземпляры «Истории Новой Сечи», т. к. « … деньги за книги, отправленныя Скальковским в разныя учебныя заведения и библиотеки, для пополнения означенной ссуды не должны падать на счет здешних городских сумм, но на счет тех ведомств, в которые отправлены книги … » [14, л. 137]. И Ришельевскому лицею пришлось перечислить за переданные безвозмездно три экземпляра книги 18 рублей серебром (по 6 рублей серебром за экземпляр) [14, л. 139 об.-140], аналогичным образом поступили греческое коммерческое и еврейское казенное

училища [14, л. 141-142]. Конечно, вины А. А. Скальковского в сложившейся ситуации нет. Очевидно, Одесская городская дума, не получив ожидаемой прибыли от продажи тиража книги Скальковского, решила восполнить свои убытки за счёт казенных заведений.

Члены различных научных обществ тоже активно включились в пополнение библиотеки Ришельевского лицея. Мы можем отметить здесь некоторых из них. В 1821 г. знакомый герцога Ришелье Луи-Франсуа Боссе-Рокфор (1748-1824), кардинал, пэр Франции и член Парижской Академии наук пожертвовал в пользу лицея трёхтомное издание своего труда «История Фенелона» [3, л. 3 об.-4.], в 1808 г. получившее премию Французского института. В фонде Научной библиотеки Одесского университета нам удалось обнаружить данное издание с дарственной надписью кардинала де Боссе Ришельевскому лицею: «Offert au lycèe Richelieu d'Odessa par le plus fidèle, le plus dèvouè et le plus reconnaissant serviteur de M. Le duc de Richelieu. Le cardinal de Beausset» (ил. 6).

Не обошёл своим вниманием библиотеку Ришельевского лицея и известный графоман, член Вольного общества любителей словесности, наук и художеств граф Дмитрий Иванович Хвостов (1757-1835). В 1824 г. на имя Ришельевского лицея поступили два экземпляра сочинения Н. Буало-Депрео «Наука о стихотворстве в четырех песнях» (СПб, 1824) в переводе Хвостова [19, л. 40], а 1835 г. – «Маньчжурская песнь с перевода в прозе, переложенная стихами. 20 января 1834 года» (СПб., 1834) [7, л. 31]. Результаты своего труда предложил библиотеке Ришельевского лицея и Наркиз Иванович Тарасенко-Отрешков (1805-1873) – член Императорского экономического общества. При посредничестве Канцелярии Попечителя Одесского учебного округа Тарасенко-Отрешков передал в пользу лицея экземпляр издаваемого им «Журнала общеполезных сведений» за 1834 г. [7, л. 63].

В 1842 г. библиотека лицея пополнилась важным археографическим изданием. Архиепископ Екатеринославский Гавриил (Василий Федорович Розанов, 1781–1858) – член Одесского общества истории и древностей, исследователь истории Южной Украины и Запорожья – при помощи и поддержке Н. Н. Мурзакевича [35, с. 225.] издал под своей редакцией «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа» (Одесса, 1842) [12, л. 67]. Данное издание явилось важной вехой в развитии археографии в Новороссийском крае (ил. 7).

Согласно архивным документам в 1847 г. первый астроном Черноморского флота Карл Христофорович Кнорре (1801-1883) передал в дар лицейскому собранию издание профессора А. Н. Савича «Приложение практической астрономии к географическому определению мест» (СПб.,1845), удостоенное Демидовской премии [15, л. 25]. В фонде библиотеки Одесского национального университета обнаружен и один экземпляр сочинения самого К. Х. Кнорре «О небесных картах, которых составление предпринято Берлинскою Академиею наук» (Николаев, 1836) с дарственной надписью: «В библиотеку Ришельевскаго Лицея от сочинителя» (ил. 8).

В 1847 г. титулярный советник Дмитрий Кувчинский из Киева по почте прислал в Ришельевский лицей экземпляр издания «Вывод о пароско-украинских и дунайских Трояновых валах, построенных не римским, а русским Трояном» с присовокуплением к ней рукописи замечаний о древней Скивии (России), известной у нас под названием Скифии (так в документе – *М. А.*) [15, л. 24]. В архивных документах отмечается, что Кувчинский – автор данной работы [14, л. 86]. Но известно,

что это сочинение принадлежит украинскому историку, бывшему ректору Университета Св. Владимира в Киеве, члену Киевской Археографической комиссии Михаилу Александровичу Максимовичу (1804-1873) [40, с. 45] (ил. 9). В предисловии к изданию указан известный псевдоним Максимовича – Димитрий Киянин. Кроме того, при просмотре экземпляра из библиотеки Ришельевского лицея de visu была обнаружена рукописная заметка о древней Скифии на четырёх страницах, которая состоит из шести пунктов и дополняет издание, подписанная: «30 августа 1846 года Киев. Киянин» (ил. 10). Надо сказать, что в архиве отложились и документы, указывающие на то, что такое же издание поступало в дар от Димитрия Кувчинского в библиотеку годом раньше, в 1846 г., при посредничестве братьев Алексы и Степана Островских [14, л. 86]. К сожалению, первый из подаренных экземпляров в библиотеке Одесского университета не сохранился.

В Отделе редких книг и рукописей Научной библиотеки Одесского национального университета хранится экземпляр известного альманаха «Русалка Днестровая», изданного в Буде в 1837 г. членами группы «Русская троица» (Руська трійця) Маркияном Шашкевичем, Иваном Вагилевичем и Яковом Головацким, где опубликованы собственные сочинения издателей и переводы различных произведений славянских авторов на народный язык. Почти весь тираж данного альманаха был уничтожен (из 1000 экземпляров осталось не более 100). На экземпляре из библиотеки Ришельевского лицея находится дарственная надпись Якова Федоровича Головацкого (1814-1888): «В библиотеку Императорскаго Лицея в Одессе. Львов. 1859 Я. Ф. Головацкий» (ил. 11).

Экземпляр лондонского издания 1676 г. «Истории греческой войны в восьми книгах» древнегреческого историка Фукидида в английском переводе Томаса Гоббса из библиотеки Ришельевского лицея сопровождается дарственной надписью: «1857 года Декабря 9 дня Императорскаму Одесскаму Ришельевскаму Лицею в дар от помещика Ананьевскаго уезда, Надворнаго Советника Николая Гижицкаго». Николай Игнатьевич Гижицкий (1794 – после 1870) состоял в родстве с известной в Новороссийском крае семьёй меценатов Курисов. Известно, что Гижицкий являлся активным участником разнообразных обществ, в том числе действительным членом (с 1857 г.) и библиотекарем (1860-1865) Императорского общества сельского хозяйства Южной России, действительным членом Одесского благотворительного общества имени Св. Кирилла и Мефодия.

Обращают на себя внимание ещё две дарительницы. Одна из них – известная русская поэтесса и переводчица Анна Петровна Бунина (1774-1829), после смерти которой в её вещах был обнаружен экземпляр «Собрания стихотворений Анны Буниной» (СПб., 1819) [5, л. 21] с дарственной надписью: «В Библиотеку Одесского Ришельевского Лицея от Сочинительницы Приношение». К 1842 г. относится книжный дар содержательницы Благородного девичьего училища в Одессе, дочери статского советника Элеоноры Буш. Письмо дарительницы в пользу библиотеки сопровождается списком из 15 наименований изданий в 18 томах. Автором всех подаренных экземпляров являлся специалист по морскому и торговому праву Пьер Буше [12, лл. 85-86.]. Среди подаренных книг – учебники по истории и теории коммерции, морскому праву, а также перевод на французский язык и комментарии к известному средневековому «Кодексу морских обычаев».

Немногочисленная группа дарителей – это владельцы больших собраний, передавшие их в пользу библиотеки лицея. Самым первым из известных крупных частных пожертвований за всю историю существования библиотеки Ришельевского

лицея было книжное собрание известного физика и бывшего ректора Харьковского университета Афанасия (Атаназио) Ивановича Стойковича (1773-1832). Старший сын профессора Стойковича Гонорий (Хонорий) Афанасьевич, владелец гостиницы и значительных территорий в Бессарабии [42, с. 29], 18 сентября 1836 г. обратился к попечителю Одесского учебного округа Н. Ф. Покровскому с предложением передать библиотеку своего отца для нужд Ришельевского лицея и подчиненных ему учебных заведений [9, л. 1]. На тот момент бóльшая часть книг уже находилась в Одессе, о чем и сообщал сын бывшего ректора Харьковского университета. Меньшая часть книг была отправлена в Одессу из Харькова при посредничестве профессора Харьковского университете Константина Пауловича (1781-1860). Передача книг происходила в два этапа. К сожалению, каталог библиотеки А. И. Стойковича в делах фонда 44 не сохранился. Но присутствует рапорт заведующего основной библиотекой лицея Фридриха Карла Кнорре, занимавшегося разбором полученных книг. Согласно данному рапорту библиотека Ришельевского лицея получила в дар 951 сочинение в 1633 томах [9, л. 5]. Первая часть дара подробно расписана лицейским библиотекарем: « … французских сочинений – 43; томов 164; греческих 63; томов 72; латинских – 50; томов 72; немецких – 370, томов 572; русских – 130, томов 169; итальянских – 3, томов 31; переводов древних классикой на немецкий, французский и итальянский языки – 32, томов 56; разного содержания сочинений 7, томов 97; языкознания (грамматики, славяноведение и проч.) – 81» [9, л. 5 об.]. Вторая часть пожертвования содержала в себе три экземпляра по 100 томов периодического издания «Летописи открытий и изобретений касательно домашнего и сельского хозяйства, искусств и сохранению здоровья, жизни людей и животных» за 1829 г. [9, л. 5 об.]. Книги из библиотеки А. И. Стойковича не стали храниться отдельно, а были рассеяны в фонде лицейской библиотеки. В настоящее время нам удалось обнаружить только одно издание, владельческие признаки которого позволяют безоговорочно отнести его к книгам из собрания ректора А. И. Стойковича. Экземпляр издания работы Даниила Михайловича Велланского (1774-1847) «Обозрение главных содержаний философическаго естествознания» (СПб., 1815) с дарственной записью на латинском языке: «Viro clarissimo doctoris Athanasio Jo… Stoykowitsch … autor Wellansky. Petropoli 1815 IX/IX» (ил. 12). Среди книг Ришельевского лицея присутствуют почти все значимые работы А. И. Стойковича по физике, астрономии, философии, и, хотя владельческие признаки на них отсутствуют, мы можем предположить, что они происходят из библиотеки этого известного ученого.

В 1859 г. в лицейское собрание поступила значительная часть (468 сочинений) личной книжной коллекции известного ботаника и энтомолога, почётного члена Петербургской Академии наук, организатора и первого директора Никитского ботанического сада Христиана Христианович Стевена (1781-1863) [29, с. 50]. Издания в основном были посвящены флоре Крыма и Кавказа, а также вопросам систематики растений и насекомых. Следует добавить, что в 1879 г. его сын А. Х. Стевен по завещанию отца передал ещё 200 названий в 449 томах в библиотеку уже Новороссийского университета [24, с. 182]. К сожалению, такой крупный дар не хранится отдельным фондом, а выявление экземпляров, подаренных Ришельевскому лицею, представляется проблематичным.

Последним значительным книжным поступлением в библиотеку Ришельевского лицея был дар известного филолога-слависта Виктора Ивановича Григоровича (1815-1876), положивший начало традиции формирования именных книжных

фондов в библиотеке уже Новороссийского университета. Строго говоря, книги предназначались для библиотеки будущего Новороссийского университета, куда Виктор Иванович был назначен профессором историко-филологического факультета. Осенью 1864 г. Григорович осматривал библиотеку Ришельевского лицея и пришел к выводу, что в ней недостаточно книг на славянских языках. В. И. Григорович предложил попечителю Одесского учебного округа А. А. Арцимовичу принять от него в дар для университета в Одессе собрание книг по славяноведению (ил. 13). Этот дар Виктор Иванович Григорович обусловил следующим образом: 1) чтобы из этого собрания был в библиотеке учрежден особый отдел и 2) чтобы жертвователь имел право пользоваться как этим отделом, так и вообще всей университетской библиотекой наравне с профессорами университета [39, с. IV]. Император на доклад об этом даре 3 ноября 1864 года повелел: « … из этих книг составить на вечныя времена в библиотеке помянутаго Университета особый отдел, под названием: «Отдел Славянской филологии Профессора В. И. Григоровича» [45, с. 474]. Дар Григоровича Ришельевскому лицея, записанный в рукописный «Фундаментальный каталог», состоял из 724 наименований [21, л. 165-201]. Это последнее крупное поступление в библиотеку данного учебного заведения. Вместе с подаренными им же книгами уже Новороссийскому университету (91 название) [24, с. 61] это пожертвование хранится в библиотеке как «Отдел славянской филологии профессора В. И. Григоровича» [29, с. 619-642].

Путешествие В. И. Григоровича в славянские земли в 1844-1847 гг., позволившее собрать такую ценную библиотеку, имело большое значение для развития научных связей со славянскими землями, содействовало становлению молодой русской славистики [41, с. 10]. Исследователи называют это путешествие, начавшееся в 1844 г. и продолжавшееся более двух с половиной лет, самым крупным научным и вместе с тем общественным подвигом Григоровича [43, с. 10]. В. И. Григорович с Одессой был знаком еще до перехода на службу в Новороссийский университет. После путешествия, в июле 1844 г., он прибыл в Одессу, где жил месяц. Здесь он приобрел ряд знакомств среди местных славян, всмотрелся в обстановку многонационального города и пришел к заключению, что в Одессе и «без лексикона можно выучиться всем языкам…» [39, с. II]. Желание В. И. Григоровича переехать в Одессу вскоре смогло осуществиться: он подал свою кандидатуру на должность профессора славянских языков в открывающийся Новороссийский университет.

Собрание книг известного филолога-слависта, переданное библиотеке лицея в расчёте на перспективу, отражает широкие научные интересы ученого в области славянской филологии. Особого упоминания заслуживают экземпляр второго издания «Лексикона» Памвы Беринды (Кутеин, 1653), экземпляр первого издания «Уложение царя Алексея Михайловича» (Москва, 1649), «Лексикон треязычный: сиреч речений славенских, элиногреческих и латинских сокровище» Федора Поликарпова (Москва, 1704), в работе над которым принимали участие братья Иоанникий и Софроний Лихуды. В состав дара Григоровича вошли также книги Петровской эпохи, среди которых – редкие издания книг гражданского шрифта, например, «Приемы циркуля и линейки или избраннейшее начало во математических искусствах» (Москва, 1709) в переводе Якова Брюсса и экземпляр перевода Мавро Урбини «Книги историографии початия имене, славы и расширения народа славянского … » (СПб., 1722).

Таким образом, мы можем сказать, что частные пожертвования и дары внесли важную лепту в становление и наполнение библиотеки Ришельевского лицея.

Денежные пожертвования имели большое значение в первые годы существования лицея и его библиотеки. Именно на эти средства было куплено значительное количество книг для нового учебного заведения, и учебный процесс смог плодотворно начаться. Дары частных лиц в пользу библиотеки Ришельевского лицея, за исключением крупных книжных дарений, состояли в основном из сочинений самих дарителей. Отметим, что дары преподавателей лицея и чиновников Новороссийского края касались, чаще всего, истории и археологии Северного Причерноморья и были направлены на обеспечение учебного процесса в самом лицее, т. е. наполняли книжный фонд лицея необходимыми учебными пособиями (часто по предмету, преподаваемому дарителем). Книжные дары лиц, не связанных с Новороссийским краем и преподаванием в лицее, свидетельствуют, прежде всего, об интересах самого дарителя, часто не связных с особенностями региона и учебного процесса Ришельевского лицея.

Список использованных источников и литературы

1. Государственный архив Одесской области (далее – ГАОО). – Ф. 44, оп. 1 (1819), д. 4.
2. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1820), д. 23.
3. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1821), д. 43.
4. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1828, учебная часть), д. 8.
5. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1833, учебная часть), д. 20.
6. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1833, учебная часть), д. 27.
7. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1835), д. 65.
8. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1836), д. 9.
9. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1(1836), д. 27.
10. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1838), д. 9.
11. ГАОО. – Ф. 44, оп. 1 (1838), д. 33
12. ГАОО. – Ф. 44, оп. 2 (1842), д. 2.
13. ГАОО. – Ф. 44, оп. 2 (1843), д. 110.
14. ГАОО. – Ф. 44, оп. 2 (1846), д. 2.
15. ГАОО. – Ф. 44, оп. 2 (1847), д. 4.
16. ГАОО. – Ф. 44., оп. 2 (1848), д. 15.
17. ГАОО. – Ф. 44, оп. 2 (1848), д. 17.
18. ГАОО. – Ф. 44, оп. 2 (1951), д. 12.
19. ГАОО. – Ф. 44, оп. 4 (1824), д. 89.
20. ГАОО. – Ф. 45, оп. 23 (1865), д. 4.
21. Фундаментальный каталог библиотеки Ришельевскаго лицея с 1 генваря 1861 года [Рукопись]. – 202 л.
22. *Бобкова О. М.* А. Я. Фабр : портрет администратора на фоне эпохи / О. М. Бобкова ; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего – Киев ; [Симферополь], 2007. – 308 с.
23. *Гребцова И. С.* Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX – начало XX ст.) / И. С. Гребцова // Благотворительность и меценатство в Новороссийском университете : библиогр. указ. / сост. : В. В. Самодурова, И. С. Гребцова ; библиогр. ред. М. А. Подрезова. – Одесса, 2009. – 504 с. ; ил.
24. Дарители Научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета, 1865-1920 : материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова / сост. : Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова ; науч. ред. В. А. Смынтына ; библиогр. ред. М. А. Подрезова ; Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова, Науч. б-ка. – Одесса, 2005. – 422 с.
25. *Егоров А. Д.* Лицеи России : опыт исторической хронологии. Кн. 1 : Ришельевский лицей / А. Д. Егоров. – Иваново, 1993. – 172 с.

26. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея, с 20 июня 1848 по 20 июня 1849 года // Годичный акт в Ришельевском лицее, 21 июня 1849 года. – Одесса, 1849. – С. 1-16.
27. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея // Годичный акт в Ришельевском лицее, 20 июня 1851 года. – Одесса, 1851. – С. 1-18.
28. Историческая записка о состоянии и действиях Ришельевского лицея // Торжественный акт Ришельевского лицея, по случаю окончания 1858-1859 академического года. – Одесса, 1859. – С. 33-64.
29. Каталог библиотеки Императорского Новороссийского университета : [в 3 т.] / изд. под наблюдением С. П. Ярошенко, А. А. Кочубинского. – Одесса, 1878. – Т. 1. – VIII, 749 с.
30. [*Кёппен П. И.*]. Ещё несколько слов о русском переводе Аррианова Перипла, изданного в Одессе : письмо к редактору / П. И. Кёппен // Одесский вестник. – 1837. – 14 апр. (№ 1).
31. *Кирьяков М.* [Рецензия] / М. М. Кирьяков // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1837. – Ч. 13, отд. 4. – С. 430-439. – Рец. на кн. : Арриана Перипл Понта Евксинскаго / пер. А. Фабра. – Одесса, 1836. – 49 с.
32. Краткий отчёт о состоянии и действиях Императорского Новороссийского университета в 1865/1866 академическом году / сост. В. Орловым // Годичный торжественный акт в Императорском Новороссийском университете 30-го августа 1866 г. – Одесса, 1866. – С. 1-44.
33. *Заблоцкий А.* Арриана Перипл Понта Евксинскаго / А. Заблоцкий // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1837. – № 1. – С. 122-138.
34. *Маркевич А. И.* Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. записка / А. И. Маркевич. – Одесса, 1890. – 734, [2], LXXXIX с.
35. Николай Никифорович Мурзакевич. Автобиография / Н. Н. Мурзакевич ; примеч. и библиогр. очерк В. В. Дабижа. – СПб., 1886. – VIII, 233 с.
36. Обозрение состояния Одесского учебного округа в 1834-1835-ом академическом году : извлечение из исторической записки, читанной в торжественном собрании Ришельевского лицея 30-го августа 1835 года // Одес. вестн. – 1835. – 13 нояб. (№ 94).
37. *Полевщикова Е. В.* Библиотека Ришельевского лицея в 1817-1828 гг. : по материалам Государственного архива Одесской области / Е. В. Полевщикова // Вісн. Одес. нац. ун-ту. – Одеса, 2007. – Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 29-95.
38. Письмо В. Н. Каразина о Перипле Арриана, 1837 г. // Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина / сост. и ред. Д. И. Багалей. – Харьков, 1910. – XIX, [1], 926 с.
39. *Попруженко М. Г.* В. И. Григорович в Одессе / М. Г. Попруженко // Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864–1876) / Ист.-филол. о-во при Императ. Новорос. ун-те ; под ред. М. Г. Попруженко. – Одесса, 1916. – I-XXXIII с.
40. Русские анонимные и подписанные псевдонимами произведения печати, 1801-1926 : библиогр. указ. / [сост. : Г. З. Гусева, Л. Б. Кулибаба, М. Н. Матвеева и др.] ; [ред. Е. И. Кожевников] ; М-во культ. РСФСР, ГПБ. – Л., 1977. – Вып. 1. – 179 с.
41. *Сергеев В. И.* Исторические взгляды В. И. Григоровича / В. И. Сергеев. – Казань, 1978. – 132 с.
42. *Страшнюк С.* Сербське підгрунтя Харківського університету : Атанасіє Стойкович / С. Страшнюк // Украс : історія, культура, мистецтво : укр.-серб. зб. – Харків, 2009. – № 4. – С. 14-37.
43. *Успенский Ф. И.* Воспоминания о В. И. Григоровиче : актовая речь, с значительными сокращениями произнесенная 1 мая 1890 г. в день празднования 25 летия Новороссийского Университета / Ф. И. Успенский. – [Б. м., б. г.] – 38 с. ; 1 порт.
44. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002. – 398 с.
45. Циркуляр по управлению Одесским учебным округом за октябрь 1864 года // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом / под ред. В. Д. Дабижа. – Г. 1 1864, янв.-дек. – С. 398-548.

Поступила 12.07.2012

Приложение

Список
установленных частных дарителей основной библиотеки Ришельевского лицея
(в алфавитном порядке).

1. Беккер Павел Васильевич (1807-1881) – археолог и историк, член Одесского общества истории и древностей; профессор латинской словесности, заведующий основной библиотекой (1838-1850 гг.) и директор Ришельевского лицея (1857-1862 гг.).
2. Боссе-Рокфор Луи-Франсуа де (Beausset-Roquefort Louis-Francois de, 1748-1824) – кардинал, пэр Франции, член Парижской академии наук.
3. Брун Филипп Карлович (1804-1880) – историк, преподаватель всеобщей истории и статистики (1832-1854 гг.) и заведующий основной библиотекой (1832-1835 гг.) в Ришельевском лицее.
4. Будрин Александр – учитель гимназии при Ришельевском лицее, преподаватель русской словесности в философском отделении лицея (1835-1838 гг.).
5. Бунина Анна Петровна (1774-1829) – русская поэтесса и переводчица.
6. Буш Элеанора – содержательница Благородного девичьего училища в Одессе.
7. Вениаминов Иван Евсеевич (Попов-Вениаминов Иван Евсеевич, 1797-1879) – протоирей Американской Компании от Остров Ситхи.
8. Гавриил (Розанов, Василий Федорович, 1781-1858 гг.) – архиепископ Екатеринославский и Херсонский, исследователь истории Южной Украины и Запорожья
9. Гайль Жан Батист (Gail, Jean-Baptiste, 1755-1829) – французский эллинист, профессор Коллеж де Франс, хранитель рукописей королевской библиотеки.
10. Герасим (Князев, 1744(?)-1829) – архимандрит Московского первоклассного Ставропигийского монастыря.
11. Гижицкий Николай Игнатьевич (1794 – после 1870) – действительный член и библиотекарь Общества сельского хозяйства Южной России, член Одесского благотворительного общества имени Св. Кирилла и Мефодия.
12. Головацкий Яков Федорович (1814-1888) – писатель, филолог-славист, педагог; общественный деятель, один из основателей группы «Русская троица» (Руська трійця).
13. Григорович Виктор Иванович (1815-1876) – филолог-славист, византолог, педагог; профессор Казанского (1842-1863 гг.), Московского (1848-1849 гг.) и Новороссийского (1865-1876 гг.) университетов.
14. Григорьев Василий Васильевич (1816-1881) – ориенталист, член Одесского общества истории и древностей; преподаватель Института Восточных языков при Ришельевском лицее (1838-1843 гг.)
15. Даллаво (Даллао?) Дмитрий – купец.
16. Жилле Реми Акинфиевич (1776-1849) – преподаватель французской словесности и истории; второй директор Ришельевского лицея (1820-1821 гг.).
17. Зегельбах Христиан Фридрих (1763-1842) – профессор Дерптского университета по кафедре богословия.
18. Зеленецкий Константин Петрович (1812-1858) – филолог-руссист, профессор российской словесности и литературы в Ришельевском лицее, член Одесского общества истории и древностей; выпускник Ришельевского лицея.
19. Иоасаф (Гапонов, Василий Семёнович, 1803-1861) – духовный писатель, иеромонах Русской православной церкви, статистик, археолог и историк, инспектор Херсонской семинарии.
20. Кнорре Карл Христофорович (1801-1883) – математик, первый астроном Черноморского флота.
21. Княжевич Дмитрий Максимович (1788-1844) – попечитель Одесского учебного округа (1837-1844 гг.), один из организаторов Одесского общества истории и древностей.
22. Левшин Алексей Ираклиевич (1799-1879) – градоначальник Одессы (1831-1837 гг.); один из основателей Русского географического общества.
23. Линднер, иностранец.

24. Линовский Владимир Альбертович (1818-1863) – юрист, историк права; преподаватель практического судопроизводства, государственных и гражданских законов в Ришельевском лицее.
25. Лонгинов Николай Михайлович (1780-1854) – член Государственного Совета, статс-секретарь и член комиссии прошений комитета призрения, заведовал всеми благотворительными и учебными заведениями России, состоявшими под покровительством императрицы.
26. Максимович Михаил Александрович (1804-1873) – историк, ботаник, этнограф, филолог; член-корреспондент Императорской академии наук, действительный член Киевской Археографической комиссии (с 1843 г.), первый ректор Университета Св. Владимира (1834-1835 гг.); общественный деятель.
27. Мельер-Закомельский П. – харьковский барон; выпускник Ришельевского лицея.
28. Менделеев Дмитрий Иванович Менделеев (1834-1907) – химик, физик, экономист, технолог, геолог, метеоролог и педагог; старший учитель гимназии при Ришельевском лицее (1855-1856).
29. Михайловский – секретарь совета Санкт-Петербургского университета.
30. Михневич Иосиф Григорьевич (1809-1885) – богослов, историк, философ; член Одесского общества истории и древностей; профессор философии в Ришельевском лицее.
31. Морозов Иван Григорьевич – член-корреспондент Вольного Общества любителей российской словесности.
32. Мурзакевич Николай Никифорович (1806-1883) – историк и археолог, один из основателей Одесского общества истории и древностей, библиотекарь Одесской городской Публичной библиотеки (1845-1853 гг.); директор Ришельевского лицея (1853-1856 гг.).
33. Оболенский Михаил Андреевич, князь (1805-1873) – русский историк-архивист; директор московского Главного архива министерства иностранных дел.
34. Пахман Семён Викентьевич (1825-1910) – юрист; адъюнкт кафедры энциклопедии и истории правоведения в Ришельевском лицее (1848-1851 гг.); выпускник Ришельевского лицея.
35. Перевощиков Дмитрий Матвеевич (1788-1880) – астроном и математик, профессор, ректор Московского университета (1848-1851), академик Петербургской академии наук.
36. Покровский Никифор Федорович (1779-1838) – попечитель Одесского учебного округа (1829-1837).
37. Постельс.
38. Ризничий – надворный советник
39. Рославский-Петровский Александр Петрович (1816-1872) – профессор истории, ректор Харьковского университета.
40. Свиридов Иван Александрович – профессор судебной медицины и медицинской полиции Харьковского университета.
41. Святной Ф. М. – историк-антинорманист.
42. Семякина – полковница.
43. Сен-При Алексис де, граф (Saint-Priest Alexis de, comte) – историк, дипломат, посланник в Бразилии, Португалии и Дании, пэр Франции; член Французской академии наук; воспитанник Ришельевского лицее.
44. Скальковский Аполлон Александрович (1808-1898) – историк; глава Одесского статистического комитета (с 1828 г.); один из основателей Одесского общества истории и древностей.
45. Слонимский Хаим-Зелик Яковлевич (Зиновий Яковлевич, 1810-1904) – математик, изобретатель, педагог; редактор периодических изданий и автор научно-популярных книг на иврите.
46. Соколов Григорий Иванович (1810-1852) – историк, переводчик; член Общества сельского хозяйства Южной России, член Одесского общества истории и древностей; инспектор Ришельевского лицея (1845-1850).
47. Стевен Христиан Христианович (1781-1863) – ботаник и энтомолог, почётный член Петербургской академии наук; организатор и директор Никитского ботанического сада в Крыму.
48. Стемпковский Иван Алексеевич (1889-1832) – археолог, член Парижской Академии надписей, Парижского Азиатского общества и Одесского общества истории и древностей; адъютант герцога Ришелье (1808-1814), Керченский градоначальник (1829-1832).

49. Стойкович Гонорий (Хонорий) Афанасьевич – помещик, владелец гостиницы в Одессе; старший сын ректора Харьковского университета Афанасия (Атаназио) Ивановича Стойковича (1773-1832).
50. Тарасенко-Отрешков (Атрешков) Наркиз Иванович (1805-1873) – литератор и экономист; издатель «Журнала общеполезных сведений».
51. Фабр Андрей Яковлевич (1789-1863) – правитель канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора в 1833-1847 гг.; член Одесского Общества истории и древностей.
52. Фовицкий Иван Михайлович – литератор, переводчик; член Вольного общества любителей словесности, наук и художеств (с 1811 г.).
53. Фундуклей (Фондуклей) Иван Иванович (1804-1880) – археолог, организатор образования; Киевский гражданский губернатор (1839-1852 гг.), издатель.
54. Хавский Петр Васильевич (1774-1876) – юрист, исследователь русской государственной хронологии; член Общества истории и древностей Российских.
55. Хвостов Дмитрий Иванович (1757-1835) – русский поэт; известный графоман.
56. Хрусталев Николай Иванович – переводчик, чиновник канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора; воспитанник Ришельевского лицея.
57. Чертков Александр Дмитриевич (1789-1858) – историк, археолог, специалист по славянской нумизматике и палеографии; член Одесского общества истории и древностей (с 31.12.1841 г.), Президент Общества истории и древностей Российских (1849-1857).
58. Ческини Иосиф – генеральный консул Австрийский в Одессе, кавалер.
59. Шторх Андрей Карлович (1766-1835) – экономист, популяризатор идей Адама Смита; историк и библиограф, вице-президент Петербургской академии наук (1830).
60. Энгельман Иван Егорович (1832-1912) – цивилист, профессор русского и гражданского права и судопроизводства Дерптского университета (1860-1900).
61. Ямпольский Степан Лаврентьевич – переводчик; коллежский советник, кавалер.

Ілюстрації

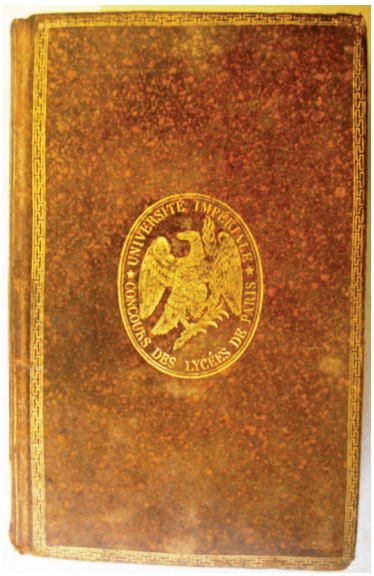

Іл. 1. Суперэкслибрис Императорского университета Франции и общих соревнований лицеев Парижа на экземпляре первого тома «Трагедий Софокла» (Страсбург, 1786)

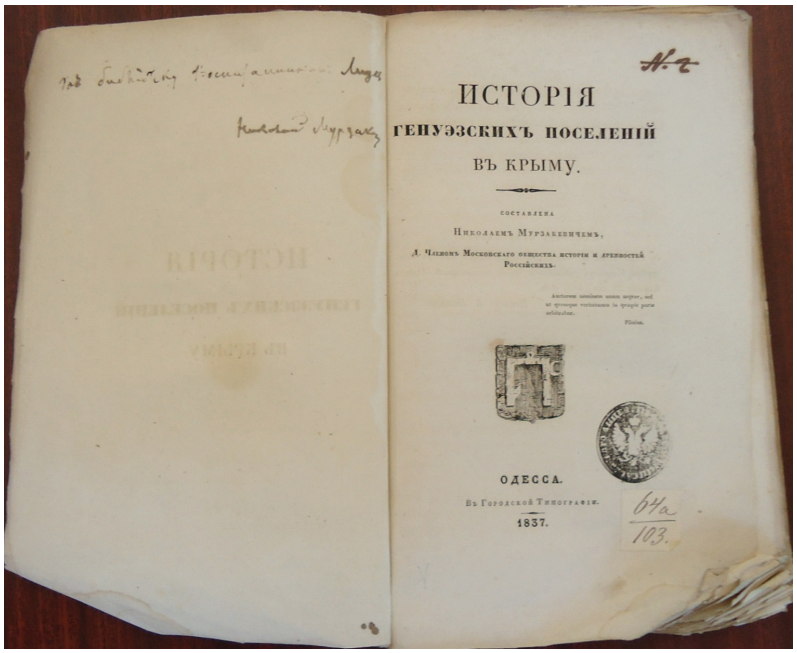

Іл. 2. Дарственная надпись Н. Н. Мурзакевича на экземпляре «Истории генуэзский поселений в Крыму» (Одесса, 1837)

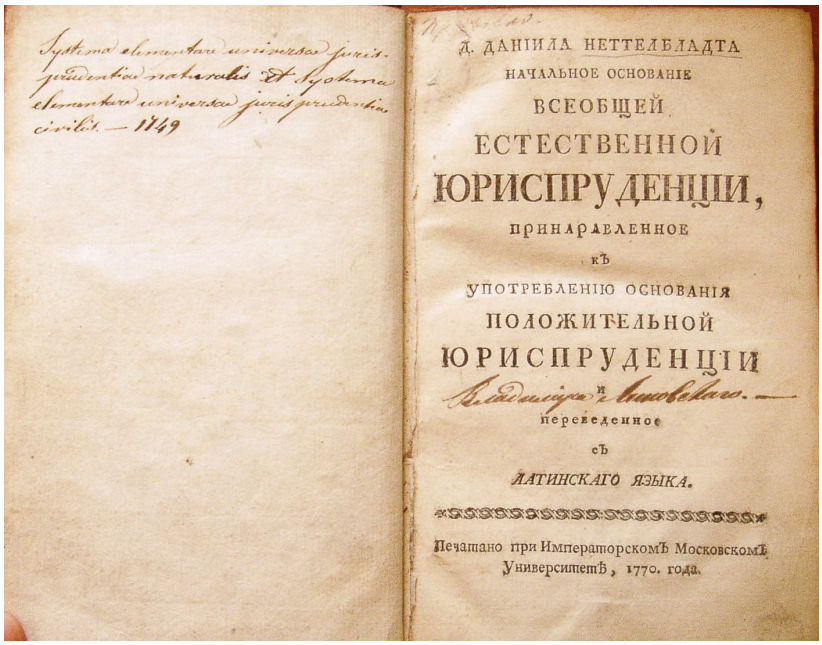

Systema elementare universae jurisprudentiae naturalis et Systema elementare universae jurisprudentiae civilis. — 1749

Д. ДАНІИЛА НЕТТЕЛБЛАДТА
НАЧАЛЬНОЕ ОСНОВАНІЕ
ВСЕОБЩЕЙ
ЕСТЕСТВЕННОЙ
ЮРИСПРУДЕНЦІИ,
ПРИНАРАВЛЕННОЕ
КЪ
УПОТРЕБЛЕНІЮ ОСНОВАНІЯ
ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ
ЮРИСПРУДЕНЦІИ
и
Владиміра Линовскаго.
переведенное
съ
ЛАТИНСКАГО ЯЗЫКА.

Печатано при Императорскомъ Московскомъ Университетѣ, 1770. года.

Іл. 3. Владельческая запись В. А. Линовского на экземпляре «Начальных оснований всеобщей естественной юриспруденции» Даниила Неттелбладта (Москва, 1770)

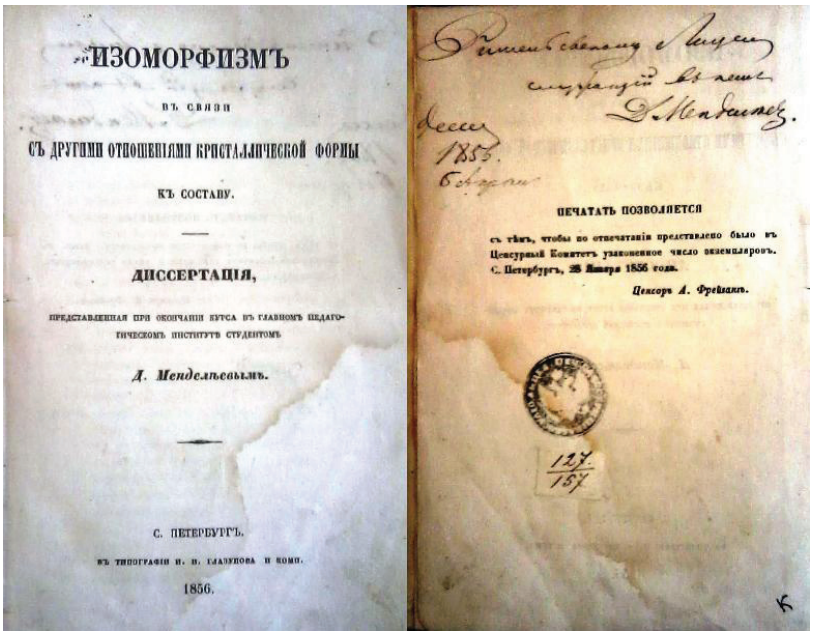

ИЗОМОРФИЗМЪ
ВЪ СВЯЗИ
СЪ ДРУГИМИ ОТНОШЕНІЯМИ КРИСТАЛЛИЧЕСКОЙ ФОРМЫ
КЪ СОСТАВУ.

ДИССЕРТАЦІЯ,
ПРЕДСТАВЛЕННАЯ ПРИ ОКОНЧАНІИ КУРСА ВЪ ГЛАВНОМЪ ПЕДАГОГИЧЕСКОМЪ ИНСТИТУТѢ СТУДЕНТОМЪ
Д. Менделѣевымъ.

С. ПЕТЕРБУРГЪ.
ВЪ ТИПОГРАФІИ И. И. ГЛАЗУНОВА И КОМП.
1856.

Д. Менделѣевъ.

ПЕЧАТАТЬ ПОЗВОЛЯЕТСЯ
съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представлено было въ Цензурный Комитетъ узаконенное число экземпляровъ.
С. Петербургъ, 28 Января 1856 года.
Цензоръ А. Фрейганъ.

127
157

Іл. 4. Дарственная надпись Д. И. Менделеева на экземпляре издания «Изоморфизм в связи с другими отношениями кристаллической формы к составу» (СПб., 1856)

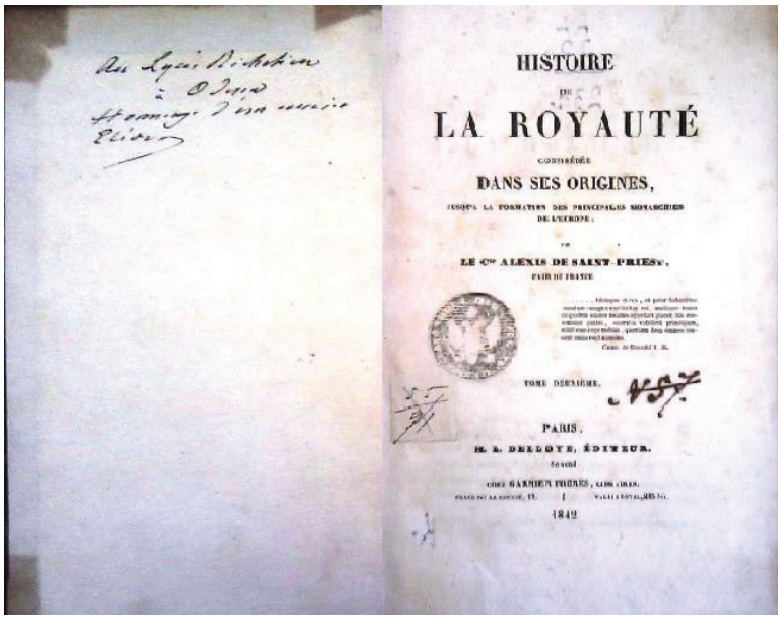
HISTOIRE
DE
LA ROYAUTÉ
CONSIDÉRÉE
DANS SES ORIGINES,
LE Cte ALEXIS DE SAINT-PRIEST,
PAIR DE FRANCE.
TOME DEUXIÈME.
PARIS,
1842

Іл. 5. Дарственная надпись графа Алексиса де Сен-При на экземпляре издания «О королевской власти, начиная от истоков до формирования крупных монархий Европы» (Париж, 1842)

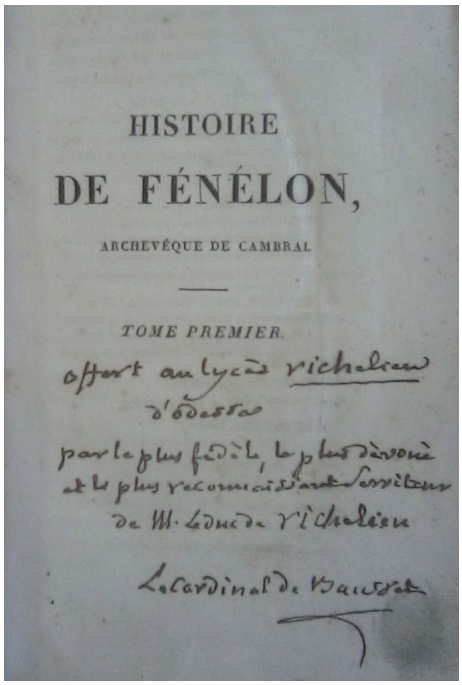
HISTOIRE
DE FÉNÉLON,
ARCHEVÊQUE DE CAMBRAI.
TOME PREMIER.
offert au lycée richelieu
d'odessa
par le plus fidèle, le plus dévoué
et le plus reconnaissant serviteur
de M. le duc de richelieu
Le cardinal de Beausset

Іл. 6. Дарственная надпись кардинала Луи-Франсуа Боссе-Рокфор на первом томе «Истории Фенелона» (Париж, 1817)

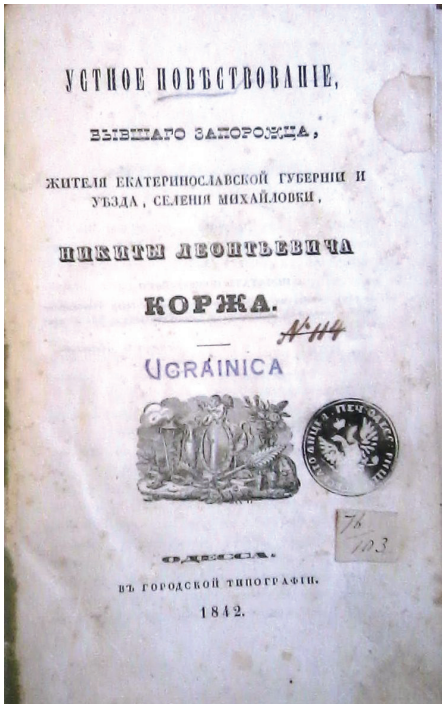
УСТНОЕ ПОВѢСТВОВАНІЕ,

БЫВШАГО ЗАПОРОЖЦА,

ЖИТЕЛЯ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНІИ И УѢЗДА, СЕЛЕНІЯ МИХАЙЛОВКИ,

НИКИТЫ ЛЕОНТЬЕВИЧА

КОРЖА.

UCRAINICA

ОДЕССА.

ВЪ ГОРОДСКОЙ ТИПОГРАФІИ.

1842.

Іл. 7. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842

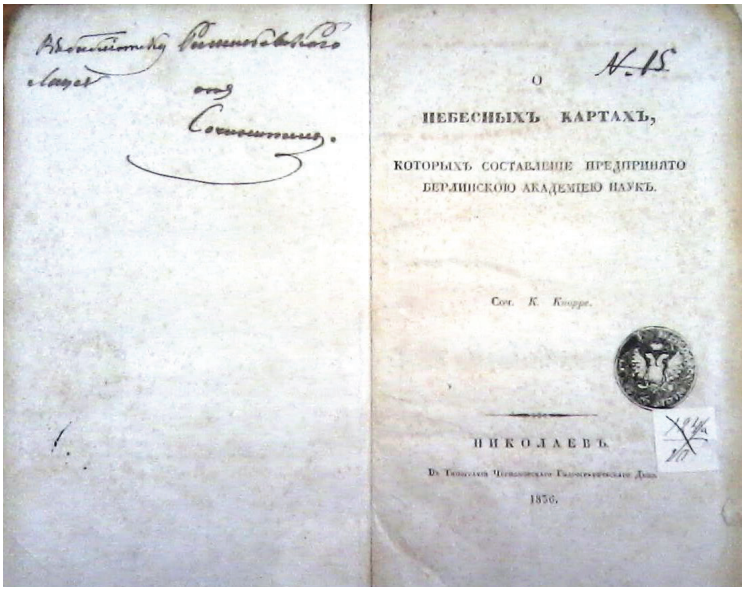
О

НЕБЕСНЫХЪ КАРТАХЪ,

КОТОРЫХЪ СОСТАВЛЕНІЕ ПРЕДПРИНЯТО БЕРЛИНСКОЮ АКАДЕМІЕЮ НАУКЪ.

Сочин. К. Кнорре.

НИКОЛАЕВЪ.

1836.

Іл. 8. Дарственная надпись Карла Кнорре на экземпляре «О небесных картах, которых составление предпринято Берлинскою Академиею наук» (Николаев, 1836)

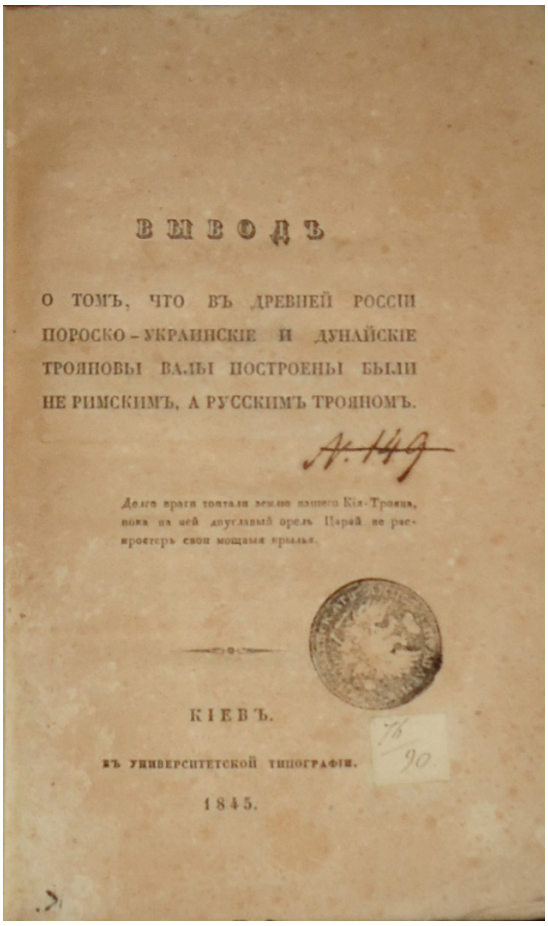

ВЫВОДЪ

О ТОМЪ, ЧТО ВЪ ДРЕВНЕЙ РОССІИ ПОРОСКО-УКРАИНСКІЕ И ДУНАЙСКІЕ ТРОЯНОВЫ ВАЛЫ ПОСТРОЕНЫ БЫЛИ НЕ РИМСКИМЪ, А РУССКИМЪ ТРОЯНОМЪ.

Долго враги топтали землю нашего Кія-Трояна, пока на ней двуглавый орелъ Царей не распростеръ свои мощныя крылья.

КІЕВЪ.

ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.

1845.

Іл. 9. [*Максимович М. А.*]. *Вывод о пароско-украинских и дунайских Трояновых валах, построенных не римским, а русским Трояном (Киев, 1845)*

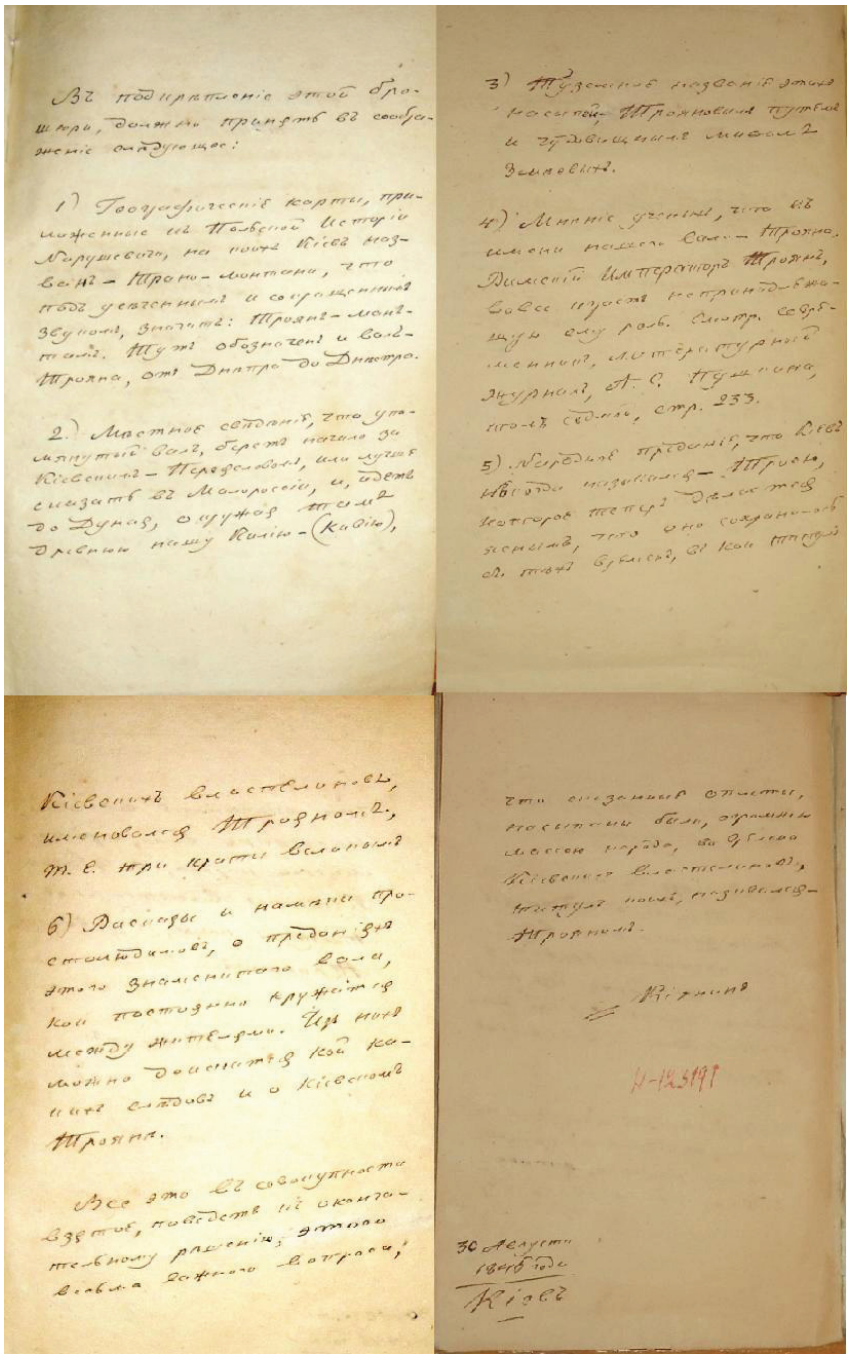

Іл. 10. Рукопись замечаний о древней Скивии (России), известной у нас под названием Скифии, подписанная «Киянин»

РУСАЛКА
ДНѢСТРОВАЯ.
Ruthenische Volks-Lieder.
У БУДИМѢ
Письмом Корол. Всеучилища Пештанского.
1837.

Іл. 11. Русалка Днестровая (у Будими, 1837)

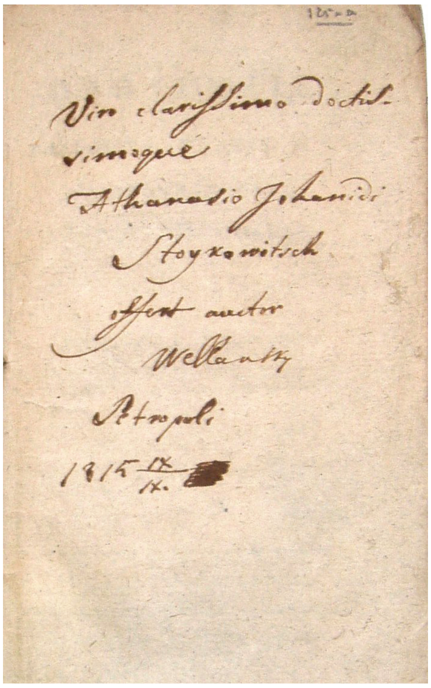
Viro clarissimo doctissimoque
Athanasio Johanidi
Stoykowitsch
offert auctor
Wellansky
Petropoli
1815

Іл. 12. Дарственная надпись на латинском языке Д. М. Велланского А. И. Стойковичу на экземпляре издания «Обозрение главных содержаний философического естествознания» (СПб., 1815)

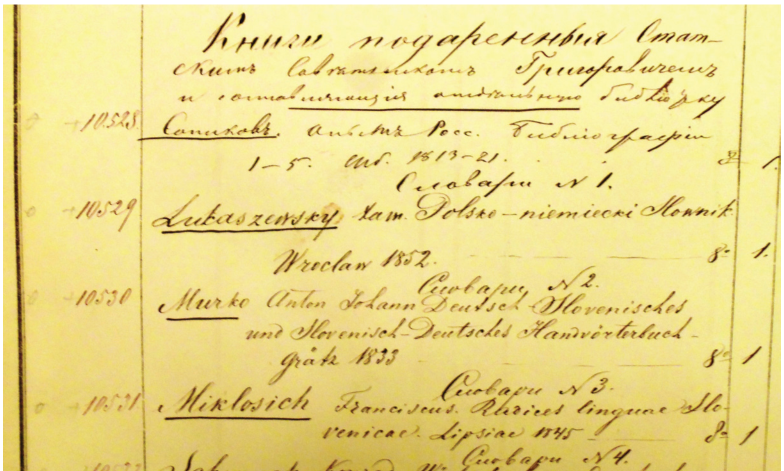
10528
10529 Lubaszewsky
Wroclaw 1852.
10530 Murko Anton Johann Deutsch-Slovenisches und Slovenisch-Deutsches Handwörterbuch
Grätz 1833
10531 Miklosich Franciscus. Radices linguae Slovenicae. Lipsiae 1845
10532 Schwenck. Konrad. Wörterbuch der deutschen Sprache. Frankfurt a/M. 1838

Іл. 13. Запись в «Фундаментальном каталоге библиотеки Ришельевского лицея с 1 генваря 1861 г.» о даре В. И. Григоровича

М. В. Алєксєєнко,
головний бібліограф Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89

ПОЖЕРТВИ ТА ДАРИ ПРИВАТНІХ ОСІБ ЯК ВАЖЛИВІ ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ КНИЖКОВОГО ФОНДУ БІБЛІОТЕКИ РІШЕЛЬЄВСЬКОГО ЛІЦЕЮ

Резюме
Дослідження присвячено виявленню кола дарувальників та жертводавців бібліотеки Рішельєвського ліцею. Розглядаються різні групи дарувальників та з'ясовується їх роль у формуванні книжкового фонду одного з найстаріших учбових закладів Одеси.

Ключові слова: бібліотека Рішельєвського ліцею, дарувальники, особисті пожертви та дари, Одеса, Новоросійський край, книжковий фонд.

M. V. Alekseenko,
Chief Bibliographer
Scientific Library of the
Odessa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenskaya St., Odessa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89

INDIVIDUAL DONATIONS AND GIFTS AS IMPORTANT SOURCES OF STOCKING OF THE RICHELIEU LICEUM LIBRARY FUNDS

Summary
The study aims at identifying of the range of donators and benefactors of the Richelieu Liceum Library. Different groups of individual donators are regarded and their role in the forming of the book stock of one of the oldest educational institutions is clarified.

Key words: Richelieu Liceum Library, donators, individual donations and gifts, Novorossiisky region, book stock.

БІБЛІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 930.85(=411.16)(477)

В. С. Єлпатьївська,
провідний бібліограф Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89;
О. С. Петріківська,
кандидат філософських наук,
доцент каф. філософії природничих факультетів
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Новосельського, 64, м. Одеса, 65023, Україна

ВИВЧЕННЯ ЮДАЇКИ ТА ІЗРАІЛЕЗНАВСТВО В ОДЕСІ

У статті звертається увага на історію розвитку юдаїки в нашому краї у період XIX-XXI ст. Окремо розглядаються персоналії вчених-ізраілезнавців та їх внесок у вітчизняну юдаїку. Наводяться приклади видань, у тому числі і періодичних, що виходили друком в Одесі і мають важливе значення у становленні єврейської писемності Півдня України, а також розвитку івриту та ідишу. Наукова юдаїка розглядається у тісному взаємозв'язку із політичними та соціальними подіями у країні різних періодів.

Ключові слова: юдаїка, ізраілезнавство, сіонізм, біблеїстика, ідиш, іврит.

У нашій країні вивчення юдаїки відродилося близько двадцяти років тому. До того, у радянський період, наука ця не мала можливостей для розвитку, а усі досягнення було здійснено ще у 20-30-х рр. XX ст. Але, як відомо, з тогочасних ідеологічних міркувань досягнення ці були безжально знищені, а науковці – репресовані. Вивчення івриту також було заборонено та переслідувалось. Академічним центром вивчення юдаїки в Одесі в 1920-і рр. став Одеський інститут народної освіти (далі ОІНО) (1920-1930). У 1927 р. керівництво інституту вирішило створити при Одеській секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ОІНО підсекцію історії євреїв. До цього було запропоновано ввести до плану семінару соціально-економічної історії України предмет «Історія євреїв в Україні» (керівником курсу був М. Є. Слабченко). Проте реалізувати цей задум не вдалося. Ще у 1926 р. у складі Всеукраїнської академії наук (ВУАН) розпочала роботу науково-дослідна кафедра єврейської культури. До її структури входив кабінет для вивчення єврейської літератури, мови та фольклору. Тому восени 1928 р. за резолюцією Упрнауки як філіал ВУАН при ОІНО почала свою діяльність науково-дослідна кафедра єврейської культури (керівник Я. Є. Мерзон). При секції для студентів останнього курсу ОІНО було відкрито семінар підвищеного типу з історії єврейської культури. Метою семінару було надати можливість студентам підготуватися до науково-дослідної роботи. Проте у 1930 р. секція при ОІНО була закрита, а більшість її співробітників було переведено до складу Київського інституту єврейської культури.

Наприкінці 1920-х рр., у період утвердження тоталітарної системи, відбувалося загострення боротьби більшовицької влади з академічними інститутами та взагалі з науковим співтовариством. Внаслідок цього, з середини 1930-х рр. в Україні, у

тому числі і в Одесі, почався процес ліквідації науково-культурних закладів єврейської культури, а до кінця 1930-х рр. майже всі вони були закриті. У 1938 р. навчальні заклади всіх національних меншин звинувачували у націоналістичному впливі, згодом розпочалися ліквідації центрів юдаїки, в період репресій чимало євреїв стали їх жертвами.

Загалом, період 1920-1930-х рр. став періодом інтенсивного становлення та розвитку юдаїки в Одесі. Політика радянської влади, спрямована на руйнування інститутів вивчення юдаїки, призвела до їх реструктуризації, а отже, до повного розпаду. Це суттєво вплинуло на політичні та культурні процеси, що тривали в суспільстві того періоду, і внесло свої корективи у всю наступну історію життя єврейської цивілізації.

Не дивлячись на трагічний досвід існування інститутів юдаїки в 1920-1930-і рр., слід зауважити, що кращі традиції в цьому прошарку історіографії зберігаються і донині.

І лише у 1980-і рр. єврейський рух почав своє відновлення, а отже, стало можливим розвивати професійну наукову юдаїку, що у повній мірі реалізувалось лише у пострадянський час. Сьогодні юдаїка впевнено займає гідне місце серед дисциплін, що вивчаються у вузах колишнього СРСР. У Києві в 1991 р. було відкрито єврейську спеціалізацію в педагогічному інституті, згодом, у 1992 р., виник один з перших на пострадянському просторі спеціалізований єврейський вуз – Міжнародний Соломонов університет, у Національній академії наук України, у складі Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, було відкрито Відділ єврейської історії та культури, Асоціація юдаїки України та Інститут юдаїки в Києві почали проводити конференції з історії та культури українського єврейства. Звичайно ж, розвиток цієї науки в Україні не був стрімким. Відсутність школи сходознавства, масова еміграція науковців, економічні та соціальні чинники призвели до відставання у розвитку цієї науки. Навіть у Києво-Могилянській академії вивчення юдаїки обмежилося лише додатковою дисципліною. Сьогодні в Україні майже нема єврейських музеїв, досліджень проводиться небагато, відсутній науковий журнал з юдаїки. Проте саме в Україні збереглася найбільша у пострадянському просторі матеріальна та культурна спадщина єврейського народу.

Після більш ніж вісімдесятирічного забуття в державній системі академічних інститутів України саме в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова (на філософському факультеті), враховуючи його наступність з ОІНО, де діяла секція науково-дослідної кафедри єврейської культури при ВУАН, в кінці 2010 р. було ініційовано створення нового освітнього напряму – «Юдаїка та ізраїлезнавство в Одесі». Перше обговорення цієї ідеї відбулося в Музеї історії євреїв Одеси на круглому столі, що зібрав одеських істориків, філологів, філософів, які мають досвід наукових досліджень в області історії та культури євреїв Одеси [9]. Пролунала цікава думка про те, що унікальна історія євреїв Одеси є передумовою викладання юдаїки в нашому місті.

З 1 березня 2011 р. в ОНУ вперше введено факультатив з вивчення сучасної юдаїки та ізраїлезнавства. У рамках факультативу студенти, аспіранти та викладачі університету вивчали іврит, слухали лекції одеських фахівців і готували дослідницькі роботи з тематики факультативу. Частина з них стали складовою наукового збірника «Мама городов Израилевых…» [1].

З 2011-2012 навчального року партнерами ОНУ ім. І. І. Мечникова в реалізації нового освітнього напряму є Ізраїльський культурний центр м. Одеси та Центр

Чейза (Єврейський університет, м. Єрусалим). Студенти ОНУ отримали можливість слухати лекції викладачів Центру Чейза, головним завданням якого є відродження академічного вивчення єврейської історії та культури. Центр співпрацює з великими пострадянськими науковими організаціями та вузами Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга та інших міст, які займаються вивченням і викладанням юдаїки. У минулому навчальному році ізраїльські вчені прочитали студентам ОНУ курси лекцій з історії євреїв Європи, єврейської філософії та духовної традиції, біблеїстики.

Вивчення історії єврейського народу в Російській імперії почало розвиватись з кінця XIX ст. і триває досі. Розібратися з існуючими на сьогоднішній день концептуальними підходами в цій області допоміг спецкурс сучасного історика з Єврейського університету Єрусалима доктора Семена Гольдіна «Євреї Європи в XVIII – першій половині XX ст.». Основною темою спецкурсу стала зустріч євреїв із сучасністю. В рамках спецкурсу розглядався вплив на єврейські громади Європи економічної і політичної модернізації Нового часу, ідеології Просвіти, виникнення національних рухів і національних держав. Величезні зміни, внесені в життя євреїв Західної і Східної Європи сучасністю, були розглянуті як з точки зору ситуації єврейських громад, так і через призму відносин євреїв з навколишнім суспільством. По завершенню спецкурсу С. Гольдіна учасники програми отримали перелік актуальних дослідницьких тем: регіональні особливості функціонування інститутів єврейської громади в умовах модернізації; способи конструювання єврейської ідентичності і ставлення до неї в різні періоди; зміни єврейської традиції або еволюція юдаїзму у XIX, XX, XXI ст.; політичні партії та організації євреїв; дослідження закритих і табуйованих сторін з життя російсько-єврейської інтелігенції шляхом реконструкції сімейних історій євреїв колишньої Російської імперії – СРСР. На лекціях обговорювалися тексти Кеннета Стоу, Яакова Каца, Ісраеля Барталя, Шломо Авинери, Бенджаміна Харшава та інших зарубіжних дослідників, рекомендованих для обов'язкового читання. Посилаючись на дослідження Барона Села (Baron Selo) в області соціальної історії євреїв (кафедра єврейської історії Колумбійського університету), С. Гольдін акцентував увагу на нових підходах в єврейській історіографії. Останні виступають проти «жалісної» єврейської історії та прагнуть зрозуміти життя євреїв Європи не тільки в очікуванні погрому.

Запровадження програми академічної юдаїки в Одеському університеті дозволяє його вихованцям брати участь у міжнародних освітніх та науково-дослідницьких програмах, надає можливість нашим студентам і аспірантам мати наукового керівника або консультанта за кордоном для роботи з вузькою тематикою. Але ці заняття також повертають до історії рідного міста, розширюють можливості познайомитися з єврейською складовою історії та культури міста Одеси.

В ході проекту Науковою бібліотекою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова було організовано виставку «Скарби єврейського народу у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова». Задумуючи виставку, ми мали на меті показати, що для відродження в ОНУ академічної юдаїки є всі можливості. Фонди НБ ОНУ зберігають свідоцтва того, як зароджувалося в нашому місті вивчення єврейської історії та культури.

На експозиції було представлено понад 100 книг, серед яких рідкісні книги та стародруки, видання XVI-XXI ст. Книги із фондів Наукової бібліотеки дають яскраве уявлення про різні аспекти життя єврейського народу – його історію, культуру, релігію, літературу і т. д.

Поява на карті світу міста Одеса (1794 р.) викликала великий наплив переселенців з різних куточків світу та Російської імперії. Значну частину населення складала єврейська громада – на момент заснування міста їх чисельність сягала 10 % від загальної кількості населення. Ще у 1873 р. в Одесі було засновано Єврейський притулок імені Кагане, куди приймали всіх, незалежно від походження та віросповідання. У цьому ж році єврейське населення міста склало вже більш чверті від загальної кількості, а до кінця XIX ст. – 35 %.

За визначенням єврейських істориків літератури, так звана «епоха Одеси» охоплює період з 1880 р. до Першої світової війни. З 1860 р. відбувається русифікація єврейської громади міста замість пануючих раніше космополітичних тенденцій. Саме в Одесі євреї, для задоволення своїх культурних, економічних та комерційних потреб, сміливо рухались до неєврейського світу, незважаючи на відмінності, що мали місце, прагнення до накопичення, підприємництво, суперництво, настрої деяких співгромадян та сегрегаційні канони.

Вітчизняну історіографію історії єврейства Російської імперії можна підрозділити на три періоди: дореволюційний (1880-і рр. – 1917 р.), радянський (1917 р. – 1980-і рр.), пострадянський (з початку 1990-х рр.) [5]. Початок першого періоду характеризується зростанням громадського і наукового інтересу до єврейської історії, етнографії, літератури. До цього часу роботи носили переважно публіцистичний характер, вони збереглися в університетській бібліотеці.

Видання 60-х рр. XIX ст. свідчать про те, що Одеса була центром культури російських євреїв. Тут видавалися перші єврейські періодичні видання російською мовою – «Рассвет», «Сион», «День», були засновані перші друковані органи на івриті – тижневики «Ха-Маггид», «Ха-Мелиц», «Ха-Шахар». На ідиші виходив друком журнал «Кол-мевассер».

Серед періодичних видань **«Ха-Мелиц»** – одна з перших газет на івриті, що видавалася в Російській імперії. Вона виходила у 1860-1871 рр. в Одесі та з 1871 р. і до свого закриття у 1904 р. – у Петербурзі. Засновниками газети були О. Цедербаум та його зять д-р Гольденблюм, пізніше її редакторами були І. Гордон та Л. Рабінович. У 1860-70-і рр. «Ха-Мелиц» була засобом вираження ідеалів Хаскали, і в цьому виданні співпрацювали найбільш відомі російські журналісти: І. Гордон, М. Ліліенблюм, А. Фрідберг та ін. В цій газеті друкувались закони та урядові розпорядження, повідомлення про положення євреїв в Росії і за кордоном, статті з єврейської історії, художні твори єврейських авторів, літературно-критичні та публіцистичні статті і т. ін. Популярність цього видання у 1880-і рр. зростала, адже замість одного разу на тиждень з 1883 р. газета почала виходити двічі на тиждень, а з 1886 р. взагалі стала щоденною. У додатку на ідиші до «Ха-Мелиц» – газеті «Кол-мевассер», що виходила у 1862-1872 рр. в Одесі, дебютувала чимала кількість єврейських письменників, поетів та драматургів, що згодом стали відомими: А. Готлобер, А. Гольдфаден, Ш. Абрамович, І. Гордон та ін.

Журнал **«Рассвет»** (іл. 1) виходив в Одесі щотижнево по п'ятницях з 27 травня 1861 р. Його засновниками були О. Рабинович та І. Тарнополь. В журналі друкувались Л. Леванда, професор Рішельєвського ліцею О. І. Георгіївський, Г. Барац, І. Гальберштадт та ін.

Згодом почали з'являтись і книжкові видання. В духовних семінаріях Росії XIX ст. вивчали єврейську мову за німецькими підручниками. Першим російським виданням підручника єврейської мови стала **«Краткая еврейская грамматика для обучающихся Священному языку в Духовных Училищах»**

Г. П. Павського (іл. 2), видана в Москві у 1822 р. **Герасим Петрович Павський** – протоієрей Російської Православної Церкви, філолог, екзегет, перекладач Біблії, основоположник російської біблейсько-історичної школи.

У 1869 р. було опубліковано книгу Я. Брафмана «Книга кагала» – матеріали для вивчення єврейського побуту. Ця книга викликала чимало суперечок в єврейському середовищі, також вона часто використовувалась антисемітськими авторами з метою антиєврейської пропаганди. У 1871 р. М. П. Шафір, не згодний з висновками Я. Брафмана про інститути рабинського права, надав короткий **«Очерк моисеево-талмудического права» (СПб, 1871)**, створеного ним за статтями відомого єврейського вченого З. Франкеля – директора Бреславської рабинської семінарії, що публікувався у ним же заснованому виданні «Ежемесячник по истории и изучению еврейства» [25]. Дослідницькі праці З. Франкеля присвячені, головним чином, питанням талмудичного права, історичного розвитку Галахи та талмудичної екзегези.

Чимало уваги приділялося і просвіті. **«Еврейская грамматика» (СПб., 1874)** відомого німецького християнського дослідника Біблії, гебраїста та семітолога **Генріха Фрідріха Гезеніуса** до року свого виходу російською мовою витримала вже 21 видання в Німеччині. Надзвичайна популярність видання була у тому, що автору вдалося поєднати простий матеріал підручника та вищі філологічні відомості про єврейську мову. Російський переклад граматики здійснив видатний санскритолог, професор Санкт-Петербурзького університету К. Коссович.

1880-і рр. – час зародження російсько-єврейської історіографії. З'являється ряд досліджень, пов'язаних з широким спектром питань перебування єврейського населення в Російській імперії. Одеські вчені зробили значний внесок у розквіт єврейської історичної науки на рубежі XIX-XX ст. **Семен Маркович Дубнов (1860-1941)** – вітчизняний єврейський історик, публіцист та громадський діяч, один із класиків та засновників наукової історії єврейського народу (іл. 3). У своїх фундаментальних працях він доводив, що єврейський народ сформувався в процесі пристосування до тих умов, у яких він жив. Після зруйнування Другого храму єврейський народ перейшов до вищої, тобто культурно-духовної стадії історичного розвитку. За його словами, єврейський народ в діаспорі розвинув особливу соціальну систему та громадську ідеологію [17]. Перші узагальнюючі праці С. М. Дубнова з російської та світової історії євреїв були опубліковані в нашому місті: **«Учебник еврейской истории» (1-3 тт., Одеса, 1898-1901)** и **«Всеобщая история евреев» (1 т., Одеса, 1901)**. Найвидатнішим досягненням історика С. М. Дубнова стала розроблена ним періодизація історії єврейського народу. Основу його наукових досліджень становило вивчення внутрішнього життя єврейської громади, її соціально-економічний і культурний розвиток. У 1900-х рр. почала виходити **«Всеобщая история евреев»** (Одеса, 1901; у 1903-1905 р. – як додаток до журналу «Восход»; згодом – окремим виданням). У 1914 р. вийшов четвертий том під назвою **«Новейшая история еврейского народа, 1789-1881»**. С. М. Дубнов підтверджував зв'язок між історичними долями російського і європейського єврейства.

Активне обговорення ідей С. М. Дубнова і використання сучасними істориками результатів його робіт пов'язано з безперервним інтересом до тих трансформацій, які сталися з євреями в новітній час. Це була тотальна трансформація природи євреїв як соціальної групи. Видатні дореволюційні дослідники виступають тут і як очевидці, і як активні модератори подій.

У кінці XIX ст. саме в Одесі почався розвиток просвітництва серед єврейської громади. Видавалася і розповсюджувалася література, проводились зібрання. Серед культурно-просвітницьких організацій російських євреїв найпоширенішим було Товариство для розповсюдження просвітництва між євреями Росії. Його статут було затверджено владою в жовтні 1863 р., а у грудні товариство вже розпочало свою роботу. У 1867 р. відкрито відділення в Одесі. У 1874 р. було створено спеціальний фонд для заохочення початкових та середніх єврейських шкіл. Відділення субсидувало 13 нижчих шкіл та 4 вечірніх із загальною кількістю учнів близько 2000 чол. Окремими виданнями виходили звіти позашкільної комісії та жіночої літньої колонії – **«Отчет внешкольной комиссии состоящей при Одесском отделении общества распространения просвещения между евреями в России за 1903 год» (Одеса, 1904)** та **«Отчет Женской летней колонии одесского отделения общества распространения просвещения между евреями в России за 1913 и 1914 гг.» (Одеса, 1916)**, що зберігаються у фондах НБ ОНУ.

У 1872 р. в одного з основоположників Товариства взаємної допомоги прикажчиків-євреїв м. Одеса С. Л. Бернфельда виникла ідея створення просвітницького центру товариства – бібліотеки. У 1874 р. було вирішено встановити обов'язковий щорічний внесок у розмірі трьох карбованців на користь бібліотеки, яка відкрилася 1 червня 1875 р. Вже у 1913 р. бібліотека мала близько 1700 читачів та більше 45000 томів, цінність яких була надзвичайно великою. Звісно, виходив у світ і звіт – **«Отчет библиотеки общества Взаимного вспомоществования приказчиков-евреев г. Одессы имени учредителя ее С. Л. Бернфельда за 1907 год» (Одеса, 1908)**. У кінці звіту за 1907 рік наводиться статистичний звіт у вигляді таблиць, з яких видно кількість відвідань, склад читачів за віком, соціальним положенням, освітою, з переліком прізвищ найбільш затребуваних авторів (іл. 4).

Після погромів 1905 р., що прокотилися Півднем України, єврейська громада Одеси вирішила створити Одеський єврейський центральний комітет з надання допомоги постраждалим від погромів. Основна мета комітету – зв'язатися із зарубіжними єврейськими доброчинними організаціями, які першими запропонували свою допомогу постраждалим, організувати на місці збір пожертвувань та розподілити їх між постраждалими. При комітеті були виділені спеціальні комісії: продовольчої допомоги, з надання допомоги вдовам та сиротам, екстрено-евакуаційної, речової, юридичної, медичної, торгової, ремісної, загальної та для безробітних і два бюро – статистичне та довідкове. У книзі **«Отчет одесского Еврейского центрального комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов 1905 года» (Одеса, 1908)** представлені звіти про діяльність різних комісій, а також додатки до них у вигляді таблиць. У кінці книги за алфавітним порядком представлений список прізвищ тих, хто пожертвував та суми внесків.

Головним для євреїв стало пристосування до духу й атмосфери одеського вільного ділового співробітництва. Одеса стала не лише найбільшим містом південного заходу імперії, а й її головним культурним центром, зокрема для євреїв. Тут виходили декілька єврейських газет і журналів, в яких співпрацювали багато відомих журналістів-публіцистів, письменників, літераторів, істориків. В Одесу переїхав і працював у 1881-1917 рр. відомий письменник, основоположник єврейської літератури Менделе Мойхер-Сфорим (С. Я. Абрамович). У 1886 р. в Одесі оселився майбутній духовний лідер товариства «Бней Моше» Ахад-Гаам (Ашер Гінзберг) – один із зачинателів єврейського національного руху, видатний публіцист,

письменник і мислитель, що спричинив сильний вплив на творчість поета Хаїма-Нахмана Бяліка та сіоністського лідера Хаїма Вейцмана.

Специфікою зарубіжної історіографії є вивчення історичного шляху російського єврейства як відхилення від західної моделі інкорпорації євреїв в Європі. Важливість зарубіжних досліджень історії євреїв Російської імперії визначається розробкою нових методологічних напрямів, аналізом різних сфер життя євреїв, порівнянням історичних шляхів східноєвропейського та західноєвропейського єврейства. Очевидна і добре досліджена різниця в соціальному положенні російського і західноєвропейського єврейства, виділені характерні риси східноєвропейського єврейства (до них належать, наприклад, яскраво виражена національна сутність). Однак, концептуальне осмислення процесу включення єврейського населення в структуру імперії не отримало комплексної наукової розробки. Особливе значення набуває дослідження механізмів формування і збереження етнічної та релігійної ідентичності в процесі модернізації Росії.

До 1917 р. не було культурно-просвітніх чи науково-дослідних закладів, що проводили дослідження з юдаїки. Цією сферою наукових інтересів займалися окремі дослідники: Й. Клаузнер, О. М. Лернер, Й. Г. Міхневич, І. Г. Оршанський. В цей час до юдаїки звертали увагу у Єврейській академічній бібліотеці ім. М. Мойхер-Сфорима, Всеукраїнському музеї єврейської культури, Будинку єврейської культури.

Йосеф Клаузнер (1874-1958) – один з ініціаторів відродження національної культури на івриті – письменник, літературознавець, історик, лінгвіст, сіоністський діяч (іл. 5). Дебютував статтею **«Обновленные слова» (газета «Ха-Мелиц», Одеса, 1893)** про розвиток івриту. Й. Клаузнер намагався підкреслити зв'язок літератури на івриті з загальними напрямами у світовій літературі. У 1902 р. він отримав диплом у Гейдельберзькому університеті в Німеччині, однак у 1907 р. Й. Клаузнер повернувся до Одеси і став одним із лідерів сіоністського руху. Він один з ініціаторів відродження національної єврейської культури на івриті, а також один з основоположників нової дисципліни – біблеїстики. Основні напрями його наукових публікацій – історія єврейської літератури та літературознавство, історія давньої Палестини за оригінальними джерелами, Біблія та раннє християнство, загальна історія єврейського народу, лінгвістика. Наукові доробки Й. Клаузнера стосувались єврейської історії та літератури давнього періоду – **«Происхождение и характер древнееврейской письменности» (Одеса, 1911)**. В Одесі вчений викладав на Вищих жіночих курсах, був приват-доцентом Новоросійського університету. Відома його праця – **«Ново-еврейская литература» (1912)** – була надрукована спершу у Бердичеві в 1900 р., і лише потім перевидана в Одесі, а пізніше її було перекладено на іврит (1920) та німецьку мову (1921) (іл. 6). У фондах НБ ОНУ збереглася його робота **«Сущность еврейской этики: лекция, читанная 24 октября 1915 г. в Одесском обществе для распространения правильных сведений об евреях и еврействе» (Одеса, 1916)**.

Однак у 1919 р. він переїхав до Ізраїлю. А з відкриттям у 1925 р. Єврейського університету в Єрусалимі очолив кафедру літератури на івриті. Був активним членом Комітету мови іврит, з 1950 р. – головним редактором універсальної «Енциклопедії іврит». Через вимушену еміграцію Й. Клаузнера, в наших краях лишилась зовсім невелика його наукова спадщина, зокрема у фондах НБ ОНУ зберігаються лише три названі праці Й. Клаузнера, надруковані саме в Одесі.

Загалом літературно-критичні нариси Й. Клаузнера присвячені літературі на івриті в період національного відродження. Він вважав, що єврейська культура на івриті має бути відкритою для європейських впливів та закликав до синтезу юдаїзму із загальноприйнятими у Європі цінностями [10]. Перша праця Й. Клаузнера, що стосувалася історії сучасної літератури на івриті – **«Древнееврейская литература новейших времен» (1917)**. Його капітальна праця в 6-ти томах **«История новой литературы на иврите» (1930-1949)** базується на лекціях, прочитаних ним в Єврейському університеті в Єрусалимі.

Цей видатний, за оцінкою відомого американського лінгвіста і культуролога Бенджаміна Харшава [14], вчений і діяч епохи «єврейської революції нового часу» має безпосереднє відношення до академічної юдаїки, якою займався і в Одесі, і в Єврейському університеті Єрусалиму, де з 1925 р. займав посаду професора і очолював кафедру літератури на івриті. Й. Клаузнер дивним чином поєднує проблематику спецкурсів цього навчального року – як один з лідерів сіоністського руху, вчений з європейською освітою, який присвятив життя відродженню національної культури на івриті. Про одеський період життя Й. Клаузнера майже не згадується в літературі. Тоді як можна вважати, що саме в Одесі у нього склалася та концепція єврейської культури, втілити яку в життя він зумів в Ізраїлі.

Володимир Євгенович Жаботинський (1880-1940) – сіоніст, поет, перекладач, громадський діяч (іл. 7). Стверджував ідею використання івриту у всіх сферах єврейського життя. Почав свій творчий шлях у 1897 р. як журналіст – із друкування статей у газеті «Южное обозрение». Згодом став популярним автором фейлетонів, що друкувалися в газеті «Одесские новости» під псевдонімом Альталена.

На початку XX ст. розпочав перекладацьку діяльність – перекладав твори відомого єврейського поета-одесита Хаїма-Нахмана Бяліка, з яким познайомився ще у молодому віці. Із цим поетом Жаботинський пов'язував цілу низку власних переживань, його творчістю захоплювався, саме тому, напевно, вважається найкращим перекладачем поезії Х.-Н. Бяліка. Ці переклади вперше були видані в наші часи – **«Переводы песен и поэм Хаима-Нахмана Бялика» (Одеса, 2000)**. Як перекладач Жаботинський відзначився також працею над творами Е. По.

Громадська діяльність В. Жаботинського також позначена у його творчості: у серпні 1903 р., після Кишинівського єврейського погрому, він став делегатом на 6-му Сіоністському конгресі в Базелі, і з цього часу бере активну участь у сіоністському русі. Його робота **«Что такое Базельская программа?» (Вільна, 1908)** присвячена розбору Базельської програми, прийнятої на 1-му Сіоністському конгресі у Базелі 1897 р. Це перша офіційна Програма Сіоністської організації, у якій було сформульовано мету сіоністського руху: «Сионизм стремится создать для еврейского народа обеспеченное публичным правом убежище в Палестине» [8].

Чимало в творчості В. Жаботинського як письменника автобіографічних романів. Один із них – **«Пятеро» (1936)** – демонструє читачеві життя єврейської сім'ї Мілгромів, що мешкала в Одесі на початку XX ст. і з якою автор ніби був знайомий: «Первые годы века тогда у нас назывались «весна» в смысле общественного и государственного пробуждения, а для моего поколения совпали также с личной весной в смысле подлинной двадцатилетней молодости…» [7]. Характерним є те, що у романі він сприймає Одесу як повноцінного персонажа. Автобіографічна праця **«Повесть моих дней» (1985)** написана про життя Жаботинського до Першої світової війни, її своєрідним продовженням стала книга **«Слово о полку» (Одеса,**

1928), присвячена боротьбі за створення єврейського легіону та звільненню Ерец Ісраель від турецького володіння у роки Першої світової.

Спалах єврейського ренесансу в Одесі відбувався після Лютневої революції 1917 р. У місті активізувалось єврейське суспільне життя, організовувались політичні партії. Та це тривало лише три роки. В цей час почали видаватися щотижневик «Еврейская мысль», журнали «Палестина» та «Молодая Иудея», щотижневики «Наш голос» та «Рабочий понедельник», газета «Свободный путь». Видавалися також газети і журнали на ідиш. Саме тоді Одеса стала основним центром книгодруку на івриті в Росії: із 188 видань на івриті, що вийшли в Росії, 109 з них випущено в Одесі. Також активно працювали відновлене видавництво «Мория» та нове – «Оманут» («Мистецтво»), видавалися літературні альманахи «Кнессет» («Зібрання»), «Оламену» («Наш світ»), «Решумот» («Записки»), «Массуот» («Факели»). Одеса стала центром руху «Хе-Халуц» («Першовідкривач»). Проте вже 1920 р. почався наступ радянської влади на сіонізм, відбувались масові арешти членів сіоністських організацій, поступове знищення синагог.

Єврейська академічна бібліотека, створена 1923 р. в Одесі на базі бібліотеки колишнього Єврейського товариства розповсюдження освіти, була визнана центральним та найбільшим єврейським книгосховищем в Україні. Її фонди зберігали зібрання багатьох єврейських бібліотек міста та налічували близько 25 тисяч одиниць. Завідували бібліотекою С. Я. Боровий та А. Д. Єрусалимський. **Саул Якович Боровий** (1903-1989) – історик російського та українського єврейства, спеціаліст із соціально-економічної історії XVI-XIX ст. (іл. 8). Важливим досягненням С. Борового на першому етапі його науково-літературної діяльності стала книга **«Еврейская земледельческая колонизация в старой России» (Москва, 1928)**, у якій він висвітлив участь євреїв в освоєнні степної Новоросії та створенні там землеробських поселень в першій половині XIX ст. Автор торкається далекого минулого перших єврейських землеробських поселень в нашій країні. У радянський період історіографія єврейства Російської імперії існувала з 1917 по 1930-і рр. Внаслідок революційних подій 1917 р. були відкриті нові документи, що дозволило дослідникам опублікувати раніше невідомі матеріали. Залишаються актуальними роботи С. Я. Борового, присвячені соціокультурному та економічному стану єврейства в Російській імперії. У 30-ті роки він досліджував історію євреїв в Україні, знайшов у відкритому А. О. Скальковським архіві Запорізької Січі чималу кількість документів єврейською мовою, що лягли в основу його докторської дисертації **«Исследования по истории евреев на Украине XVI-XVIII вв.» (1940)**, захищеної в Інституті історії при Академії наук СРСР. В роботі **«Евреи в Запорожской Сечи (по материалам сечевого архива)» (Ленінград, 1934)** С. Боровий показав, що між єврейськими купцями та запорізьким козацтвом існували ділові зв'язки, що відображено у документах. Проаналізувавши відносини євреїв та запорожців у певних історичних умовах, автор заперечив традиційне твердження про перших як довічних і принципових ворогів других. Та через те, що дана робота була надрукована у збірнику, що містив також статті згодом репресованих авторів, вона залишилась невідомою для багатьох спеціалістів з історії Запоріжжя. Лише у післявоєнний час про неї стало відомо, дана стаття стала частиною докторської дисертації С. Я. Борового.

Найважливішим джерелом С. Борового у дослідженнях з історії євреїв в Україні були хроніки XVII ст., у тому числі «Ієвен мецула» («Безодня бездонна») (1653) Н. М. Ганновера та деякі інші, перекладені ним з івриту. Книга **«Классовая борьба**

на Украине 17 в. Еврейские хроники. Исследования, перевод и комментарии С. Я. Борового» мала вийти у Москві у 1937 р., проте в умовах сталінського терору цього здійснити не вдалося.

Останні його дослідження присвячені загибелі одеського єврейства в часи Другої світової війни. Книга **«Воспоминания» (Москва, 1993)** охоплює період від дореволюційних років до наших днів. В ній висвітлено діячів єврейської культури старої Одеси, творців мистецтва, філософів, істориків, революціонерів.

Залишається маловивченою політика радянської влади щодо єврейства, життя радянських євреїв, особливо в умовах зростання радянського антисемітизму в кінці 40-х рр. На Заході широко відомі тільки дві монографії схожої тематики – М. Бейзер «Евреи Ленинграда» і А. Зельцер «Евреи советской провинции».

Серед сучасних істориків-євреєзнавців доречно згадати ім'я **Стівена Ципперштейна** – професора єврейської історії та директора Центру юдаїки імені Таубе Стенфордського університету у США. Також він співредактор журналу «Jewish Social Studies: History, Culture and Society», член академічних рад низки єврейських наукових центрів. Його книга **«Евреи Одессы. История культуры 1794-1881»** – це перша фундаментальна праця, присвячена історії одеського єврейства. Вона вийшла у 1985 р., але переклад російською мовою видання «Гешарим» опублікувало у 1995 р. В цій книзі автор вперше дослідив життя одеської громади в її історико-культурному розвитку, починаючи з виникнення у 1794 р. і завершуючи часом погромів у 1881 р. Він пояснював «дефіцит» наукових робіт, присвячених єврейській Одесі, тим, що для радянської історіографії ця тема була забороненою з кінця 1920-х рр., а зарубіжних дослідників єврейської історії здебільшого цікавили рабиністичні наукові центри, до яких Одеса не належала. В даній роботі розглядаються декілька взаємопов'язаних питань: який вплив спричиняли соціальні та економічні фактори на культурний розвиток одеського єврейства, як впливали вони на позиції та інтереси єврейської інтелігенції міста, яким чином діяльність організацій, створених єврейськими просвітителями, знаходила своє відображення у самосвідомості місцевих євреїв. Чимало уваги автором приділено єврейській інтелігенції міста, взаємовідносинам культури та суспільства.

Загалом євреї внесли значний внесок у розвиток нашого міста, що засвідчує і книга Ігоря Котлера **«Очерки по истории евреев Одессы» (Єрусалим, 1996)**. Вона присвячена сторінкам історії, культурного, релігійного та суспільного життя єврейського населення міста Одеса. Відмінність книги у тому, що вона побудована у вигляді своєрідної екскурсії по місцях, пов'язаних з історією єврейської громади в Одесі. Автор спирається на архівні матеріали про єврейські колонії Новоросійського краю, документи Одеського міського рабинату. І. Котлер окремо розглядає релігійне життя євреїв, історію одеських синагог, історію різних єврейських товариств Одеси тих часів. Один з нарисів розповідає про чорну сторінку одеської історії – антисемітські виступи, що і зіграло свою логічну роль у формуванні сіоністського руху. Досить багато уваги І. Котлер приділяє діяльності Одеського Палестинського комітету. Також книга містить ілюстративний матеріал – фотографії місць, пов'язаних з єврейською історією Одеси XIX ст. Частину цих пам'яток можна побачити сьогодні лише на фотографіях.

Для вивчення юдаїки корисним буде також видання **«Євреї в Україні: науково-допоміжний бібліографічний покажчик, 1917-1941» (Київ, 1999-2000)**. Цей ретроспективний покажчик – перша спроба в Україні зібрати відомості про маловідомий світ історії, культури, релігії українських євреїв, що зосереджені у книгах,

брошурах, журнальних та газетних статтях. Покажчик складається з двох частин, література у ньому згрупована у 35 розділів, що висвітлюють життя єврейського народу в Україні.

Дисертація колишнього одеського архівіста, що емігрував до Ізраїлю, Михайла Поліщука **«Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881-1904» (Москва; Єрусалим, 2002)** присвячена історії розвитку єврейського соціального життя в Новоросії у міжпогромний період 1881-1904 рр., що відзначений як цілісний та унікальний в історії російських громад, саме в цей час модернізація стала домінуючою тенденцією розвитку. Книга заснована на матеріалах історії єврейських громад Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній, що, на думку автора, являють собою єдиний феномен. Автор детально описує традиційні громадські структури, представляє діяльність національних лідерів, аналізує взаємодію різних єврейських громадських груп. Описувані події у книзі завершуються із наближенням революційного 1905 р., адже автор вважає, що революційні події якісно змінили попереднє спрямування розвитку російського суспільства та його етнічних груп [22]. Розглядається також проблема соціально-економічних, соціально-політичних, світоглядних та релігійних аспектів модернізації регіональних міських громад, зокрема єврейської міської громади. У книгу М. Поліщук також вмістив статистичні викладки, що відображають чисельні та економічні показники єврейського населення.

Видання **«Евреи Одессы и юга Украины: история в документах» (Одеса, 2002)** приурочено до відкриття Музею історії євреїв Одеси. Це перший спільний проект Державного архіву Одеської області та центру «Мигдаль». У книзі представлені фонди архіву, що містять документи з історії євреїв Одеси за період з кінця XVIII – початку XX ст. Опубліковано близько 250 документів, що ілюструють роль єврейських громад та окремих особистостей в економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку регіону. За фондом єврейського відділення міщанської управи складено іменний покажчик на 4505 прізвищ одеських євреїв-міщан, що міститься у розділі «Генеалогія».

У книзі Мирона Бельського **«Еврейские типографии старой Одессы» (Одеса, 2005)** вперше було зроблено спробу дослідити історію виникнення єврейських типографій в Одесі, визначити їх роль у розвитку поліграфічної справи у місті, назвати імена тих, хто мав відношення до друкарської справи, починаючи з 1858 по 1920 рр. **Мирон Романович Бельський (1927-2009)** – бібліофіл, колекціонер мініатюрних книг, краєзнавець, дослідник друкарської справи та книжної торгівлі в Одесі. З 1979 до 2004 рр. він – голова Одеського міського клубу любителів мініатюрних книг. Брав участь у роботі з'їзду книголюбів СРСР та України, був членом товариства бібліофілів Росії. Він надрукував декілька книг подібної тематики: «Книгоиздательство М. С. Козмана в Одессе», «Книжная торговля в дореволюционной Одессе», «Журналы старой Одессы», «Газеты старой Одессы». В цих книгах наводяться зібрані за багато років ретельних пошуків в архівах та бібліотеках унікальні дослідницькі матеріали, факти, накопичені та старанно занесені до особистої картотеки. Статті Мирона Бельського публікувались в одеських газетах (він був постійним автором газети «Тиква»-«Ор-Самеах»), у альманасі «Морія», «Єрусалимському альманасі» та інших періодичних виданнях. Мирон Бельський – один з найавторитетніших краєзнавців не лише нашого міста, а й всього СНД, а також одеської діаспори (іл. 9).

Історія єврейської Одеси та історія народу Ізраїлю знаходяться у тісному психологічному, емоційному, духовному зв'язку. Можна сказати, що в єврейській Одесі зародились політична думка, література, журналістика майбутньої єврейської держави, саме тут почали писати і видавати книги відродженою давньоєврейською мовою.

Список використаної літератури

1. «Мама городов Израилевых…» [Текст] : сборник статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению ОНУ имени И. И. Мечникова. – Одесса : ФОП «Фрідман О. С.», 2011. – 146 с.
2. *Бельский М. Р.* Еврейские типографии старой Одессы [Текст] / Мирон Романович Бельский ; Междунар. обществ. орг. «Евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса : Негоциант, 2005. – 87 с.
3. *Боровой С. Я.* Воспоминания [Текст] / Саул Яковлевич Боровой. – М. ; Иерусалим : Гешарим, 1993. – 384 с.
4. *Боровой С. Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России [Текст] / Саул Яковлевич Боровой. – М. : изд-во М. и С. Сабашниковых, 1928. – 200 с.
5. Єврейське населення півдня України : історія та сучасність [Текст] : тези до наук. конф. (Запоріжжя, 27-28 жовт. 1994) / Запоріз. держ. ун-т ; Євр. рада. – Запоріжжя, 1995. – 95 с.
6. *Жаботинский В. Е.* Переводы песен и поэм Хаима-Нахмана Бялика [Текст] / Владимир Евгеньевич Жаботинский. – Одесса : Друк, 2000. – 303 с.
7. *Жаботинский В. Е.* Пятеро [Текст] / Владимир Евгеньевич Жаботинский. – Одесса : Оптимум, 2000. – 210 с.
8. *Жаботинский В. Е.* Что такое Базельская программа? [Текст] / Владимир Евгеньевич Жаботинский. – Вильна : тип. «Артель печатного дела», 1908. – 16 с.
9. Иудаика в Одессе : история и современность [Електронний ресурс] : [круглый стол, состоявшийся в Музее истории евреев Одессы «Мигдаль-Шорашим» (Одесса, 20 дек. 2010 г.)]. – Режим доступу: http://www.migdal.ru/migdal/museum/20483. – Заголовок з екрану.
10. *Клаузнер И. Л.* Ново-еврейская литература (1785-1910) [Текст] / И. Л. Клаузнер ; изд. д-ра З. Д. Рабиновича. – 2-е изд, перераб. и доп. – Одесса : тип. А. М. Швейцера, 1912. – 131 с.
11. *Клаузнер И. Л.* Происхождение и характер древнееврейской письменности [Текст] / И. Л. Клаузнер ; изд. Одес. отд-ния «Евр. лит. о-ва». – Одесса : Центр. тип., 1911. – 32 с.
12. *Котлер И*. Очерки по истории евреев Одессы [Текст] / И. Котлер. – Иерусалим, 1996. – 204 с.
13. *Левченко В. В.* Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти [Текст] / В. В. Левченко // Записки історичного факультету. – 2003. – Вип. 13. – С. 126-140.
14. *Левченко В.* Становление иудаики в контексте трансформации исторической науки в Украине (1917-1930-е гг.) [Текст] / Валерий Левченко // Вопросы еврейской истории : материалы 16-й Ежегод. междунар. междисциплинар. конф. по иудаике (2009, Москва). – М., 2009. – Ч. 2. – С. 475-482.
15. *Левченко В.* Становление иудаики в Одессе в 1920-30-е гг. : центры, персоналии, традиции [Текст] / Валерий Левченко // «Мама городов израилевых…» : сб. статей по итогам факультатива по иудаике и израилеведению Одесского национального университета имени И. И. Мечникова. – Одесса, 2011. – С. 79-86.
16. *Малахов В. П.* Одесса, 1900-1920. Люди... События... Факты... [Текст] / Валерий Павлович Малахов, Борис Александрович Степаненко. – Одесса : Optimum, 2004. – 446 с.
17. *М. Р.* Семен Дубнов : историк, публицист, общественный деятель [Електронний ресурс] / М. Р. // Еврейская газета. – 2006. – № 9 (49). – Режим доступа: http://www.evreyskaya.de/archive/artikel_427.html. – Загл. с экрана.
18. Одесса и еврейская цивилизация [Текст] : к 100-летию со дня рождения Саула Борового : 2-я междунар. научная конф. (Одесса, 10-12 нояб. 2003 г.) : сб. материалов конф. / Междунар. обществ. орг. «Евр. общин. центр «Мигдаль». – Одесса : «Студия «Негоциант», 2004. – 248 с.

19. *Орлов А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 годы [Текст] / сост. А. Орлов. – Репринт. изд. 1885 г. – Одесса : А. С. Фридман, 2007. – 143 с.
20. Отчет библиотеки общества взаимного вспомоществования приказчиков-евреев города Одессы имени учредителя ея С. Л. Бернфельда за 1907 год [Текст]. – Одеса : тип. Торгового Дома Бр. Кульберг, 1908. – 45 с.
21. Отчет Одесского еврейского центрального комитета по оказанию помощи пострадавшим от погромов 1905 года [Текст]. – Одесса : тип. «Техник», 1908. – 137 с.
22. *Полищук М.* Евреи Одессы и Новороссии [Текст] : социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881-1904 / М. Полищук. – М. : Мосты культуры, 2002 ; Иерусалим : Гешарим, 5762. – 446 с.
23. *Скальковский А. П.* Одесса 84 года тому назад и тепер [Текст] / Аполлон Александрович Скальковский. – [Б. м., б. г.]. – С. 38-60. – Искусств. сб.
24. *Скальковский А. П.* Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823 [Текст] / Аполлон Александрович Скальковский. – [Репринт. изд.]. – Одесса : ОКФА, 1995. – 296 с.
25. *Шафир М. П.* Очерк моисеево-талмудического права [Текст] / М. П. Шафир. – СПб. : тип. А О. Цедербаума, 1871. – 71 с.

Надійшла 19.07.2012

Ілюстрації

Іл. 1. Єврейські періодичні видання

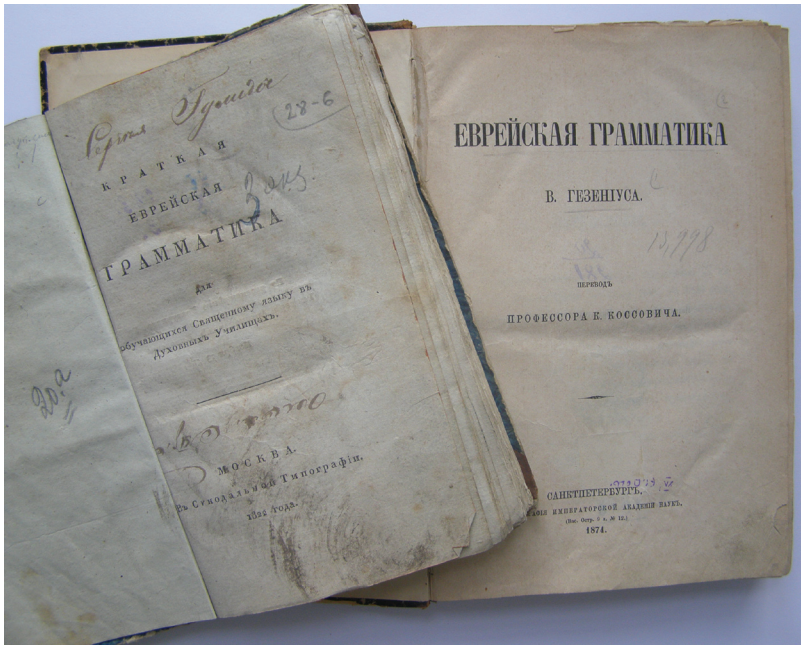

Іл. 2. Курси граматики

Іл. 3. Семен Маркович Дубнов

Іл. 4. Звіти єврейських товариств

Іл. 5. Йосеф Клаузнер

Іл. 6. Роботи Йосефа Клаузнера

Іл. 7. Володимир Євгенович Жаботинський

Іл. 8. Саул Якович Боровий

Іл. 9. Сучасні видання з історії єврейства

В. С. Елпатьевская,
ведущий библиограф Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89;
Е. С. Петриковская,
кандидит философских наук,
доцент каф. философии естественных факультетов
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Новосельского, 64, г. Одеса, 65023, Украина

ИЗУЧЕНИЕ ИУДАИКИ И ИЗРАИЛЕВЕДЕНИЕ В ОДЕССЕ

Резюме
В статье обращается внимание на историю развития иудаики в нашем крае в период XIX-XXI вв. Отдельно рассматриваются персоналии ученых-израилеведов и их вклад в отечественную иудаику. Приводятся примеры изданий, в том числе и периодических, которые печатались в Одессе, и играют важную роль в становлении еврейской письменности Юга Украины, а также развитии иврита и идиш. Научная иудаика рассматривается в тесной взаимосвязи с политическими и социальными событиями в стране разных периодов.
Ключевые слова: иудаика, израилеведение, сионизм, библеистика, идиш, иврит.

V. S. Yelpativska,
Chief Bibliographer
Scientific Library of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89;
O. S. Petrikivska,
Cand. Sc (History),
lecturer of the Department of Philosophy of science faculties of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
64, Novoselskogo St., Odesa, 65023, Ukraine

JUDAICA AND ISRAELI STUDIES IN ODESA

Summary
The article aims at the history of the development of Jewish studies in our region in the course of the 19th-21 centuries. The special attention is paid to the personalities of the scholars studying Israel and their contribution to the Jewish studies of our country. The author gives examples of the editions printed in Odesa including periodicals which played an important role in the formation of the Jewish written language in the South of Ukraine as well as in the development of Hebrew and Yiddish. Scientific Judaica is considered in close connection with political and social events occurred in the country in different periods.

Key words: Judaica, Israeli Studies, Zionism, Biblical Studies, Yiddish, Hebrew.

УДК 09[=163.1=161.2]:027.7:378.4(477.74-21)

В. С. Кочмар,
зав. сектором Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

У статті на основі фондів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова подано характеристику рукописно-книжкової спадщини України. Значна увага приділяється оглядам та описам церковно-богословської, правничо-ділової, художньої літератури, а також дослідженню літописів, перших граматик української мови, лексикографічних праць, що становлять собою духовну та мовну скарбницю українського народу.

Ключові слова: рукописна та книжкова спадщина України, писемні пам'ятки, Наукова бібліотека ОНУ.

Впродовж 14 років в Україні на державному рівні відзначається День української писемності та мови. Свято було встановлено відповідно до Указу Президента України Леоніда Кучми від 6 листопада 1997 р. (№ 1241/97 «Про День української писемності та мови»). В Указі зазначено: «На підтримку ініціативи громадських організацій та з урахуванням важливої ролі української мови в консолідації українського суспільства … установити в Україні День української писемності та мови, який відзначати щорічно 9 листопада в день вшанування пам'яті Преподобного Нестора-Літописця» (Дод.: 3).

До цієї події співробітниками Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова підготовлено проект, мета якого – ознайомлення читачів з оригінальними текстами писемних пам'яток, їхніми перевиданнями, а також джерелами, які висвітлюють історію розвитку української мови та писемності на теренах України.

У рамках проекту читачам було запропоновано ознайомитись з текстами офіційних документів, матеріалами з історії виникнення української графіки, літописними та літературними пам'ятками української мови, першими граматиками, творами класиків українського слова, довідковими та публіцистичними виданнями, що зберігаються у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова.

Значення писемних пам'яток важко переоцінити, бо вони нерідко є єдиними джерелами для вивчення етнографії, історії народу, його писемної спадщини та духовної культури. Але найголовніше – дослідження писемних пам'яток має першорядне значення для вивчення історії мови, адже саме у них документально засвідчується система мови певної доби, показано, у якому напрямку розвивався фонетичний, морфологічний, синтаксичний склад мови, як і якими шляхами з часом йшло поповнення словникового фонду, визначаються шляхи й причини відмирання старих й розвитку нових елементів мовної структури. На прикладі писемних пам'яток можна також досліджувати історію становлення літературної мови, вдосконалення й урізноманітнення її функціональних стилів, становлення загальних норм і правопису, а також її зв'язків з іншими мовами.

Із здобуттям нашою державою незалежності активізувалася праця над дослідженням історії України та її духовності, через що постала нагальна потреба публікації, а також вивчення цілих корпусів джерел з історіографії, історії науки та культури. Отже, метою даної статті є огляд видатних писемних пам'яток, їхніх перевидань, а також деяких цінних джерел з історії української мови та писемності, які зберігаються у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова.

Про наявність мови та писемності у давніх українських племен можна говорити лише гіпотетично, адже пам'яток писемності того часу, які дійшли до нас, ще не достатньо для повноцінного дослідження мовних особливостей[1].

Першою писемно зафіксованою слов'янською літературною мовою стала старослов'янська (або церковнослов'янська), створена Кирилом і Мефодієм на базі давньоболгарських діалектів, яка прийшла до Київської Русі разом з впровадженням християнства у 988 р. Діяльність Кирила і Мефодія[2], з іменами яких пов'язують створення слов'янського алфавіту, що став графічною основою багатьох мов, в тому числі – сучасної української, викликала чимало суперечок у науковому світі. Протягом кількох століть це питання не дає спокою вченим, викликаючи різного роду дискусії[3]. Деякі дослідники висловлюють гіпотезу, що до прийняття християнства і запровадження старослов'янської мови в Київській державі існували пам'ятки, писані руським письмом. Це була мова, якою князі укладали договори з іншими державами, писали різні ділові документи, грамоти. Наприклад, договори з греками, написані руською мовою у 911 і 944 рр., тексти яких містяться в «Повісті временних літ».

Розвиток письменства у Київській Русі припадає на кінець X – середину XIII ст. Швидкий розвиток писемності вчені пов'язують із загальним культурним розвитком та духовними потребами населення. У XI – першій половині XIII ст. писемність широко використовувалась майже в усіх сферах життя. Книжки церковного та богословсько-філософського характеру, грамоти, договори та інші офіційні документи писалися уставом. Про розповсюдження писемності не тільки серед церковних служителів та панівної верхівки, а й серед інших верств населення свідчать берестяні грамоти, а також написи на різних предметах і на стінах будов, які робилися купцями, городянами та ремісниками [37].

Дуже довгий час на старослов'янську мову були покладені функції писемної мови, і вона була засобом міжслов'янської літературної комунікації. Нею переписувалися та створювали релігійні та офіційні тексти. Однак з чималої кількості найрізноманітніших рукописних книг, створених в XI ст., до нашого часу збереглося лише 12, з яких тільки 7 мають точну дату свого написання. Це Остромирове Євангеліє 1056-57 рр., переписаний у Києві Ізборник Святослава 1073 р. і скомпонований тут же Ізборник 1076 р., Архангельське Євангеліє 1092 р., написані у Новгороді Службові Мінеї: на вересень – 1095-1096 рр., на жовтень – 1096 р. та на листопад – 1097 р.

Виключність *Остромирового Євангелія 1056-1057 рр.* полягає у тому, що це перша слов'янська точно датована книга, яка дійшла до нас. Євангеліє було написано дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Свідченням цього є напис, зроблений у кінці книги. Розкішне оформлення книги свідчить про те, що вона з самого початку не була призначена для повсякденного вжитку. Мабуть, передбачалося використовувати її для здійснення церковних обрядів в Софійському соборі в Новгороді, згодом книга була передана Софії Новгородській як дар від Софії Київської. Тому не випадково на першому її аркуші пізніше було

зазначено: «Євангеліє Софійське Апракос» [37, с. 88]. У 1988 р. до дня 1000-ліття Хрещення Русі було надруковане факсимільне видання, один з примірників якого зберігається у відділі рідкісних книг та рукописів НБ (Дод.: 8).

Як цінну пам'ятку старослов'янської мови Остромирове Євангеліє почали вивчати видатні вчені XIX-XX ст. Найважливіший етап дослідження пам'ятки пов'язують з ім'ям Хранителя Відділу рукописів Імператорської Публічної бібліотеки – Олександром Христофоровичем Востоковим[4].

У 1843 р. в Санкт-Петербурзі вийшло в світ підготовлене О. Х. Востоковим видання Остромирового Євангелія під назвою: «Остромирово евангелие 1056-57 года с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями, изданное А. Востоковым». Ця книга також представлена у фондах НБ (Дод.: 7) (Іл. 1). Праця О. Х. Востокова стала першою науковою публікацією[5] пам'ятки і до сьогоднішнього часу є єдиним ретельно підготовленим виданням Остромирового Євангелія. Публікацію книги було здійснено на асигновані Імператорською Академією наук кошти, надані в розпорядження Академії у 1835 р. археологом та істориком О. Д. Чертковим з цільовим призначенням спрямувати їх на видання якогось рукопису [1].

Книга мала на меті, як пише сам автор, «удовлетворение любопытства ученых исследователей языка» [8, с. VI]. У передмові Олександр Христофорович коротко викладає історію знайдення рукописної пам'ятки. Вчений, порівнюючи Остромирове Євангеліє з Острозькою Біблією, Реймським Євангелієм, приходить до висновку, що «…сравнив Остромирово Евангелие с изчисленными выше памятниками Славянской письменности, должно отдать оному первенство перед ними, если не по древности, то по полноте и правильности языка Церковнославянского, и по однообразному описанию». Автор наголошує, що він розглядав дану пам'ятку виключно з точки зору мовознавця, а пояснення тексту «в отношении к Богословию и Церковной Истории предоставляю занимающимся самими предметами» [8, с. VII].

Текст Остромирового Євангелія у виданні О. Востокова був набраний у точній відповідності до оригіналу. Для друку книги був виготовлений спеціальний близький до оригінального слов'янський шрифт. У книзі подаються літографії всіх трьох мініатюр Остромирового Євангелія (зображення Євангелістів Іоанна, Луки та Марка) і факсимільні зображення двох аркушів (арк. 89 та 210 зв.). У додатку для порівняння перекладу слов'янського тексту з грецьким, вчений наводить відповідний грецький євангельський текст (для цього О. Х. Востоков використовував два видання Нового Завіту, що вийшли у 1703 р. і у 1830 р.). У кінці книги вчений подає докладні палеографічні примітки, граматичні пояснення, складені за Остромировим Євангелієм, а також словопокажчик усіх слів, що у ньому зустрічаються з позначенням сторінки, на якій слово вживається у тексті, з визначенням граматичної форми та перекладом грецькою.

Публікація пам'ятки О. Х. Востоковим викликала живий відгук славістів багатьох країн[6]. Рецензії та відгуки на це видання друкувалися чеською, болгарською, польською та сербською мовами. Видання вченого не втратило свого наукового значення до наших часів, хоча давно вже стало бібліографічною рідкістю.

Більшість древніх рукописних книг мали перекладний характер, але при перекладі тексту переписувачі часто вносили оригінальний матеріал. Улюбленим і широко поширеним типом рукописної книги Київської Русі були Ізборники – збори всіляких висловів, витягів, сказань, повістей, притч, повчань. Серед них зустрічалися книги релігійного змісту, у тому числі призначені для церковного

богослужіння (Мінея, Служебник, Євангеліє, Псалтир, Апостол тощо), і світські, наприклад, Ізборник 1073 р.

Ізборник 1073 р. написаний дияконом Іоанном та його помічниками для Великого князя Святослава Ярославича. Він являє собою список з болгарського перекладу одного візантійського збірника, перекладеного для болгарського царя Симеона. Цю книгу називають першою енциклопедією, адже Ізборник містить більш ніж 400 статей, у яких розглядаються питання з філософії та математики, історії та етики, зоології та ботаніки, містяться матеріали з граматики, поетики, риторики; у ній стверджується користь знань і читання книжок. Крім глав суто богословського змісту, Ізборник містить наукові статті з логіки, граматики та риторики. В ньому вперше трапляються міркування з приводу питань, що не втратили сенсу і зараз: глава «про книжкове шанування», яка доводить необхідність читання для «праведного життя». Вражає художнє оформлення книги. Особливо декоративні фронтиспіси[7], яких у книзі два, та заставки[8]. Рукопис «населений» птахами та тваринами, впадають в око чудові орнаменти. Малюнок на другому аркуші Ізборника, на якому зображений замовник книги Святослав Ярославич з родиною, становить собою приклад мистецтва книжкової мініатюри XI ст.

У фондах Наукової бібліотеки представлено перше факсимільне видання Ізборника 1073 р., надруковане у 1880 р. (Дод.: 6). У дореволюційній Росії випуском факсимільних видань займалися різноманітні товариства, у тому числі Товариство любителів древньої писемності[9], засноване у Петербурзі у 1877 р. У тому ж році під наглядом та за ініціативою професора Г. Ф. Карпова[10] було започатковано видання Ізборника 1073 р. «посредством светописи … черта в черту, ни в чем не отступая от подлинника». Тираж Ізборника склав всього 360 примірників, а кошти на його видання були пожертвувані одним із членів-засновників Товариства, меценатом – Тимофієм Савичем Морозовим[11]. Текст видання друкувався за допомогою фотолітографії, а картини – фотохромолітографії. Видання продавалося по дуже високій ціні – 10 тис. рублів за примірник [35]. Слід сказати, що практично всі видання цього Товариства були малотиражними і на сьогоднішній день являють собою історичну та бібліографічну цінність.

Продовжує ряд пам'яток книжного письма XI ст. *Архангельське Євангеліє 1092 р.* Історія створення пам'ятки, як і її замовник і досі залишаються невідомими. Вченими висловлюється багато версій, але жодна з них до сьогоднішнього часу не підтверджена. Відомим є тільки той факт, що у 1877 р. архангельський купець привіз цю книгу до Москви і продав антиквару С. Большакову, який запропонував її Рум'янцевському музеєві, звідки рукопис потрапив до Російської державної бібліотеки, де він зберігається і нині. Звичайно, така знахідка відразу привернула увагу багатьох вчених. О. Бичков, О. Дювернуа, Є. Карський, П. Бузук, М. Дурново, В. Щепкін, О. Шахматов – ось неповний перелік видатних дослідників, які присвятили свій час вивченню цієї пам'ятки. У 1912 р. Архангельське Євангеліє було видане способом триколірної фотоцинкографії як точна імітація давнього рукопису аж до відтворення дірок стародавнього пергаменту.

У 60-70 рр. XX ст. ряд текстологічних досліджень цієї пам'ятки зробила відома московська дослідниця Лідія Петрівна Жуковська[12]. Під її керівництвом було підготовлене перше наукове видання безцінної пам'ятки. Книгу було видано у 1997 р. Російською державною бібліотекою за підтримки Російського гуманітарного наукового фонду (Дод.: 5).

У передмові до видання вказується, що текст рукопису передається аркуш в аркуш, стовпчик в стовпчик, рядок в рядок, буква в букву, з поділом на слова пробілами і з'єднанням частин слова знаком переносу у кінці рядків. Текст супроводжують підрядкові примітки, що торкаються питань мови і письма рукопису. У примітках, що розміщуються під стовпчиками тексту, містяться відомості про виправлення у письмі, а також припущення, чи належать вони писцю, або були зроблені пізніше. У квадратних дужках наводяться відновлені в ультрафіолетовому світлі втрачені фрагменти тексту. Крім того, у примітках вказані дефекти збереженості тексту на аркуші, а також дефекти пергаменту. До тексту додаються словопокажчик і покажчик порядку розміщення глав і віршів Євангелія та призначення його читань [14, с. 8-10].

Архангельське Євангеліє унікальне з точки зору лінгвістики, палеографії та книгознавства. В художньому ж відношенні видання більш ніж скромне. Якщо Остромирове Євангеліє та Ізборнік Святослава – високохудожні твори, що створювалися для представників панівних верств, то Архангельське Євангеліє відносять до переліку скромних за своїм виглядом творів. У ньому немає малюнків і мініатюр, проте наявні стримані за кольором, але гармонійні за пропорціями і прикрасам заставки. Рівні рядки лише на деяких сторінках розділені кіноварним рядком з буквицями[13].

В епоху рукописної книжності склалися майже всі основні елементи книги, які ми маємо сьогодні, фактично сформувався характерний вигляд богослужбової книги, а прийоми та способи її художнього оформлення визначили характер оформлення друкованої книги.

Рукописні книги у Древній Русі дуже часто виготовлялися на замовлення і були призначені для «підношення», тобто подарунку, і представляли собою видатні зразки книжкового оформлення, неповторні і єдині у своєму роді, адже при їх створенні використовувався дорогий папір, а у самому процесі виготовлення брали участь не менше восьми ремісників[14] [35].

Ставлення до рукописної книги як до подарунку, а також її використання в процесі богослужіння, вимагало і її відповідних розмірів, тому багато давніх рукописів мали великий формат («в десять», «в полдесять», «в четверку»). Так, наприклад, Остромирове Євангеліє має розміри 35х30 см, а Ізборник 1073 р. – 33,6 х 24,8 см.

Окремого дослідження заслуговує текст рукописних пам'яток. Книги писалися кирилицею, разом, в один рядок, буквами одного розміру (великі літери в самому тексті не вживалися), групи слів і словосполучень розділялися крапками, а починаючи з XV ст. – комами, на сторінках великоформатних книг (30х20 см і більше) текст розташовувався переважно у два стовпчики, а більш дрібних (наприклад, 20х15 см) – в один.

Найдавніші рукописні книги – Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава, Архангельське Євангеліє – писані уставом, першим за часом виникнення кириличним почерком, який передавав красу і урочистість церковного богослужіння, відрізнявся чіткою і суворою архітектурною побудовою букв, мав незначне число скорочень.

Головними містами Русі XI ст. були Київ та Новгород. Саме ці міста вважалися визначними книжними центрами того часу. Згадки про книжкові майстерні знаходимо у «Повісті временних літ». За свідченням літописця, за часів правління Ярослава Мудрого в Києві у 1037 р. при Софійському соборі було засновано бібліотеку

та майстерню з книгосховищем, де робили копії з богослужбових книг та перекладі з грецьких оригіналів: «...И книгам прилежа и почитая е часто в нощи и в дне. И собра (Ярослав) писці многы и перекладаше от Грекъ на словеньское писмо. И списаша книгы многи... И собра написавъ положи в святій Софьи церкви, юже сода самъ». Крім Києва, центрами переписування книжок на Русі, були міста: Новгород, Галич, Ростов, Чернігів, Псков, Володимир-Волинський та ін. [7, с. 89].

Деякі з пам'яток відомі нам не в оригіналі, а в графічних або мовних варіантах тексту чи окремих фрагментах. Серед них *«Повість временних літ»* – найдавніше літописне зведення[15], що належить до історіографічної літератури. Текст твору збережений у складі пізніших збірників XIV-XVI ст. і відомий нам у трьох відмінних редакціях.

Перша редакція, що нині втрачена, була створена у 1113 р. монахом Києво-Печерського монастиря Нестором[16] на основі літописних зведень початку XII ст. У 1116 р. була укладена друга редакція «Повісті…». Її склав ігумен Видубецького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестр. Цей варіант тексту «Повісті…» був включений до складу літописного зведення, яке переписав чернець Лаврентій у Суздалі в 1377 р. Список охоплює події до 1110 р. і його називають Лаврентіївським. Третя редакція «Повісті…», створена також одним із ченців Видубецького монастиря у 1118 р., призначалася для сина Володимира Мономаха Мстислава. Вона увійшла до складу літописного зведення, закінченого на початку XIV ст., яке зберігалося в Іпатіївському (Іпатському) монастирі, де й було скопійоване на початку XV ст. з доведенням розповіді до 1117 р. Цей літописний список називають Іпатським. За традицією перевага і досі віддається Лаврентіївському списку, а відсутні в ньому відомості беруть з Іпатського списку [42].

«Повість…» стала предметом багатьох історичних, літературних і лінгвістичних досліджень, адже це найважливіша пам'ятка для вивчення історії величезних територій Східної Європи, де нині розташована більшість областей України та Білорусі, а також деякі регіони Російської Федерації та Польщі.

Першу спробу видати «Повість…» у складі Лаврентіївського списку здійснило Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті[17] в 1804 р. Але видання літопису спочатку затяглося до 1810 р., а потім зовсім припинилося. Підготовлена і надрукована була тільки частина аркушів цього видання. Московська пожежа 1812 р. завдала великої шкоди Товариству, і видання «Повісті…» знову було відкладено. Нарешті, у 1824 р. Товариством була надрукована «Летопись Несторова, по древнейшему списку мниха Лаврентия…» під редакцією Р. Тимковського та вступною статтею К. Калайдовича (Дод.: 18) (Іл. 2). Один з примірників видання зберігається у фондах НБ. Його особливістю є те, що якщо весь Лаврентіївський літопис доводить події до 1305 р., то видання 1824 р. перериває їх на 1019 р.

Наступні перевидання твору були здійснені Імператорською Археографічною комісією[18], на яку були покладені обов'язки з виявлення та видання історичних джерел з російської історії з найдавніших часів до кінця XVII ст.

У 1841 р. комісія започаткувала видання «Полного собрания русских летописей» (на це видання М. П. Рум'янцев в 1826 р. пожертвував понад 21 тис. руб.), перший том якого містив Лаврентіївський літопис, а другий – Іпатіївський.

Потім виходили інші видання Лаврентіївського літопису (1871, 1872, 1897, 1910 рр.). Публікації 1871 р. («Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку») та 1872 р. («Повесть временных лет по Ипатскому списку») були

здійснені поза «Полного собрания русских летописей», з урахуванням інших редакцій «Повісті…» та з метою виправлення недоліків у першому виданні (Дод.: 23, 24) (Іл. 3). «Повесть временных лет по Ипатскому списку» виконана у фотолітографічний спосіб, а «Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку» – за допомогою світлодруку у печатні В. Я. Рейнгардта і «…предоставляет возможность иметь в своих руках как бы подлинную рукопись». Слід сказати, що видання Археографічної комісії 1871 та 1872 рр. започаткували новий підхід у публікації «Повісті…» – не як частини літопису, а як окремого тексту. Літографічні публікації не вимагали текстологічного опрацювання, за винятком визначення того, де закінчується «Повість…». Характерно, що вже своїми назвами обидва видання претендували на відтворення тексту «Повісті…», адже до 1871 р. назва «Повесть временных лет» не вживалася в жодному з заголовків.

Саме завдяки виданням Археографічної комісії було введено в науковий обіг величезну кількість документів, а також зроблено істотний внесок у розробку методики публікації джерел (коментарі та обов'язкові покажчики до документів). Незважаючи на окремі неточності в передачі текстів та помилки в датуванні джерел, видання Археографічної комісії і нині зберегли наукову цінність.

В Україні до початку 80-х рр. XX ст. дослідники використовували перевидання та переклади, здійснені російськими вченими, адже власного видання оригіналу «Повісті…» чи його перекладу не було. Перші спроби наукового дослідження літописів Київської Русі в Україні пов'язані з іменами М. Костомарова, М. Максимовича, І. Франка, О. Потебні, М. Грушевського та інших відомих вчених. Але понад двохсотлітні зусилля опублікувати «Повість…» так і не увінчалися жодним успішним виданням, яке врахувало б усі суттєві варіанти.

Декілька слів слід сказати щодо назви літопису. Переклад російських дослідників однозначний – «Повесть временных лет», в українському ж перекладі назва має різне прочитання: В. Близнець переклав її як «Повість минулих літ» (Дод.: 26), М. Брайчевський – «Повість минущих літ». Часом пробують подавати «Повість давніх літ», «Повість врем'яних (временних) літ».

З видань «Повісті…» останніх років привертає увагу трьохтомна праця «Повість временних літ: міжрядкове співставлення і парадосис» (Гарвард, 2003) з серії «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства», яка є частиною Гарвардського проекту відзначення Тисячоліття християнства Русі-України, здійснюваного Українським науковим інститутом Гарвардського університету[19] за фінансовою підтримкою української громади (Дод.: 25) (Іл. 4). «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства» включає пам'ятки письменства України з середини XI ст. і до кінця XVIII ст. (передусім оригінальні твори церковнослов'янською, давньоруською, середньоукраїнською, польською, латиною) і складається з двох серій[20] – оригінальних текстів і англомовних перекладів.

У передмові до видання Омелян Пріцак[21] – директор Українського наукового інституту Гарвардського університету – висвітлює історію перших видань «Повісті…» українською мовою, згадуючи праці деяких українських дослідників (І. Вагилевича, І. Франка, С. Лихачова, В. Близнеця). Автор стверджує, що попередні публікації пам'ятки, незважаючи на велике значення «Повісті…» як історичного джерела, не спиралися на чіткі і послідовні текстологічні засади, або не завжди ґрунтувалися на достатніх текстологічних свідченнях. Крім того, вони містили численні помилки й надмірно уніфікували передачу текстів рукописів. У запропонованому виданні укладачами зроблено спробу усунути ці вади шляхом

визначення текстологічних засад оцінки текстів; залучення всіх літописів і списків[22], у яких міститься текст «Повісті…»; використання системи при оцінці різночитань; використання комп'ютерних програм при редагуванні і виданні тексту, щоб уникнути редакторських помилок; зменшення до мінімуму уніфікації текстів задля точнішого відтворення правопису рукописів. Видання дозволяє дослідникам порівняно легко звіряти всі суттєві різночитання будь-якого уривка тексту, не вдаючись до порівняльного аналізу різних видань, літографічних і факсимільних репродукцій чи навіть самих рукописів, а також не залежати від особистої настанови редактора щодо врахування варіантів [32].

На основі співставлення різних списків, укладачем видання, професором Гарвардського університету, співробітником Центру російських та євразійських досліджень ім. Девіса Доналдом Островскі, створено парадосис – пропоноване оптимальне прочитання тексту, що ґрунтується на системі або генеалогічному дереві, яке демонструє походження та зв'язки рукописів, а також на принципі критики тексту, вироблених у західній текстології. Д. Островскі докладно описує всі використані системи – графічні зображення зв'язків між наявними списками, а також їх гіпотетичний зв'язок з авторським оригіналом. Безперечно, створення подібного тексту «Повісті…» із залученням всіх головних списків, поставило під сумнів чимало попередніх видань. А створений парадосис, за думкою укладача, є найбільш наближеним до тексту Сильвестра початку XII ст. [30].

Юридично-ділову літературу Київської Русі представляє *«Руська Правда»* – перший писаний звід законів, а також кілька дарчих грамот. «Руська Правда» є унікальним пам'ятником давньоруського права, що привернув до себе увагу не одного покоління дослідників. Поява цього судочинного кодексу, по суті, засвідчувала правове оформлення давньоруського суспільства як державного утворення.

За свідченнями вчених, збірку було укладено у XI-XII ст. До наших часів дійшла значна кількість списків «Руської Правди» з XIII-XVIII ст. (на сьогоднішній час їх відкрито 106), але оригіналу твору не знайдено. Історія походження пам'ятки та її списків, які поділяють на три редакції (Коротку, Широку та Скорочену), ще досі не є повністю вивчена[23].

Самі терміни: Коротка Правда, Широка і Скорочена, – характеризують зверхню ознаку, що різнить тексти між собою. Широка редакція «Руської Правди» була найуживанішою, адже її текст в одних списках складає 121 статтю, а в інших – аж 142. Меншою популярністю користувалася Коротка Правда, яка містить у собі лише 43 статті, а найменш вживаною була Скорочена Правда, текст якої складається з 52 статей.

Публікація текстів пам'ятки стимулювала її наукове дослідження, а велика кількість знайдених списків викликала спробу систематизувати їх. Перша така спроба була здійснена академіком М. В. Калачовим[24], класифікація якого стала основою для всіх подальших спроб систематизації тексту пам'ятки. У своїй праці «Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды» (вперше була надрукована у 1846 р. як магістерська дисертація і перевидана з необхідними доповненнями у 1880 р.) на основі 50 знайдених на той час списків вчений виділяє чотири групи, типами яких служать: Академічний, Синодальний, Карамзинський та список Мусина-Пушкіна [9, с. 6-8]. Публікація М. В. Калачовим чотирьох списків «Руської Правди» у різних редакціях (Академічний список короткої редакції, Троїцький, Карамзинський та список Оболенського) відіграла значну роль у подальшому вивченні пам'ятки.

З-поміж декількох видань «Руської Правди», що містяться у фондах Наукової бібліотеки (Дод.: 37) (Іл. 5), нашу увагу привернуло видання А. Гінцбурга (Дод.: 36), у якому тексти пам'ятки подані згідно з класифікацією М. Калачова та містять Академічний, Синодальний та список Мусина-Пушкіна. Метою видання, за свідченнями самого видавця, було «…оставить пока в стороне требования филологии и палеографии, – дать студентам-юристам доступное и удобное пособие» [9, с. 2]. У передмові, що передує текстам Правди, міститься докладний опис класифікації М. Калачова, а доданий короткий пояснювальний словник вирізняє це видання з-поміж інших, бо це був однин з перших словників, складених до текстів пам'ятки.

Особливе місце серед писемних пам'яток доби Київської Русі кінця XII ст. належить найдавнішому художньому творові давньоукраїнської літератури – *«Слову о полку Ігоревім»*. Особливість «Слова…» полягає в тому, що це суто авторський твір, хоч ім'я його творця не збереглося.

Рукопис «Слова…» був знайдений графом Олексієм Мусиним-Пушкіним[25], одним з найбільш відомих і успішних колекціонерів пам'яток старовини, в архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Йоіля у 1795 р. Перша публікація рукопису під назвою «Ироическая песнь о походе на половцовъ удельнаго князя Новагорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русским языком в исходе XII столетия переложением на употребляемое ныне наречие» (Дод.: 60) побачила світ у 1800 р. завдяки старанням О. Мусина-Пушкіна, М. Малиновського та М. Бантиша-Каменського. Тираж видання склав 1200 примірників, один з яких зберігається у відділі рідкісних книг та рукописів НБ. Але єдиний відомий науці середньовічний список «Слова…» і більшість надрукованих Мусиним-Пушкіним примірників згоріли у вогні московської пожежі 1812 р. Залишилось лише перше видання та «Катерининська копія» твору, знята для Катерини II у 1795 р. (видана у 1864 р.).

Над вивченням тексту «Слова…» працювало багато дослідників. Одним із перших перекладів твору українською мовою стало видане у Львові в 1876 р. коментоване дослідження Омеляна Огоновського[26] «Слово о полку Игореве. Поетичний пам'ятник руської письменності XII віку» (Дод.: 58) (Іл. 6).

У передмові до видання автор наводить відомості про стан просвіти у XII ст., викладає зміст «Слова…» та історичні відомості про похід Ігоря. Розглянувши «Слово…» з «поетичної сторони», О. Огоновський робить деякі замітки про автора твору, якого вважає галичанином, та його головного героя – князя Ігоря. Важливими також є спостереження автора з приводу мовної характеристики видатної пам'ятки. Огоновський висловлює думку, що «Слово…» «очевидно, співалося, але правильний ритм відчувається тільки в деяких місцях». Також автор висвітлює історію відкриття пам'ятки, розповідає про її видання та переклади, коротко характеризуючи кожне [29].

Праця О. Огоновського, що давно стала бібліографічною рідкістю, цінна і неперевершена тим, що автор, врахувавши усі огріхи попередніх видань, зробив спробу пояснити ряд слів та окремі незрозумілі місця в тексті твору. За визначенням самого автора «…труд мій був справді не малий, по-за-як я старався видобути із нагромадженого матеріалу всякі цінні замітки, та й доповнити їх своїми поясненнями…» [29, с. XLIII].

Пам'ятки писемності української мови XIV-XV ст. насамперед представлені зразками ділового письменства: грамотами з різних територій, де жив український

народ, документами, виданими українцям великими князями литовськими і польськими королями, а також грамотами Молдавської держави, в якій українська мова була офіційною (Дод.: 29, 38).

З пам'яток XVI ст. збереглися численні актові документи: актові книги земських, міських урядів, різних судових інстанцій (Дод.: 28, 32). З літературних пам'яток окремого дослідження заслуговує полемічна література, присвячена релігійній дискусії, пов'язаній з підписанням Берестейської унії. Переважна більшість полемічних творів писалася новою для того часу українською мовою – «простою мовою». Тут слід сказати про твори видатних полемістів – Стефана Зизанія, Іова Борецького, Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, твори яких також представлені у фондах Наукової бібліотеки.

Видатними пам'ятками української мови є переклади Святого Письма (Пересопницьке Євангеліє 1556-61 рр., Літківське Євангеліє 2-ї пол. XVI ст., Євангеліє Валентина Негалевського 1581 р., Крехівський Апостол, Учительні Євангелія).

Пересопницьке Євангеліє – видатна рукописна пам'ятка XVI ст., писана староукраїнською мовою, яка є прикладом одного з перших перекладів літературно-писемною мовою канонічного тексту четвероєвангелія. Пам'ятка є національною святинею нашої незалежної держави: під час інавгурації Президенти України присягають народові не тільки на Конституції, а й на Пересопницькому Євангелії, що символізує історичні корені української духовності.

За свідченнями істориків, роботу над рукописом було розпочато у Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці у 1556 р., а завершено в Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці у серпні 1561 р. За традицією вважається, що над створенням Євангелія працювали архімандрит Пересопницького монастиря Григорій та писець Михайло Василієвич, син протопопа Сяноцького. Створення рукопису було б неможливим без меценатів, якими виступили княгиня Настасія Юріївна Жеславська-Гольшанська (Заславська-Ольшанська) та князі Черторизькі. Відкриття оригіналу та введення його до наукового обігу відбулося у 1830-х рр. визначним українським вченим Осипом Бодянським[27], який відшукав його в бібліотеці Переяславської семінарії, учнем якої він був. Подальша ж доля пам'ятки подекуди й досі не розгадана[28].

Пересопницьке Євангеліє є еталоном волинської рукописної школи XVI ст., яке не має собі рівних серед тогочасних пам'яток за красою, вишуканістю і досконалістю орнаменту письма та художнього оздоблення. Фоліант, вага якого становить понад 9 кг, писаний на високоякісних пергаментних аркушах різними типами письма. Основний текст написаний уставом, а приписки та післямови – півуставом з елементами скоропису. Книгу прикрашають чотири мініатюри, на яких зображені євангелісти, а також численні заставки та кінцівки [38].

Протягом XIX-XX ст. рукопис вивчали П. Білецький-Носенко, П. Житецький, М. Драгоманов, В. Перетц, І. Огієнко та інші видатні вчені. Понад 20 років вивченню пам'ятки присвятила І. Чепіга. За ініціативою дослідниці та Інституту української мови АН УРСР наприкінці 70-х рр. було розпочато підготовку з перевидання пам'ятки. Проте економічні умови у державі не дозволили на той час здійснити публікацію. Із здобуттям Україною незалежності, задум з видання книги вдалося реалізувати. У 2001 р. до 10-ї річниці незалежності України та 440-річчя від часу створення Пересопницького Євангелія світ побачило перше факсимільне видання

Євангелія із науковою обробкою, яке вперше репрезентувало пам'ятку у повному обсязі (Дод.: 9) (Іл. 7).

Підготовкою видання займались Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут української мови НАНУ та Український мовно-інформаційний фонд. Видання вийшло досить солідним: обсяг склав 700 сторінок, до якого увійшли 32 чорно-білі та 16 кольорових ілюстрацій. Складовими книги є три частини: наукове кодикологічне, мовно-лінгвістичне та графіко-орфографічне дослідження, транслітерований текст та повний словопокажчик з детальною граматичною характеристикою кожної словоформи та її локалізацією в тексті. Дослідниками пам'ятки вироблена спеціальна система для передачі виносних літер, різних діакритичних та синтаксичних знаків, відчитання відповідних слів. Прикрашено видання за зразками українських кодексів XVI ст. [38, с. 13, 16].

З-поміж писемних пам'яток визначне місце також належить літописам. Привертає увагу *«Літопис руський»* – зведення, складене з декількох зводів на початку XIV ст., у якому розповідається про події всесвітньої історії та історії Давньої Русі від незапам'ятних часів до кінця XIII ст. Складовими частинами літопису є «Повість временних літ», Київський та Галицько-Волинський літописи.

У фондах НБ міститься переклад літопису українською мовою, здійснений за першим та другим томами «Полного собрания русских летописей» та за факсиміле оригіналу (Дод.: 22) (Іл. 8). Це видання стало першим документальним науково-академічним українським перекладом, який за перекладацькими принципами рівноцінний сучасним подібним перекладам літопису російською та польською мовами. Перекладачі прагнули досягти максимальної точності перекладу з різних поглядів, щоб український текст повністю відповідав оригіналу і щоб він зберігав специфічні риси першотвору. Книга містить фундаментальний науковий апарат, широко ілюстрована [22].

У фондах Наукової бібліотеки представлені українські козацькі літописи XVII-XVIII ст., написані староукраїнською мовою, які широко висвітлюють боротьбу українського народу за своє соціальне визволення, розкривають події, пов'язані з Хмельниччиною, а також вперше висвітлюють історію Української козацької держави. Це літописи Самовидця, Григорія Грабянки та Самійла Величка (Іл. 9).

Літопис Самовидця – одне з ґрунтовних джерел з історії Східної Європи XVII ст., зокрема часів Хмельниччини і Руїни в Україні, написаний очевидцем подій. Ім'я автора літопису документально не засвідчено, але вчені припускають, що він належав до козацької старшини та якийсь час займав високе положення в українському уряді.

Оригінал літопису не зберігся, однак до нашого часу дійшло декілька копій, зроблених у XVIII ст. або й пізніше. Серед них найдавнішими та найповнішими вчені вважають списки Г. Іскрицького (перша пол. XVIII ст.) й Якова Козельського (друга пол. XVIII ст.), які й покладено в основу наукових публікації цієї пам'ятки, що зберігаються у фондах НБ. Вперше літопис опублікував Осип Бодянський під назвою «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России...» (М., 1846) (Дод.: 19); більш науково підготовленим стало видання Київської Археографічної комісії[29] за редакцією і вступною статтею Ореста Левицького «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам…» (К., 1848) (Дод.: 20), перевидане Інститутом історії АН УРСР у 1971 р. (Дод.: 21).

У Науковій бібліотеці можна знайти друге видання *літопису гадяцького полковника Г. Грабянки* – однієї з визначних пам'яток української історіографічної

прози, яка висвітлює події Хмельниччини 1648-1654 рр. та Руїни (Дод.: 15). Перше видання літопису було здійснене Федором Туманським[30] у його журналі «Российский магазин» ще в 1793 р. Але ім'я автора твору було відсутнє у публікації, до того ж цей журнал дуже швидко став бібліографічною рідкістю. Друге видання здійснювалось членами Київської Археографічної комісії у 1853 р. Готуючи до публікації пам'ятку, видавці не знали про журнал Туманського і вважали, що саме їм належить перше видання літопису Грабянки. На жаль, ця публікація стала останньою, наступне перевидання пам'ятки було здійснено лише у 1992 р. Р. Г. Іванченко (Дод.: 16).

Літопис канцеляриста війська Запорозького Самійла Величка представляє найбільший за обсягом український літопис XVIII ст., у якому зображено визвольну боротьбу українського народу проти польської шляхти. Центральною постаттю літопису виступає Богдан Хмельницький. Автор розкриває характер героїчної боротьби, дає їй оцінку. Літопис Самійла Величка відомий науці не повністю: в ньому є прогалини на початку, в середині (1649-1652 рр.) і в кінці.

Складається твір з двох томів і висвітлює події 1648-1700 рр. Найбільше постраждав перший том літопису: він має пропуск, у якому мають бути зображені найважливіші роки війни Б. Хмельницького. Другий том зберігся краще, він має тільки невеликі пропуски, містить свою передмову, поділений на розділи, і є продовженням опису подій першого тому. Кінець літопису також загублено: події у ньому закінчуються 1700 р., але у тексті зустрічаються згадки й про події пізніших років. Мова літопису є зразком літературної мови XVIII ст. з елементами народної мови.

У відділі рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки ОНУ зберігається перша публікація літопису, здійснена у 4 томах Київською Археографічною комісією у 1848-1864 рр. під назвою «Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.» (Дод.: 11), а також перший науковий переклад літопису українською мовою, здійснений В. Шевчуком у межах серії «Давньоруські та давні українські літописи» у 1991 р. (Дод.: 12) (Іл. 9).

Прогалини у тексті літопису видавці українського перекладу заповнили матеріалом із другого твору С. Величка – «Космографії», продиктованого сліпим автором на схилі літ. Видання 1991 р. містить наукові коментарі та широко ілюстроване. До кожного тому додані карта України Г. Боплана та факсиміле підписів українських гетьманів та козацької старшини [40].

Зразком публіцистичної полемічної літератури початку XVII ст. є анонімний твір «Пересторога» (Дод.: 61). Також відомі твори І. Галятовського (Дод.: 54), К. Зіновієва (Дод.: 55). З пам'яток ділового письменства збереглися грамоти, судові документи, універсали Гетьманів, діловодство земських та міських урядів, документи полкових і сотенних канцелярій, ратуш, приватні листи (Дод.: 31, 34).

На розвиток української мови великий вплив мала поява в Україні наприкінці XVI – початку XVII ст. перших граматик, які також є цінними пам'ятками. За їхньою допомогою видатні мовознавці того часу робили спробу систематизувати морфологічну та синтаксичну систему церковнослов'янської мови, навести лад в системі мовних форм, способів словосполучень, що створюють основу для мовного спілкування.

Історію створення перших граматик на Україні пов'язують з ім'ям вітчизняного першодрукаря Івана Федорова[31], перший буквар якого надруковано у Львові 1574 р. (перевидано – 1578 р.). Сьогодні у світі існує єдиний примірник цієї

книги, який належить бібліотеці Гарвардського університету США. Він був придбаний у 1950 р., і тільки у 1955 р. світ побачив повну фотокопію невідомого до цього навчального посібника. У Науковій бібліотеці ОНУ зберігається фотомеханічне видання оригіналу цієї пам'ятки, видане за постановою республіканського Оргкомітету по відзначенню 400-річчя російського книгодрукування під назвою *«Граматика Івана Федорова»* (К., 1964) (Дод.: 40) (Іл. 10).

Буквар 1574 р. становить собою книжечку невеликого розміру, яка не має ніякого заголовка, тому її називають ще азбукою, або граматикою. П'ять 8-аркушних зошитів, що складають книгу, відповідають 80 сторінкам. На кожній сторінці міститься по 15 рядків, написаних старослов'янською мовою. Деякі сторінки букваря прикрашені характерними для видань Івана Федорова заставками у вигляді орнаментів зі сплетених листів, бутонів, квітів і шишок. Першу сторінку займають 45 малих літер кирилиці. До речі, автор наводить алфавіт в прямому і зворотному порядках, розбиваючи для зручності на вісім стовпчиків. Такий прийом повторення алфавіту, ймовірно, допомагав кращому запам'ятовуванню. У абетці використано буквосполучуваний метод, успадкований від греків і римлян, який передбачає заучування напам'ять складів. Подальші три розділи знайомлять читачів з елементами граматики [20].

У «Букварі» Федорова вперше в процес навчання читанню внесені елементи навчання рахунку (частина тексту була поділена на дрібні нумеровані параграфи). Крім того, в підручнику викладено повчання про виховання. На останній сторінці букваря є два малюнки. На одному з них – герб міста Львова, на другому – друкарський знак Івана Федорова (на той час друкарі мали свої марки-герби, які ставили в кінці книги, як ми тепер ставимо свій підпис на листі). Цей знак стоїть на всіх його книгах. Він нагадує щит, а на щиті літери: «І О А Н».

Продовжує ряд перших граматик видання, створене відомим українським перекладачем Лаврентієм Зизанієм[32] *«Грамматіка словєнска совершенного искусства осми частей слова и иных нужных»* (Вільно, 1596).

«Грамматіка словєнска…» Л. Зизанія стала першим підручником церковнослов'янської мови, рекомендованим для шкіл. У ній автором зроблена спроба систематизувати граматичний матеріал церковнослов'янської мови, виокремити його особливості та підкреслити риси живої народної мови XVI ст. Л. Зизаній відокремлює чотири частини граматики: орфографію, просодію, етимологію, синтаксис, та виділяє вісім частин мови (различіє (артикль), ім'я, містоім'я, глагол, причастіє, предлог, нарічіє, союз), вводить орудний відмінок. «Грамматіка словєнска…» Л. Зизанія являє собою значну подію у філологічній науці, бо була першою спробою вивчення фонетичного й морфонологічного складу церковнослов'янської мови, виявлення її характерних особливостей [28].

Поява словників, які подають переклад українською народною мовою зі старослов'янської, була обумовлена незрозумілістю населенню останньої, оскільки ще з IX ст. старослов'янська мова не зазнавала змін і фактично була мертвою мовою, яка вживалася тільки у релігійній літературі. Тому, окрім граматики, Л. Зизанієм створений перший церковнослов'янсько-український словник *«Лексис Сирѣчъ РеченїА, Въкрат(ъ)цѣ събран(ъ)ны. И из слове(н)скаго языка, на просты(й) Рускій ДіАле(к)тъ Истол(ъ)кованы»* (Вільно, 1596).

Створюючи словник, Л. Зизаній перший з українських лексикографів розробив та використав велику кількість лексикографічних методів упорядкування словника. В основу реєстру «Лексису…», який налічує 1061 вокабулу, покладений

диференційний принцип (автором наведені тільки ті церковнослов'янські слова, які відмінні від українських за формою чи значенням). «Лексис…» був зразком і основою «Лексикону» Памви Беринди та багатьох російських азбуковників [25].

У фондах Наукової бібліотеки зберігається перше фотомеханічне видання «Лексису…» та факсимільне видання «Грамматіки словєнскої…», надруковані у рамках серії «Пам'ятки української мови» (Дод.: 43, 52).

Серед видань цієї ж серії знаходимо й наукове видання широковідомої праці Мелетія Смотрицького[33] *«Грамматіки Славе́нскиѧ правилноє Сѵнтагма...»*, створеної у 1619 р. Граматика мала велике значення для розвитку знань у східних і південних слов'ян та багато десятиліть служила основним посібником з вивчення та засвоєння церковнослов'янської мови, справляючи великий вплив на наступні граматики української та російської мов (Дод.: 47).

Привертає увагу також латиномовна *«Грамматыка словенская...»* Івана Ужевича[34], яка була фактично першою граматикою староукраїнської книжної мови, або «простої мови». Відомі два її варіанти – паризький (1643) та арраський (1645).

У 1970 р. вийшло перше наукове видання обох варіантів цієї праці (Дод.: 39). Ідея видання належала І. К. Білодіду, який, перебуваючи в Парижі, відвідав Інститут славістики і звернувся до відомого академіка-славіста Андре Мазона[35] з проханням допомоги Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР одержати з Відділу рукописів Національної бібліотеки в Парижі рукопис граматики І. Ужевича. В результаті допомоги французьких славістів Андре Мазона та Марії Шеррер[36] у 1965 р. до Києва прибули фотографічні копії паризького та арраського варіантів граматики. Переклад латинського тексту граматики українською мовою здійснив мовознавець-україніст і латиніст Є. М. Кудрицький. Отже, видання 1970 р. дає науковцям повну можливість досліджувати мовознавчу пам'ятку як в філологічному, так і в лінгвістичному аспектах [3].

Поряд зі створенням перших українських граматик, велику роль у розвитку української мови відіграли перші створені словники. Найбільш відомим став *«Лексикон славено-росский имен толкование»* Памви Беринди[37], виданий 1627 р. в Києво-Печерській друкарні. Над укладанням цієї унікальної словникової збірки автор працював близько 30 років. Словник складається з двох частин: власне словника і тлумачення топонімів та антропонімів неслов'янського походження тогочасною українською мовою. У словнику П. Беринди вперше було науково опрацьовано величезний лексикографічний матеріал, застосовано ремарки [26].

«Лексикон…» П. Беринди використовувався як навчальний посібник в Україні аж до XIX ст. Швидко розійшовшись, через порівняно невеликий час видання стало рідкісною книгою. У 1653 р. в друкарні Кутеїнського монастиря (біля Орші) побачило світ друге видання «Лексикону…» (Дод.: 49). Саме це видання зберігається у відділі рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки. Видавці Кутеїнського видання намагалися майже повністю зберегти текст словника та його мовні особливості, але вірш на герб Балабанів, передмова і післямова, вміщені у словнику П. Беринди, пропущені. І. Трупевичем, ігуменом Кутеїнського монастиря, була складена нова передмова, в якій автор вказував на величезну потребу в «Лексиконі…»: «Лексіконъ якъ єсть потребный, и пожитечный многим; с того зрозуметъ латво, ижъ през(ъ) той небарзо долгій часъ такъ ѡскудѣлъ. же ѡмаль где его видетъ барзо». Зважаючи на це, кутеїнські видавці «Лексикону…» «слово в(ъ) слово выдать постарали», бо «читать, а не розуметъ. глупаѧ речъ є(ст)» [26].

Але, як не намагалися кутеїнські видавці повторити перше видання «слово в слово», друге видання має деякі відмінні риси: криптограми та грецькі слова у ньому відсутні, а латинські слова, набрані в першому виданні готичним шрифтом, тут подаються кирилицею. До другого видання, як і до першого, включені доповнення, вміщені після першої частини. Деякі реєстрові слова, пояснені в першому виданні, у другому подаються без тлумачень чи перекладів, а скорочені слова друкуються іноді повністю [26, с. XXXV].

Для відтворення найдрібніших особливостей оригіналу, у 1961 р. Інститут мовознавства О. О. Потебні здійснив наукове видання «Лексикону…». Щоб показати розбіжності між першим та другим виданням пам'ятки, укладачі до тексту 1627 р. включили титульну сторінку, передмову і декілька сторінок тексту другого видання словника (Дод.: 50).

«Лексикон…» П. Беринди слугував основою для багатьох лексикографів XVII ст. Вплив словника П. Беринди бачимо в праці видатного східнослов'янського лексикографа Єпифанія Славинецького[38] «Лексіконъ латинський…» (Дод.: 53). На основі перекладної частини «Лексикону…» П. Беринди невідомим автором другої половини XVII ст. було укладено рукописний словник «Синонїма славенороссκаѧ», перше видання якого зберігається у фондах НБ у складі монографії П. Житецького[39] (Дод.: 72).

З текстів XVIII ст. увагу дослідників привертають пам'ятки ділового стилю, зокрема документи гетьманської, полкових, сотенних канцелярій, міських ратуш, судів, приватні листи, щоденники окремих осіб, художні твори, господарські і лікарські порадники, словники (Дод.: 30, 33, 35). У фондах НБ також широко представлені твори одного із видатних мислителів історичного минулого нашої держави – Г. Сковороди (Дод.: 66).

У відділі рідкісних книг та рукописів НБ зберігається перший західноукраїнський альманах *«Русалка Дністрова»*, виданий членами літературного гуртка «Руська трійця» М. Шашкевичем, Я. Головацьким та І. Вагилевичем у м. Буда (Будапешт) в 1837 р. Книга містить автограф Якова Головацького, який подарував її бібліотеці Рішельєвського ліцею (Дод.: 56, 57).

Окремої уваги заслуговують художні твори, які мають неперевершене значення для розвитку української мови та літератури. Це – *«Енеїда»* І. П. Котляревського, з ім'ям якого пов'язують започаткування нової української літературної мови, та «Кобзар» Т. Г. Шевченка – основоположника і генія нашої писемності і мови (Іл. 11).

Ще за життя автора «Енеїда» почала завойовувати серця читачів. Твір швидко розповсюджувався у численних рукописних копіях. Одна з таких копій потрапила до рук Максима Пурпури та Й. Каменецького, які першими високо оцінили талановиту поему та її роль у розвитку української літератури. Перше видання «Енеїди», яке містило три частини твору, побачило світ без дозволу автора у 1798 р. на кошти М. Пурпури. Цікаво, що факт першого офіційного видання свого твору автор розкритикував. Віддаючи належне авторові твору «Енеїди», праця перших видавців М. Пурпури та Й. Каменецького заслуговує на схвальний відгук. Адже, окрім здійснення правописної редакції списку «Енеїди», видавці додали словник «Собраніе малороссійскихъ словъ содержащихся въ «Энеиде», и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковь, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ», який

був надрукований без змін в першому та другому виданні «Енеїди» 1808 р., яке міститься у відділі рідкісних книг та рукописів НБ (Дод.: 63).

У словнику міститься близько 1000 українських слів з перекладом російською, що подаються в алфавітному порядку. Найбільше слів до словника потрапило з самого твору, хоча не всі незрозумілі або малозрозумілі слова перекладаються, в тому числі велика кількість власних імен, назв ігор і пісень. Часом зустрічаються слова, взяті з невідомих джерел давньої літературної мови, що не вживалися в народній мові. Третє видання твору, тепер уже підготовлене автором і доповнене четвертою частиною, з'явилося у 1809 р. Повний текст поеми під назвою «Виргилиева Энеида, на малороссийский язык переложенная И. Котляревским» побачив світ у 1842 р. у Харкові, вже після смерті письменника. Важко переоцінити значення виходу в світ твору І. Котляревського для розвитку української мови та літератури, адже він сприяв поширенню та зацікавленню українським словом і став неабияким поштовхом для наступних спроб українського книговидання.

Утвердження нової української літературної мови щодо нормування і повноти своїх стилістично-естетичних можливостей відбулося у творчості Т. Шевченка, літературна спадщина якого вважається основою української літератури. Перше видання *«Кобзаря»* (СПб., 1840) стало переломним моментом в історії українського народу. До нього увійшло вісім творів: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами!», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

У відділі рідкісних книг та рукописів НБ зберігається третє видання «Кобзаря» 1860 р. – останнє прижиттєве видання збірки – з посвятою Марку Вовчку: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко», творчістю та особистістю якої був захоплений Тарас Григорович (Дод.: 67). Тираж третього видання склав 6050 примірників, і воно було значно повнішим від попередніх: сюди увійшло 17 творів і портрет Т. Шевченка. Збірку було надруковано на кошти Платона Симиренка, з яким Тарас Григорович познайомився в Млієві у 1859 р. під час своєї останньої подорожі Україною. Відомий український цукрозаводчик і меценат виділив для видання «Кобзаря» 1100 рублів [23, с. 114].

З багатьох інших перевидань Шевченківського «Кобзаря», які зберігаються у відділі рідкісних книг та рукописів НБ, привертає увагу рідкісне мініатюрне видання, здійснене у Женеві (1878 р.), яке було заборонене у межах Російської імперії дією Емського указу. Через кордон до України видання перевозили загорнутим у тютюновий папір «Abadi». У Науковій бібліотеці можна знайти примірники першого повного видання «Кобзаря» за редакцією Василя Доманицького, здійсненого у 1907-1908 рр., а також пізніші перевидання (Дод.: 68, 69).

З появою нової української літератури та літературної мови, основою якої стала українська жива розмовна мова, починається новий період в українській граматичній думці та лексикографії. Саме у цей час, коли на сторінках періодичної преси велася гостра дискусія щодо творчих можливостей української мови та про право на існування літератури цією мовою, збільшується кількість виданих граматик та словників.

З граматичних пам'яток XIX ст. у фондах Наукової бібліотеки зберігається факсимільне видання *«Грамматики малороссійскаго нарѣчія, или грамматического показанія существенн ѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчие отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаніями и сочиненіями»* О. П. Павловського[40], надрукованої у 1818 р. у

Петербурзі (Дод.: 44), а також його остання праця, надрукована у 1822 р. *«Прибавление к Грамматике малороссийского наречия…»*, яка була відповіддю вченого на дещо несхвальну рецензію князя Цертелєва з приводу виданої граматики О. Павловського. У «Прибавлении…» автор пояснює деякі положення граматики, що викликали дискусію (Дод.: 45) (Іл. 12).

Граматика О. Павловського – перша граматика української мови на народній основі, у якій визнається право на існування «українського наріччя», «которое составляет почти настоящий язык»; «сколь легко на Малороссійском нарѣчіи изъяснять, особливо простоту и невежество, сколь естественно изображать страсти, и сколь приязно шутить…», «что язик Малоросійскій есть нѣженъ» [10]. У граматиці подано цілком справедливу думку про віддалення фонетики, морфології та фразеології української мови від російської, а також вперше наводяться приклади слів і їхні форми фонетичним правописом.

З лексикографічних пам'яток вирізняється *«Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идіотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синониімовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорять в Малой и Южной Россіи...»* П. Білецького-Носенка[41], який він писав протягом п'яти років (1838-1843 рр.).

Словник П. Білецького-Носенка є диференційним, в ньому подаються лише ті українські слова, які відсутні в російській мові. Метою подібних словників було пояснення незрозумілих для читачів слів у творах українських письменників і народних піснях.

Праця П. Білецького-Носенка не втратила свого значення і сьогодні, адже історики української лексикографії відзначають, що дане видання є першим повним словником української мови, обсяг якого перевершили подібні видання лише у 80-х рр. [27, с. 9, 15, 21]. Але, незважаючи на схвальні відгуки про словник М. Максимовича та інших вчених, за життя автора він так і не був виданий. Перше видання словника здійснив Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні в серії «Пам'ятки української мови» (Дод.: 51). Саме це видання зберігається у фондах НБ.

Тексти писемних пам'яток широко використовувались у нарисах з історії української мови, або «малоруського наречия», які з'являються у XIX ст. Адже джерельною базою для вивчення мови виступали саме писемні пам'ятки.

Яскравим прикладом такого дослідження виступає монографія одного з основоположників наукового дослідження української мови П. Житецького *«Очерк литературной истории малоруського наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века»* (К., 1889), яка вже давно є бібліографічною рідкістю (Дод.: 72) (Іл. 13).

У монографії на основі аналізу мови граматики М. Смотрицького, Остромирового та Пересопницького Євангелій, лексикону Памви Беринди П. Житецький дає характеристику фонетичного та граматичного складу української мови. У своїй праці автор першим звертає увагу на українську лексикографічну пам'ятку невідомого автора «Синонїма славеноросскаѧ», опублікувавши її під назвою «Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века» як додаток до своєї монографії. Перший публікатор рукопису «Синоніми…» стисло характеризує словник: «...[він] становить значний науковий інтерес уже завдяки тому, що наочно показує нам, з яким напруженням працювала думка в давнину над матеріалом слов'янським, щоб

видобути з нього все, що було можливе, для свого вираження» [12, с. 3]. Високу оцінку монографії П. Житецького дали Л. Булаховський, О. Пипін, В. Облак та О. Кочубинський, професор слов'янської філології Новоросійського університету.

Серед інших показовими є праці українського вченого, відомого дослідника з історії слов'янської філології, етнографії та фольклористики – професора Іларіона Свєнціцкого[42]. У монографії *«Нариси з історії української мови»* (Львів, 1920) (Дод.: 77) (Іл. 13) автор одним з перших розглядає історію рідної мови, широко враховуючи загальнослов'янський контекст, що дозволяє автору зробити важливі наукові висновки. Вчений на численних прикладах з писемних пам'яток здійснює порівняння української мови з іншими європейськими мовами (литовською, ст. прусською, готською, німецькою, латинською, грецькою, ст. іранською та ст. індійською), тим самим доводить належність української мови до так званої індоєвропейської групи мов, з якими українська має надто багато лексичної спільності й різних видозмін. Свої спостереження вчений викладає у порівняльній таблиці. Ця праця була і залишається до нині значним явищем в українському мовознавстві [16].

Інше видання *«Прикраси галицьких рукописів XVI в.»* (Жовква, 1922-1923) ілюструє мистецтвознавчі дослідження вченого, зосереджені на вивченні орнаментики рукописної книги (Дод.: 27) (Іл. 14). У передмові до зібрання І. Свєнціцким висловлюється думка, що «давня книга України … є нерозгаданою книгою під семи печатями. А між тим вона є неменше вимовною скарбницею величного мистецького багатства…», що є недоступним для широкого загалу. Отже, дане видання укладене для того, щоб «зберегти таку силу сего багатства краси, залишеного нам нашими давніми предками у книзі, що сьогодні годі нам не покористуватися нею для спроби показати її хоч в певній частині ширшому світові освічених людей і спеціалістів по історії мистецтва» [31, вип. 1, с. 1]. Надалі автор докладно описує весь процес створення рукопису, особливу увагу приділяючи мові та прикрасам перших книг. І. Свєнціцкій був одним із перших дослідників, який спробував не тільки систематизувати, а й дати пояснення вживанню тих чи інших прикрас у рукописах.

Досить цікавим є видання *«Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII ст.»* (К., 1924) (Дод.: 73), у якій вміщені розвідки О. Шахматова[43] «Короткий нарис історії української мови» (переклад з російської мови з видання 1916 р. В. Дем'янчука) та А. Кримського[44] «Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася» (Іл. 13). О. Шахматов та А. Кримський на прикладі оригінальних пам'яток дослідили українські мовні риси X-XI ст., простежили розвиток південноруської мови XIV ст., яка вже була близькою до сучасної української мови, а також мову літературних творів XV-XIX ст. в її розвитку. До цього видання автори навіть уклали «Хрестоматію з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII вв.», у якій подаються уривки з пам'яток XI-XVII ст. «…переважна частина [яких] ще досі зовсім не друкувалася, або опубліковано їх було не за вимогами сьогочасної науки...» [24, с. 4] з деякими коментарями.

Огляд літературних пам'яток зустрічаємо у монографії С. Єфремова[45] *«Коротка історія українського письменства»* (К., 1918) (Дод.: 71). Ця праця, а також інші її видання, стала предметом критичних суджень, передусім за обрані автором критерії аналізу й оцінки українських літературних явищ. Незважаючи на це, довгий час ця книжка використовувалась у якості підручника не тільки для школярів і студентів, а й для вчених. Навіть сьогодні важко переоцінити значення цієї монографії,

адже у ній вченим установлений хрестоматійний ряд українських письменників, який не змінився і до сьогодні [6].

Говорячи про дослідження пам'яток української мови, не можна не сказати декілька слів про їх планомірне та систематичне перевидання. Видання рукописних пам'яток доби Київської Русі почалося ще в кінці XVIII ст., а публікація текстів, писаних староукраїнською мовою XIV-XVIII ст. – з середини XIX ст. Можемо пригадати багатотомні «Архив Юго-Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Полное собрание Русских летописей». Переважна більшість таких видань здійснювалася Археографічними комісіями. І хоча перші спроби перевидання пам'яток та їх коментування мають чималу цінність, здійснювали їх здебільшого історики та літературознавці, які часом нехтували важливими особливостями мови й орфографії.

Проте у XX ст. є чимало перевидань пам'яток, де збережені всі найважливіші мовнопрописні риси оригіналів. Таку планомірну, систематичну публікацію староукраїнських текстів XIV-XIX ст. для лінгвістичних цілей було організовано у кінці 50-х рр. Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні НАН України[46] в серії «Пам'ятки української мови», перша книга з якої побачила світ у 1961 р. (Іл. 15).

Тексти видаються за спеціальними «Правилами видання пам'яток української мови» (К., 1961), складеними М. Пещак та В. Русанівським, «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» В. Німчука (К., 1995). Серед виданих праць – актові документи і грамоти, художня, наукова, публіцистична та полемічна література. Кожне видання супроводжується ґрунтовними вступними археографічними і лінгвістичними коментарями із дотриманням текстологічних вимог, до яких додаються словники давніх і малозрозумілих лексем, списки скорочень, література, покажчики власних і географічних назв, ілюстрації. Рукописні тексти подаються транслітерацією, друковані – факсимільними виданнями. В Інституті мовознавства у 1961-1991 рр. світ побачили 19 видань цієї серії, з яких 18 (окрім виданого у 1995 р. В. Задорожним та А. Матвієнко «Волинських грамот») містяться у фондах Наукової бібліотеки. Практично всі тексти, що увійшли до серії, є першими науковими виданнями оригінальних пам'яток. Публікаторами виступали відомі історики та мовознавці – В. В. Німчук, В. М. Русанівський, М. М. Пещак, І. П. Чепіга, В. А. Передрієнко та інші.

У 1991 р. на базі україністичних відділів Інституту створено самостійний Інститут української мови НАНУ, який продовжив реалізацію видань серії «Пам'ятки України». До неї увійшли вже згадане «Пересопницьке Євангеліє 1551-1561» (2001), «Євсевієве Євангеліє 1283 р.» (2001), «Акти Житомирського Гродського уряду 1590 р.» (2004).

Під егідою НАН України публікацію пам'яток здійснюють також Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка та Інститут історії України, Інститут археографії та джерелознавства, Археографічна комісія. За межами України низку пам'яток опубліковано О. Горбач і Г. Роте (Німеччина). Українським науковим Інститутом Гарвардського університету (США) започаткована вже згадана серія «Гарвардська бібліотека давнього українського письменства».

Публікація названих серій має неабияке значення для вивчення історії української мови та її писемної культури, адже видання пам'яток робить доступними для широкого кола дослідників тексти, що зберігаються у різних книгосховищах й архівах, тим більше, що деякі з них збережені лише в одному примірнику, що робить їх малодоступними для дослідників. Тому при підготовці даної статті, окрім

оригінальних видань, ми користувалися текстами з різних вище згаданих серій. У додатку до статті можна ознайомитись з переліком книг, які зберігаються у фондах Наукової бібліотеки за даною тематикою та становлять собою приклади писемного мистецтва, що створювалось на теренах України. Для зручності користування література у переліку подається у вигляді тематичних блоків. Дана стаття не претендує на вичерпний аналіз та всеохоплюючу оцінку всіх писемних пам'яток. Але ми впевнені, що кожен з наших читачів неодмінно знайде для себе саме ту книгу, на зустріч з якою давно очікував.

Примітки

[1]Малу кількість пам'яток стародавньої писемності вчені пояснюють тогочасним способом писання. Адже записи, ймовірно, робилися на матеріалі, який погано зберігається (берест, або навощені дерев'яні дощечки). Проте, археологами знайдено багато стилів, так званих писарських інструментів. Знахідки археологів підтверджують наявність писемних знаків на зброї та глиняному посуді ще за доби трипілля [37].

[2]Кирило та Мефодій – православні ченці, просвітителі, творці слов'янської абетки, перекладачі богослужбових книг. За свідченнями вчених, слов'янська азбука була створена в IX ст., близько 862 р. на основі грецької, суттєво зміненої для відтворення слов'янської звукової системи. Але в науці і досі не існує єдиної думки щодо питання, яку саме азбуку створив Кирило – кирилицю чи глаголицю. Створена абетка згодом стала графічною основою сучасної української, російської, білоруської, болгарської, сербської та македонської мов [37].

[3]Проблеми походження слов'янської писемності протягом тривалого часу досліджував один з найавторитетніших учених, історик і археолог – Михайло Брайчевський. У монографії «Походження слов'янської писемності» (К., 2009) учений виклав своє бачення цієї проблеми. На відміну від своїх попередників, у даному питанні вчений виходить не лише з писемних джерел, а й використовує величезний археологічний матеріал. Піддаючи сумніву усталені погляди, учений змушує по-новому побачити вже відомі й безліч разів осмислені речі та явища. На думку М. Брайчевського, ще у II-I тис. до н. е. на теренах Південно-Східної Європи вже існувала певна система «письмен» доби бронзи та сарматські знаки. Потім відбувався процес ознайомлення з давньоруським письмом. Останнє й лягло в основу тієї слов'янської писемності, яку представляє так звана кирилиця. У зв'язку з цим виникає питання, а що ж тоді створили Кирило та Мефодій? М. Ю. Брайчевський дотримувався думки, що Кирило винайшов глаголицю, однак вона не прижилася в слов'янському світі через її складність та штучний характер. Назва ж «кирилиця» закріпилась за нашою та деякими іншими слов'янськими абетками (наприклад, болгарською) ще з давніх часів через плутанину або просто для уславлення видатного місіонера [5; 39].

[4]Востоков Олександр Христофорович (1781-1864) – філолог, дослідник писемних пам'яток, слов'янських граматик, один із засновників порівняльного слов'янського мовознавства. Член Російської академії (1820), академік Петербурзької АН (з 1841) [19].

[5]Науковим вважається видання, у якому містяться результати теоретичних чи експериментальних досліджень. Сюди відносять також підготовлені науковцями історичні документи, першо- чи передруки пам'яток культури, науки, літератури та мистецтва, доповнені, як правило, науковими приміт-ками, коментарями, атрибуцією текстів [11, п. 4.2].

[6]Завдяки широким науковим зв'язкам О. Востокова, Остромирове Євангеліє стало об'єктом дослідження багатьох вчених у слов'янських країнах і в усьому світі. Пригадаємо Ф. І. Буслаєва, який ввів Остромирове Євангеліє до курсу викладання історії російської мови; чеського лінгвіста Йозефа Добровського, який у 1823 р. опублікував переданий О. Востоковим знімок молитви Господньої «Отче наш» з Остромирового Євангелія; чеського поета і філолога Вацлава Ганку, завдяки якому у 1853 р. у Празі вийшло перше закордонне видання Остромирового Євангелія [1; 19; 33].

[7]Фронтиспис (фр. *frontispisi*) – малюнок, розташований перед титульним аркушем книги на лівій сторінці [35].

[8]Заставка – невелика за розміром орнаментальна чи образотворча композиція, що виділяє і прикрашає початок якого-небудь розділу рукописної або друкованої книги, журналу [35].

[9]Товариство любителів древньої писемності створено за ініціативою відомого історика князя П. П. Вяземського та московського графа С. Д. Шереметьєва. Цілями Товариства було видання слов'яно-російських рукописів, а також рідкісних книг. Тільки у 1870-1890 рр. зусиллями Товариства було видано більше ніж 200 факсимільних видань, створена унікальна бібліотека, музей та колекція [41, Т. 2 (3), с. 242-243].

[10]Карпов Геннадій Федорович (1839-1890) – фахівець з історії України XV-XVII ст., учень С. М. Соловйова. Професор Московського та Харківського університетів, дійсний член Імператорського Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті (з 1866), член Археографічної комісії Міністерства народної просвіти (з 1873), член Російського історичного товариства (з 1880) [41, Т. 14а (28), с. 587].

[11]Морозов Тимофій Савович (1824-1889) – мануфактор-радник, купець, голова товариської Нікольської мануфактури «Саввы Морозова сын и Ко», голова Московського біржового комітету (1868-1876), член ради Московського купецького банку. Меценат, брав активну участь у культурному житті Москви. Виділяв гроші Московському університету, Строгановському училищу, був попечителем Московського художньо-промислового музею, жертвував великі грошові суми на організацію виставок та інші акції Слов'янського комітету [41, Т. 19а (38), с. 874].

[12]Жуковська Лідія Петрівна (1920-1994) – історик, палеограф, доктор філологічних наук, головний науковий співробітник Російської державної бібліотеки, лауреат Державної премії РРФСР в галузі науки і техніки. Одна з засновників Міжнародної Слов'янської Академії наук, мистецтв, культури та освіти. Вивчила близько 600 слов'янських рукописних Євангелій, що знаходяться в книгосховищах СРСР, Болгарії та Югославії [18].

[13]Буквиці, або ініціали – початкові букви статті. Їх частіше писали кіновар'ю (червоний колір), звідси походить назва «червоний рядок». Буквиця покликана була зацікавити читача, привернути його увагу. Виписувалася вона набагато більше основного тексту, суцільно покрита орнаментом, крізь який дуже часто можна було розгледіти загадкового звіра, птицю або людське обличчя [35].

[14]У створенні книги брали участь: доброписар чорнописний – писар, який створював основний текст; статейний писар, який створював кіновар'ю в'язь, підрядкові і надрядкові записи, крапки й інший текст, який згодом прописували золотом; заставний писар – художник, який малював заставки і буквиці; живописець іконний – художник, який малював мініатюри; златописець – майстер, що покривав золотом заставки й окремі ділянки мініатюр; златоковаль, сріблоковаль та сканний майстер – ювеліри, що виготовляли дорогоцінний оклад книги [35].

[15]Літопис – жанр історичної прози, в якому розповідь ведеться за роками.

[16]Нестор-Літописець (бл. 1050-1114) – преподобний, київський літописець, чернець Києво-Печерського монастиря. Вважається батьком не лише вітчизняної історії, а й словесності. Автор Житій святих князів Бориса і Гліба та Феодосія Печерського, упорядник «Повісті временних літ». Всі наступні літописці лише переписували уривки з праць преподобного Нестора, наслідуючи його [42].

[17]Товариство історії та старожитностей російських при Московському університеті – перше археологічне товариство у Росії, засноване у 1804 р. Членами Товариства стали професори університету, історики та археологи (М. Карамзін, М. Бантиш-Каменський, К. Калайдович, О. Мусин-Пушкін). У 1810 р. попечитель Московського навчального округу видав постанову про закриття цього товариства. Діяльність була відновлена у 1815 р. Основною задачею Товариства було видання літописів та древніх актів [41, Т. 2 (3), с. 230].

[18]Імператорська Археографічна комісія створена у 1834 р. в Петербурзі при Міністерстві народної просвіти під керівництвом П. О. Ширинського-Шихматова у складі Я. І. Береднікова, К. С. Сербиновича, П. М. Строєва (фактичний керівник) та М. Г. Устрялова для видання документів, зібраних Археографічною експедицією Академії наук у 1829-1834 рр. Друкованим органом комісії був «Літопис занять» (1862-1929). Члени комісії мали право вимагати передачі документів з державних архівів, користуватися рукописами, що зберігались у бібліотеках, і купувати їх у приватних осіб. Зібрані матеріали дозволили Археографічній комісії розгорнути значну видавничу діяльність [41, Т. 2 (3), с. 221].

[19]Український науковий інститут Гарвардського університету (англ. *Harvard Ukrainian Research Institute (HURI)*) створений у 1973 р. в Кембріджі (Массачусетс, США) як самостійний додаток до заснованих у 1968 р. зусиллями української громади кафедр української мови, літератури та історії України в Гарвардському університеті та до Українознавчого семінару при Гарвардській

університетській бібліотеці. Директорами були О. Пріцак, Г. Грабович і Р. Шпорлюк. Теперішній директор – проф. М. Флаєр [43].

[20]Перша серія подає твори у факсимільному відтворенні, коли це доцільно. Середньовічні тексти, якщо вони не були спеціально підготовлені до бібліотеки, подані за найкращою з наукових публікацій. Пізніші пам'ятки репродукуються з рукописів або стародруків. Друга серія містить переклади оригінальних творів із докладними науковими передмовами, коментарями та покажчиками [30; 32].

[21]Омелян Йосипович Пріцак (1919-2006) – український історик, мовознавець, філолог-орієнталіст, організатор української науки у світі, засновник і довголітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, співзасновник Міжнародної асоціації україністів, редактор багатьох наукових часописів [30; 32].

[22]Головними списками для тексту «Повісті…», врахованому у виданні, є Лаврентіївський список (датований 1377 р.), Радзивилівський список (датований 1490-ми рр.), Академічний список (кін. XV ст.), Іпатіївський список (бл. 1425), Хлєбніковський список (XVI ст.), Погодінський список (поч. XVII ст.). До зіставлення також залучені списки, використані в публікації Новгородського першого літопису (Комісійний, Академічний, Толстовський) [30; 32].

[23]Коротка редакція «Руської Правди» була відкрита В. Татищевим у 1738 р. в тексті Новгородського літопису, а надрукована – А. Шлецером у 1767 р. Згодом було відкрито ще кільканадцять списків короткої «Руської Правди», найстарішими з яких є Академічний і Археографічний. У цих списках текст подається без поділу на статті. Серед сотень списків широкої «Руської Правди» найстарішими є Синодальний (збережений у тексті Кормчої книги з 1282 р.) та Троїцький (віднайдений у тексті правничого збірника «Мірило Праведне», списаного у другій половині XIV ст.). Широку «Руську Правду» вперше опублікував І. Болтин у 1792 р. Списки широкої редакції значно більші за обсягом від короткої, містять заголовки та нові статті. Від цих двох основних списків «Руської Правди» дещо відрізняються скорочена редакція пам'ятки, яка, на думку більшості дослідників, була лише скороченням широкої редакції (М. Максимейко, А. Зимін) і походить з XV-XVII ст. [4; 34].

[24]Калачов Микола Васильович (1819-1885) – історик, правознавець, археограф, академік Петербурзької АН (1883) [36].

[25]Мусин-Пушкін Олексій Іванович (1744-1817) – граф, російський державний діяч, археограф, історик, колекціонер рукописів [41, Т. 20 (39), с. 222].

[26]Огоновський Омелян Михайлович (1833-1894) – вчений-філолог і громадський діяч, доктор філософії (1865), член-кореспондент Польської АН (з 1881). Був одним із засновників «Просвіти» (1877-1914 – її голова), Народної Ради (1885) і Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (1893) [41, Т. 21а (42), с. 703].

[27]Бодянський Осип Максимович (1808-1877) – філолог-славіст, історик, фольклорист, перекладач, видавець, письменник, член-кореспондент Петербурзької АН (1854) [41, Т. 4 (7), с. 223-224].

[28]З часу свого завершення Євангеліє зберігалося в Пересопницькому монастирі. З 1600 р. до 1701 р. історія побутування книги невідома. У 1701 р. гетьман Іван Мазепа подарував її Переяславському кафедральному собору. З 1799 р. пам'ятка зберігалася в бібліотеці Переяславської семінарії, а згодом – у Полтавській семінарії, в Полтавському історико-краєзнавчому музеї, в заповіднику «Києво-Печерська лавра». З 1948 р. – у відділі (тепер інституті) рукопису Бібліотеки АН УРСР (нині Національна бібліотека України ім. В. Вернадського), де й зберігається тепер [38].

[29]Київська Археографічна комісія (тимчасова комісія для розбору давніх актів) – перша загальноукраїнська інституція з виявлення, вивчення й публікації джерел з історії України. Осередок консолідації українських істориків Наддніпрянської України. Створена у 1843 р. при канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора для збирання й публікації документальних матеріалів [41, Т. 2 (3), с. 225].

[30]Туманський Федір Осипович (1757-1810) – письменник та перекладач кінця XVIII ст., кореспондент Академії наук, дійсний член російської академії [41, Т. 34 (67), с. 59-60].

[31]Федоров Іван (бл. 1525-1583) – один із перших східнослов'янських типографів, гравер, інженер, ливарник. Видавець першої точно датованої друкованої книги на території Російської держави («Апостол») [20].

[32]Зизаній (Тустановський) Лаврентій Іванович (бл. 1570 – після 1633) – мовознавець, письменник, перекладач, педагог, богослов і церковний діяч [41, Т. 12а (24), с. 585].

[33]Смотрицький Мелетій (1577-1633) – мовознавець, письменник, церковний і освітній діяч [41, Т. 19 (37), с. 23-25].

[34]Ужевич Іван Петрович (бл. 1610 – після 1645) – мовознавець. Біографія маловідома, крім того, що з 1637 р. навчався у Краківському університеті, а в 1643 р. був студентом Паризького університету [3].

[35]Мазон Андре (фр. *André Mazon*, 1881-1967) – французький славіст, професор, член Академії надписів (1941). Відомий численними працями з давньоруської та російської класичної літератури, російської та чеської мов, слов'янського фольклору [3].

[36]Шеррер Марія (фр. *Scherrer*, 1902-?) – українознавець французького роду, професор української мови й літератури в Інституті східних мов і цивілізацій у Парижі (1957-1972), дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1967) [3].

[37]Беринда Памво (після 1550-1632) – діяч української та білоруської культури, мовознавець, лексикограф, письменник, поет, друкар і гравер [26].

[38]Славинецький Єпифаній (на поч. 1600-1675) – ієромонах, філолог, поет, перекладач, оратор, богослов. Послідовник чеського педагога й ученого Яна Коменського [41, Т. 11а (22), с. 667].

[39]Житецький Павло Гнатович (1836-1911) – філолог, лексикограф, педагог і громадський діяч, один з лідерів українського національного руху другої половини XIX ст. Член-кореспондент Петербурзької АН (1898), дійсний член Історичного товариства Нестора-Літописця (1879), Наукового товариства ім. Шевченка (1903) [15].

[40]Павловський Олексій Павлович (1773 – після 1822) – мовознавець. Започаткував граматичне дослідження української народної мови [10].

[41]Білецький-Носенко Павло Павлович (1774-1856) – лексикограф, талановитий педагог, перекладач з іноземних мов. Писав твори українською та російською мовами (байки, балади). Йому належить відома в свій час бурлескно-травестійна поема «Горпинида, чи Вхоплена Прозерпіна», прозові твори [27].

[42]Свєнціцький Іларіон Семенович (1876-1956) – доктор філологічних наук (з 1902), етнограф, музеєзнавець, громадсько-культурний діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка (з 1914) [16].

[43]Шахматов Олексій Олександрович (1864-1920) – славіст-філолог, один з найбільших авторитетів у галузі мовознавства кінцевого періоду Російської імперії [21].

[44]Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) – історик, письменник і перекладач кримськотатарського походження, один з організаторів Академії наук України (1918) [2].

[45]Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік Української АН (з 1919), віце-президент ВУАН (з 1922), дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові [6].

[46]Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – науково-дослідна установа, центр лінгвістичних досліджень в Україні. Створений у 1930 р. на основі мовознавчих комісій ВУАН. У 1945 р. присвоєно ім'я О. О. Потебні. Довгий час Інститут був єдиною мовознавчою установою та центром багатоаспектного вивчення української мови, очолював і координував усю мовознавчу роботу в Україні. Першим директором Інституту був Г. Ткаченко. Згодом установу очолювали Н. Каганович, М. Калинович, Л. Булаховський, І. Білодід, В. Русанівський. З 1996 року директором є академік НАН України В. Г. Скляренко [17].

Список використаних джерел та літератури

1. *Алексеев А. А.* Остромирово Евангелие и византийско-славянская традиция Священного Писания [Електронний ресурс] / А. А. Алексеев. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/exib/Gospel/ostr/alexeev.html. – Загл. с экрана.
2. *Бабишкін О. К.* Агатангел Кримський : літературний портрет [Текст] / Олег Кіндратович Бабишкін. – К. : Дніпро, 1967. – 114 с.
3. *Білодід І. К.* Іван Ужевич і його граматика [Текст] / І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький // Ужевич І. Граматика слов'янська І. Ужевича / підгот. до друку, вступ. ст. : І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький ;

відп. ред. М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970. – С. VII-XXVI.
4. *Блащук С.* Робота над виданням Руської Правди в період становлення радянської науки [Текст] / С. Блащук // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2005. – № 14. – С. 366-380.
5. *Бодак О.* Джерелознавство в науковому доробку М. Ю. Брайчевського (1924-2001) [Текст] / О. Бодак // Волинські історичні записки. – 2008. – Т. 1. – С. 194-200.
6. *Болабольченко А.* Сергій Єфремов. Повернення із забуття [Текст] / А. Болабольченко // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 107-147 ; № 6. – С. 131-141.
7. *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X-XII ст. [Текст] : до історії української писемності / С. О. Висоцький ; Львів. від-ня ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Львів ; К. ; Нью-Йорк : вид-во М. П. Коця, 1998. – 247 с.
8. *Востоков А.* Предисловие [Текст] / А. Востоков // Остромирово евангелие 1056-57 года с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями, изданное А. Востоковым. – СПб. : тип. Императ. акад. наук, 1843. – С. I-VIII.
9. *Гинцбург А.* [Предисловие] / А. Гинцбург // Русская правда. Текст, изданный по трем спискам, с предисловием и кратким объяснительным словарем… / изд. Е. М. Гаршина. – СПб. : тип. И. Н. Скороходова, 1888. – С. 5-9.
10. *Гриценко О. В.* Мовознавці про «Грамматику» О. Павловського [Текст] / О. В. Гриценко // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. Сер. Філол. науки. – 2010. – № 1. – С. 166-172.
11. ДСТУ 3017-95. Видання. Основні види. Терміни та визначення [Текст]. – Чинний від 1996-01-01. – К. : Держстандарт України, 1995. – 47 с.
12. *Житецкий П. И.* Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века [Текст] / П. И. Житецкий // Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке… / П. И. Житецкий. – Киев : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – С. 1-102 (разд. паг.).
13. *Житецкий П.* Энеида Котляревскаго и древнейший список ея в связи с обзором малорусской литературы XVIII века [Текст] / П. Житецкий. – Киев : тип. Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1900. – 175, 130 с.
14. *Жуковская Л. П.* Архангельское Евангелие 1092 года – уникальный памятник древнерусской и славянской письменности [Текст] / Л. П. Жуковская // Архангельское евангелие 1092 года : исследования. Древнерусский текст. Словоуказатели / Рос. гос. б-ка ; Поморский междунар. пед. ун-т им. М. В. Ломоносова ; подгот. : Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова ; отв. ред. Т. Л. Миронова. – М. : Науч.-изд. центр «Скрипторий», 1997. – С. 5-10.
15. *Їжакевич Г. П.* Житецький Павло Гнатович [Текст] / Г. П. Їжакевич, В. П. Плачинда // Укр. літ. енцикл. – К., 1990. – Т. 2. – С. 202-203.
16. Іларіон Семенович Свєнціцький : до 120-річчя від дня народження [Текст] / укл. Л. Панів ; авт. передм. та наук. ред. В. Моторний ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка, Наук. б-ка. – Львів, 1996. – 62 с.
17. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України : офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inmo.org.ua/. – Заголовок з екрану.
18. *Кон О. О.* Наукова спадщина Л. П. Жуковської – історика російської мови та писемності [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / О. О. Кон ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 16 с.
19. *Крушельницкая Е. В.* Остромирово евангелие (1056-1057 гг.) и Российская национальная библиотека : хранение и изучение памятника [Електронний ресурс] / Е. В. Крушельницкая. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/exib/Gospel/ostr/. – Загл. с экрана.
20. *Кучерук О.* Походження, станова належність друкаря ранніх українських книг Івана Федоровича [Текст] / О. Кучерук // Пам'ять століть. – 2004. – № 1. – С. 117-129.
21. *Макаров В. И.* А. А. Шахматов [Текст] / Владимир Иванович Макаров. – М. : Просвещение, 1981. – 159 с. : рис. – (Люди науки).
22. *Махновець Л.* Від перекладача [Текст] / Л. Махновець // Літопис руський / відп. ред. О. В. Мишанич ; пер. з давньорус., передм., прим. Л. Є. Махновець ; ред. кол. : О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський [та ін.]. – К. : Дніпро, 1989. – С. V-XIV.

23. *Мурашко О. С.* «Степова столиця України» та династія Симиренків [Текст] / О. С. Мурашко // Вісн. Одес. нац. ун-ту. – 2010. – Т. 15, вип. 21 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 110-124.
24. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. [Текст] / О. Шахматов, А. Кримський. – К. : Друкар, 1924. – 182 с.
25. *Німчук В. В.* «Лексис» Лаврентія Зизанія – перший український друкований словник [Текст] / В. В. Німчук // Зизаній Л. Лексис / Лаврентій Зизаній. Синоніма славенороссская / підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 7-22.
26. *Німчук В. В.* Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорωсскїй и именъ Тлъкованїє» [Текст] / В. В. Німчук // Беринда Памво. Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука ; відп. ред. К. К. Цілуйко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. V-XXXVI.
27. *Німчук В. В.* Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка [Текст] / В. В. Німчук // Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко ; підгот. факсим. вид. В. В. Німчука ; відп. ред. К. К. Цілуйко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1966. – С. 5-37.
28. *Німчук В. В.* Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Грамматика словенска» Л. Зизанія [Текст] / В. В. Німчук // Зизаній Л. Граматика словенська / Лаврентій Зизаній ; підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука ; відп. ред В. М. Русанівський ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 1-55.
29. *Огоновський О.* Передні замітки [Текст] / О. Огоновський // Слово о полку Игореве. Поетичний памятник руськоі письменности XII віку / пер. на укр. яз. та пояснення Омеляна Огоновського. – У Львові : друк. Т-ва ім. Шевченка, 1876. – С. III-XLIV.
30. *Островскі Д.* Вступ [Текст] / Д. Островскі // Повість временних літ : міжрядкове співставлення і парадосис = The Povĕst' vremennykh lĕt. An Interlinear Collation and Paradosis / склав і відредагував Доналд Островскі ; заст. ред. Давид Дж. Бірнбаум ; гол. дорадник Горас Ґ. Лант ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. – Гарвард, 2003. – [Ч. 2]. – С. CI-CLXVI. – (Гарвардська б-ка давнього українського письменства : корпус текстів ; т. 10, ч. 1-3).
31. Прикраси галицьких рукописів XVI в. = Codices Haliciae XVI s. Illuminati : у 3 вип. / зладив І. Свєнціцкий. – Вип. 1. – Жовква : Ex officinal Monasterii O. s. Basilii Magni,1922 ; Вип. 2. – Жовква : [б. в.], 1922 ; Вип. 3. – Жовква : Печатня Монастиря Чина св. Василия Вел., 1923. – (Зб. Нац. музею у Львові = Collectiones Musaei Nationalis Ucrainorum Leopoliensis ; ч. 137).
32. *Пріцак О.* Передмова [Текст] / О. Пріцак // Повість временних літ : міжрядкове співставлення і парадосис = The Povĕst' vremennykh lĕt. An Interlinear Collation and Paradosis / склав і відредагував Доналд Островскі ; заст. ред. Давид Дж. Бірнбаум ; гол. дорадник Горас Ґ. Лант ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. – Гарвард, 2003. – [Ч. 2]. – С. XCV-XCVIII. – (Гарвардська б-ка давнього українського письменства : корпус текстів ; т. 10, ч. 1-3).
33. *Розов Н. Н.* Остромирово Евангелие – старейший памятник славянской письменности [Текст] / Н. Н. Розов // Источниковедение в школе. – 2007. – № 2 (5). – С. 20-27.
34. *Солонська Н. Г.* Документи з історії видання Археографічною комісією ВУАН тексту Руської Правди (1928-1933) [Текст] / Н. Г. Солонська // Рукописна та книжкова спадщина України : археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К., 2004. – Вип. 9. – С. 71-87.
35. *Тараканова О. Л.* Антикварная книга [Текст] : учебник для вузов / О. Л. Тараканова. – М. : Мир книги, 1996. – 264 с.
36. *Тихомиров М. Н.* Списки и происхождение редакций Русской Правды [Електронний ресурс] / М. Н. Тихомиров. – Режим доступа: http://law.wl.dvgu.ru/kaf/theory/help/X-XII%20V/3%20spiski.pdf. – Загл. с экрана.
37. *Цвілюк С. А.* Духовний код нації [Текст] : з історії української мови і писемності : історико-лінгвістичні етюди / С. А. Цвілюк. – Одеса : Друк, 2007. – 399 с. : табл., портр.
38. *Чепіга І. П.* Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови [Текст] / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 : дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик /

НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови, Укр. мовно-інформ. фонд. ; підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко ; наук. ред. В. В. Німчук ; ред. кол. : О. С. Онищенко (голова), Л. А. Дубровіна (заст. голови), Г. В. Боряк [та ін.]. – К. : [б. в.], 2001. – С. 13-54.

39. *Чорний В.* [Рецензія] [Текст] / В. Чорний // Проблеми слов'янознавства. – 2004. – Вип. 54. – С. 229-232. – Рец. на кн. : *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності / М. Брайчевський. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 154 с.
40. *Шевчук В. О.* Самійло Величко та його літопис [Текст] / В. О. Шевчук // Величко С. Літопис : у 2 т. / Самійло Величко ; відп. ред. О. В. Мишанич ; пер. з книжної укр. мови, вступ. ст., комент. В. Шевчук ; ред. кол. : О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський [та ін.]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – С. 5-22.
41. Энциклопедический словарь [Текст] : в 86 т. (82 т. и 4 доп.) / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПБ., 1890-1907.
42. *Яременко В.* На замовлення вічності [Текст] / В. Яременко // Повість врем'яних літ : літопис (за Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – К. : Рад. письм., 1990. – С. 230-233.
43. Ukrainian Research Institute, Harvard University : official website [Електронний ресурс]. – Mode of access: http://www.huri.harvard.edu/. – Заголовок з екрану.

Надійшла 14.07.2012

Додаток
Перелік джерел з вивчення історії української писемності та мови

Офіційні документи:

1. Законодавчо-нормативні акти з питання функціонування української мови як державної : збірник / упоряд. : Я. Буряк, Р. Новоженець. – Львів : Астролябія, 2010. – 196 с. **203/4271**
2. Конституція України станом на 10 лютого 2011 р. (відповідає офіційному текстові). – К. : Правова єдність ; Алерта ; Центр учб. літ., 2011. – 95 с. **203/4247**
3. Про День української писемності та мови : Указ Президента України від 06.11.1997 № 1241/97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1241/97. – Заголовок з екрану.
4. Про мови в Українській РСР : Закон Верховної Ради УРСР від 28.10.1989 № 8313-XI // Відомості Верховної Ради. – 1989. – № 45 (Дод.). – Ст. 632. **206/229**

Пам'ятки української писемності та друку:

- євангелія, повчання, ізборники

5. Архангельское евангелие 1092 года : исследования. Древнерусский текст. Словоуказатели / Рос. гос. б-ка ; Поморский междунар. пед. ун-т им. М. В. Ломоносова ; подгот. : Л. П. Жуковская, Т. Л. Миронова ; отв. ред. Т. Л. Миронова. – М. : Науч.-изд. центр «Скрипторий», 1997. – 674 с. **21/6468**
6. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года [изд.] иждивением члена-учредителя Общества любителей древней письменности Т. С. Морозова. – СПб.,1880. – I-X с. **21в/43**
7. Остромирово Евангелие 1056-57 года с приложением греческого текста евангелий и с грамматическими объяснениями, изданное А. Востоковым. – СПб. : тип. Императ. акад. наук, 1843. – [2], VIII, 294, [2] л., 320, [4] с. **22/12а**
8. Остромирово Евангелие (1056-1057) / авт. ст. в прил. : А. Х. Востоков, митрополит Питирим Нечаев, Н. Н. Розов, Н. Н. Лисовой. – Факсим. изд. – Л. : Аврора ; М. : Изд. отд. Моск. патриархата, [1988]. – 16, 598 с. **23/2015**
9. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 : дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови, Укр. мовно-інформ. фонд ;

підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко ; наук. ред. В. В. Німчук ; ред. кол. : О. С. Онищенко (голова), Л. А. Дубровіна (заст. голови), Г. В. Боряк [та ін.]. – К. : [б. в.], 2001. – 703 с. : 36 іл. **1/860, 862**

10. Синайский патерик / изд. подг. : В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина ; под ред. С. И. Коткова ; АН СССР, Ин-т рус. яз. – М. : Наука, 1967. – 401 с. **21в/763**

- ***літописи***

11. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. : в 4 т. / составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского. – Киев : в лито-тип. заведении Иосифа Вальнера, 1848-1864. – Т. 1. – 1848. – VIII, 454, XXX, II с. ; Т. 2. – 1851. – 612, XVII, 111 с. ; Т. 3. – 1855. – XII, 568, 2 н. с. ; Т. 4. – 1864. – XI, 407 с. **76/234, 2768 ; Воронцов/4758**
12. Величко С. Літопис : у 2 т. / Самійло Величко ; відп. ред. О. В. Мишанич ; пер. з книжної укр. мови, вступ. ст., комент. В. Шевчук ; ред. кол. : О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський [та ін.]. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с. ; Т. 2. – 642 с. – (Давньоруські та давні українські літописи). **79а/4307**
13. Галицько-Волинський літопис / відп. за вип., авт. вступ. сл. і упоряд. Р. М. Федорів. – Львів : Червона калина, 1994. – 253 с. – (Історична бібліотека). **79-а/5135**
14. Грабянка Г. Гисторія… Г. Граб'янки. Летопись краткій… / Г. Грабянка ; упоряд., вступ. ст., комент. В. М. Мойсієнко ; відп. ред. В. В. Німчук ; Ін-т укр. мови НАН України. – Житомир : [б. в.], 2001. – 227 с. – (Пам'ятки української мови XVIII ст. Сер. козацьких літописів). **28в/2342**
15. Грабянка Г. Летопись Гадячского полковника Григория Грабянки … – Киев : в унив. тип., 1854. – [4], XXIX, [2], IV, [4], 374, VI с. **76/233**
16. Грабянка Г. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Г. Грабянка ; пер. зі староукр. Р. Г. Іванченка. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с. **79а/4589**
17. Летопись Нестора со включением Поучения Владимира Мономаха. Текст летописи по Лаврентиевскому списку с примечаниями. – СПб. : тип. И. И. Глазунова, 1893. – 202 с. – (Русская классная б-ка / под ред. А. Н. Чудинова ; вып. XVI : пособие при изучении русской лит.). **76/3892**
18. Летопись Несторова, по древнейшему списку мниха Лаврентия. Издание проф. Тимковского, прерывающееся 1019 г. – М. : унив. тип., 1824. – VIII, 105 с. – Напечатано при О-ве истории и древностей российских. **76/33, 33а**
19. Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года. – М. : унив. тип., 1846. – 152 с. **79/400**
20. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник : Хмельницкой, «Краткаго описания Малороссии» и «Собрания историческаго» / изд. Киевской временной комиссией для разбора древних актов. – Киев : тип. К. Н. Милевскаго, 1878. – [4], XVIII, 81, 468, [4] с. **76/83, 3721**
21. Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира ; Ін-т історії АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1971. – 206 с. – (Джерела з історії України / ред. кол. : А. Д. Скаба, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко). **74/1172**
22. Літопис руський / відп. ред. О. В. Мишанич ; пер. з давньорус., передм., прим. Л. Є. Махновець ; ред. кол. : О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський [та ін.]. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с. – (Давньоруські та давні українські літописи). **78/22829**
23. Повесть временных лет по Ипатскому списку / изд. Археогр. комис. – СПб. : печатня В. Головина, 1871. – 195 с. – Фотолитогр. изд. **30/341**
24. Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку / изд. Археогр. комис. – СПб. : тип. Императ. акад. наук, 1872. – 191 с. ; 31 см. – Фотолитогр. изд. **30/248**
25. Повість временних літ : міжрядкове співставлення і парадосис = The Pověst' vremennykh lět. An Interlinear Collation and Paradosis / склав і відредагував Доналд Островскі ; заст. ред. Давид Дж. Бірнбаум ; гол. дорадник Горас Ґ. Лант ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. –Гарвард, 2003. – [Ч. 1]. – LXXXIII, 690 с. ; [Ч. 2]. – С. CLXVI, 691-1372 ; [Ч. 3]. – С. CXCII, 1373-2166. – (Гарвардська б-ка давнього українського письменства : корпус текстів ; т. 10, ч. 1-3). **30/100357**
26. Повість минулих літ : літописні оповіді / пер. В. Близнеця ; худ. Г. Якутович ; наук. ред. і післям. В. В. Яременка. – 3-є вид., зі змінами. – К. : Веселка, 2002. – 227 с. – (Історична бібліотека для дітей «Золоті ворота»). **Смынтына/461**

27. Прикраси галицьких рукописів XVI в. = Codices Haliciae XVI s. Illuminati : у 3 вип. / зладив І. Свєнціцкий. – Вип. 1. – Жовква : Ex officinal Monasterii O. s. Basilii Magni,1922 ; Вип. 2. – Жовква : [б. в.], 1922 ; Вип. 3. – Жовква : Печатня Монастиря Чина св. Василия Вел., 1923. – (Зб. Нац. музею у Львові = Collectiones Musaei Nationalis Ucrainorum Leopoliensis ; ч. 137). **21в/776**

- *правничо-ділова література*

28. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 рр.) / підгот. тексту М. К. Бойчук ; відп. ред. В. М. Русанівський ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1965. – 190 с. – (Пам'ятки української мови XVI ст. Сер. актових документів і грамот). **79а/1587**
29. Грамоти XIV століття / упоряд., вступ. ст., комент. і словн.-покажч. М. М. Пещак ; відп. ред. В. М. Русанівський ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с. – (Пам'ятки української мови). **81.414/Г765**
30. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / підгот. В. А. Передрієнко ; відп. ред. В. В. Німчук ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1976. – 415 с. – (Пам'ятки української мови XVIII ст. Сер. актових документів і грамот). **28а/1203**
31. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : збірник актових документів / підгот. до вид. : В. В. Німчук, В. М. Русанівський, К. С. Симонова [та ін.] ; відп. ред. В. В. Німчук ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1981. – 316 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Сер. актових документів і грамот). **28в/1223**
32. Книга Київського підкоморського суду (1584-1644) / підгот. до вид. : Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова [та ін.] ; відп. ред. В. В. Німчук ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Археогр. комісія, Ін-т історії, Центр. держ. іст. архів України у м. Києві. – К. : Наук. думка, 1991. – 344 с. – (Пам'ятки української мови. Сер. актових джерел). **28в/1747**
33. Лікарські та господарські порадники XVIII ст. / підгот. до вид. В. А. Передрієнко ; відп. ред. В. В. Німчук ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1984. – 128 с. – (Пам'ятки української мови XVIII ст. Сер. наукової літератури). **28в/1366**
34. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : збірник актових документів / підгот. до вид. : О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило ; відп. ред. І. П. Чепіга ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1986. – 218 с. – (Пам'ятки української мови. Сер. актових документів і грамот). **28в/1500**
35. Приватні листи XVIII ст. / підгот. до вид. В. А. Передрієнко ; відп. ред. М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1987. – 172 с. – (Пам'ятки української мови. Сер. приватних листів). **28в/1525**
36. Русская правда. Текст, изданный по трем спискам, с предисловием и кратким объяснительным словарем, составленным кандидатом права А. Б. Гинцбургом / изд. Е. М. Гаршина. – СПб. : тип. И. Н. Скороходова, 1888. – 48 с. **158/97**
37. Русская правда в четырех редакциях по спискам Археографическому, Троицкому и князя Оболенского с дополнениями и вариантами из других списков / издал В. Сергеевич. – 2-е изд. – СПб. : тип. М. Стасюлевича, 1911. – XXII, 51 с. : табл. **158/92а**
38. Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вступ. ст., комент. В. М. Русанівського ; відп. ред. М. М. Пещак ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1965. – 164 с. – (Пам'ятки української мови XV ст. Сер. юридичної літератури). **21в/757**

- *граматики*

39. Граматика слов'янська І. Ужевича / підгот. до друку, вступ. ст. : І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький ; відп. ред. М. А. Жовтобрюх ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970. – 111 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст.). **28а/991**
40. Граматика І. Федорова : видається за постановою республіканського Оргкомітету по відзначенню 400-річчя російського книгодрукування / відп. за вип. М. В. Сидоренко. – К. : Дніпро, 1964. – 79 с. **230/12309**

41. Житецький І. Граматика Мелетія Смотриського : з приводу 300 ліття її видання / І. Житецький // Книж. вісн. – 1919. – С. 67-86. – (Штучний зб.). **23/2243**
42. Запаско Я. П. Видання Івана Федорова / Я. П. Запаско, Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Вища шк., 1983. – 206 с. **002/З-30**
43. Зизаній Л. Граматика словенська / Лаврентій Зизаній ; підгот. факсим. вид. та. дослідж. пам'ятки В. В. Німчука ; відп. ред В. М. Русанівський ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1980. – 55+190 с. – (Пам'ятки української мови). **29/17122**
44. Павловский А. П. Грамматика малороссийского наречия или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями / А. П. Павловский. – В СПб. : тип. В. Плавильщикова, 1818. – 115 с. **28в/2562; Воронцов/11896**
45. Павловский А. П. Прибавление к грамматике малороссийского наречия, или ответ на рецензию, сделанную на оную граматику / А. П. Павловский. – СПб. : тип. И. Байкова, 1822. – 34 с. **28а/14**
46. Погорелов В. Михаил Лучкай и его Grammatica Slavo-ruthena / Валерій А. Погорелов. – Ужгород : тип. «Школьной помощи», 1930. – 11 с. – (Прил. к журн. «Карпатский свет». Изд. культурно-просветительного о-ва А. Духновича в Ужгороде ; вып. 82). – (Искусств. сб.). **23/2243**
47. Смотрицький М. Граматика слов'янська / Мелетій Смотрицький ; підгот. факсим. вид. В. В. Німчука ; відп. ред. В. М. Русанівський ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1979. – 110 с.+502 с. – (Пам'ятки української мови). **28/7229**
48. Чехович К. Мелетій Смотрицький як граматик / Константин Чехович. – Львів, 1935. – 15 с. – (Штучний зб.). **23/2243**

- ***словники***

49. Берында Памва. Лексикон славено-росский имен толкование… / Памва Берында. – [2-е изд.]. – Кутеин : тип. Общежительного монастыря кутеинского, 1653. – [1], 324 с. **Григ. Слов/28**
50. Беринда Памво. Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука ; відп. ред. К. К. Цілуйко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні.– К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 271 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Сер. наукової літератури). **21в/607**; **Ковальчук/1816**
51. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко ; підгот. факсим. вид. В. В. Німчука ; відп. ред. К. К. Цілуйко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1966. – 421 с. – (Пам'ятки української мови). **28а/815**
52. Зизаній Л. Лексис / Лаврентій Зизаній. Синоніма славенороссская / підгот. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1964. – 259 с. – (Пам'ятки української мови XVI-XVII ст. Сер. наукової літератури). **21в/676**
53. Славинецький Є. Лексикон латинський / Є. Славинецький. Лексикон словено-латинський / Є. Славинецький, А. Корецький-Сатановський ; підгот. факсим. вид. В. В. Німчука ; відп. ред. К. К. Цілуйко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1973. – 540 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Сер. наукової літератури). **28а/1069**

- ***художні, публіцистичні та полемічні твори; альманахи***

54. Галятовський І. Ключ розуміння / Іоаникій Галятовський ; підгот. до вид. І. П. Чепіга ; відп. ред. В. В. Німчук ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1985. – 442 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Сер. публіцистичної та полемічної літератури). **28в/1446**
55. Зіновіїв К. Вірші. Приповісті посполиті / Климентій Зіновіїв ; підгот. тексту І. П. Чепіги ; вступ. ст. : В. П. Колосової, І. П. Чепіги ; іст.-літ. комент. В. П. Колосової ; відп. ред. В. В. Німчук ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1971. – 392 с. – (Пам'ятки української мови XVII-XVIII ст. Сер. художньої літератури). **30а/10809**
56. Русалка Днiстровая. – Будим, 1837. – XX, 133, 2 н. с. **30/91**
57. Русалка Дністровая. Фотокопія з видання 1837 р. / вступ. ст. О. Білецького ; ред. О. Є. Засенко. – К., 1950. – 28, XX, 135 с. **30а/3514, 3539**

58. Слово о полку Игореве. Поетичний памятник руськоі письменности XII віку / пер. на укр. яз. та пояснення Омеляна Огоновського. – У Львові : друк. Т-ва ім. Шевченка, 1876. – 136 с. **30/860**
59. Слово о полку Игореве. – Фототипическое воспроизведение 1-го изд. 1800 г. – СПб. : изд. А. С. Суворина, 1904. – VIII, 46 с. **30/701**
60. Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новагорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие. – М. : Сенатская тип., 1800. – VIII, 46 с. **30/16**
61. Яременко П. К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. / П. К. Яременко ; відп. ред. Г. А. Нудьга. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 162 с. **29а/2843**

Класики українського слова:

62. Житецкий П. Энеида, на малороссийском языке по списку 1799 г. с вариантами по первопечатному изданию Парпуры 1798 г. и Котляревского 1809 г. / П. Житецкий // Энеида Котляревскаго и древнейший список ея в связи с обзором малорусской литературы XVIII века / П. Житецкий. – Киев : тип. Н. Т. Корчак-Новицкаго, 1900. – С. 1-130 (разд. паг.). **б/31975**
63. Котляревский И. Енеида на малороссійскій языкъ перелиціованная И. Котляревскимъ. Ч. 1. – Изд. 2-е. – В СПб. : тип. И. Глазунова, 1808. – 26 с. **30а/2493**
64. Котляревський І. Енеїда : на українську мову перелицьована з переднім словом та примітками Б. Лепкого, з ілюстраціями та заставками Я. Штірен / І. П. Котляревський ; підгот. факсим. вид. М. С. Борейка ; післям. М. Г. Жулинського. – Рівне : Просвіта, 1998. – 111 с. **30а/20406**
65. Котляревський І. Енеїда на українську мову перелицьована з примітками та критичними статтями : в 6 ч. / І. Котляревський. – К. : Криниця, 1919. – XXIII, IIV с. – (Шкільна б-ка / ред. О. Дорошкевич). **30а/6260**
66. Сковорода Г. С. Сочинения : юбил. изд., 1794-1894 гг. / Г. Сковорода ; собр. и ред. Д. И. Багалей. – Харьков : тип. Губерн. Правления, 1894. – CXXXI, 132, 352 с. **30/857; 12/2265**
67. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – СПб. : Кулиш, 1860. – 245 с. **б/31093**
68. Шевченко Т. Кобзар : повне зібрання поезій з додатками та змінами за найновішими матеріялами / Т. Шевченко ; за ред. В. Доманицького ; вступ. ст. А. Лебедя. – К. : Сяйво, [б. р.]. – 263 с. **30а/1680**
69. Шевченко Т. Кобзарь / Т. Шевченко ; текст в ред. В. Доманицького. – К. : друк. Дніпросоюзу, 1920. – 575 с. – (Вид. Дніпров. Союзу споживчих Союзів України ; ч. 2). **30а/6885**

Студії з історії української мови та письменства:

70. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський ; відп. ред. Ф. Т. Жилко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 220 с. **28а/236**
71. [Єфремов С.] Коротка історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : [б. в.], 1918. – 215 с. **28в/2029**
72. Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века / П. И. Житецкий. – Киев : тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 162, 102 с. **28/10**
73. Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. / О. Шахматов, А. Кримський. – К. : Друкар, 1924. – 182 с. **28а/118**
74. Писемність Київської Русі і становлення української літератури : зб. наук. пр. / відп. ред. В. І. Крекотень. – К. : Наук. думка, 1988. – 318 с. **29в/3649**
75. Півторак Г. Українці : звідки ми і наша мова / Г. Півторак ; відп. ред. В. Г. Скляренко ; АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1993. – 197 с. **79а/4799**
76. Русанівський В. М. Походження і розвиток східнослов'янських мов : до 1500-річчя заснування міста Києва / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Знання, 1980. – 62 с. – (Література і мистецтво). **23/1762**
77. Свєнціцкий І. С. Нариси з історії української мови / Іларіон Семенович Свєнціцкий. – Львів : Діла, 1920. – 100 с. **28в/2608**

78. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин. – Л. : Наука, 1972. – 655 с. **81.414/Ф532**
79. Шелухін С. Значення рідної мови для народності і творчості / С. Шелухін. – К. : [б. в.], 1911. – 32 с. **28в/2594**

Сучасна книга високого рейтингу:

80. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / М. Брайчевський. – 4-е вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 154 с. – (Книжки викладачів НаУКМА). **23/2204**
81. Висоцький С. О. Київська писемна школа X-XII ст. : до історії української писемності / С. О. Висоцький ; Львів. від-ня ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Львів ; К. ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1998. – 247 с. **79а/5938**
82. Демин О. Б. «Мы пришли дать вам слово» : Кирилл и Мефодий в истории славянской культуры / О. Б. Демин. – Одесса : Гермес, 2003. – 119 с. **Смол/378**
83. Іванова О. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : науковий каталог : палеографічний альбом / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; Ін-т рукопису ; О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко ; ред. кол. : Л. А. Дубровіна (голова) [та ін.]. – К., 2010. – 791 с. : іл. **230/12328**
84. Миронова Т. Л. Хронология старославянских и древнерусских рукописных книг X-XI вв. / Т. Л. Миронова. – М. : Рус. кн., 2001. – 416 с. **23/2221**
85. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Григорій Петрович Півторак ; відп. ред. В. Г. Скляренко. – К. : Академія, 2001. – 150 с. **90/2318**
86. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України : каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / уклад., передм. Л. А. Гнатенко ; вступ. ст. П. С. Соханя ; відп. ред. : П. С. Сохань, О. С. Онищенко ; Нац. акад. наук України, Ін-т рукопису, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К. : [б. в.], 1995. – 113 с. : 16 вклейок. – (Науково-довідкові видання з історії України ; вип. 40). **Смол/96**
87. Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков) / Э. Благова, Р. М. Цейтлин, С. Геродес [и др.] ; под. ред. : Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Є. Благовой ; Славянский ин-т АН Чешской Респ., Ин-т славяноведения и балканистики РАН. – 2-е изд., стер. – М. : Рус. яз.,1999. – 842 с. **23/2119**
88. Українська мова у XX сторіччі : історія лінгвоциду : документи і матеріали / упоряд. : Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька ; за ред. Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 399 с. **28в/2324**
89. Фаріон І. Мова – краса і сила : суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. / І. Фаріон. – 2-е вид. – Львів : Вид-во нац. ун-ту Львів. політехніка, 2007. – 212 с. **28в/2431**
90. Цвілюк С. А. Духовний код нації : з історії української мови і писемності : історико-лінгвістичні етюди / С. А. Цвілюк. – Одеса : Друк, 2007. – 399 с. : табл., портр. **Смынтына/1272**

Ілюстрації

Іл. 1. Перше наукове видання Остромирового Євангелія, здійснене О. Х. Востоковим.

Іл. 2. 1) Перше видання «Повісті временних літ», здійснене Товариством історії та старожитностей російських при Московському університеті; 2) Видання «Повісті временних літ» з серії «Русская классная библиотека» під редакцією О. М. Чудинова.

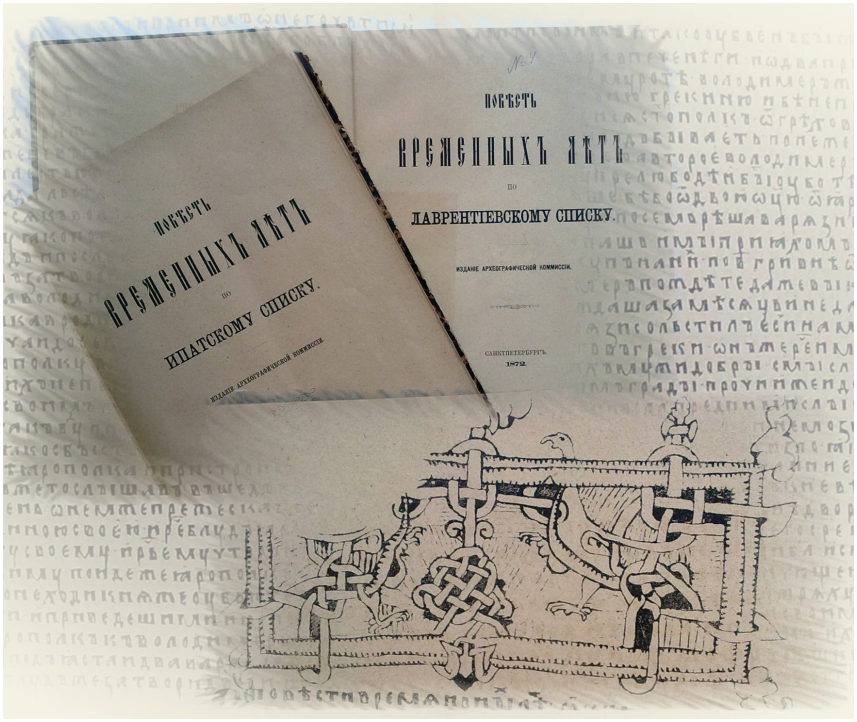

Іл. 3. Видання «Повісті временних літ», здійснене Імператорською Археографічною комісією.

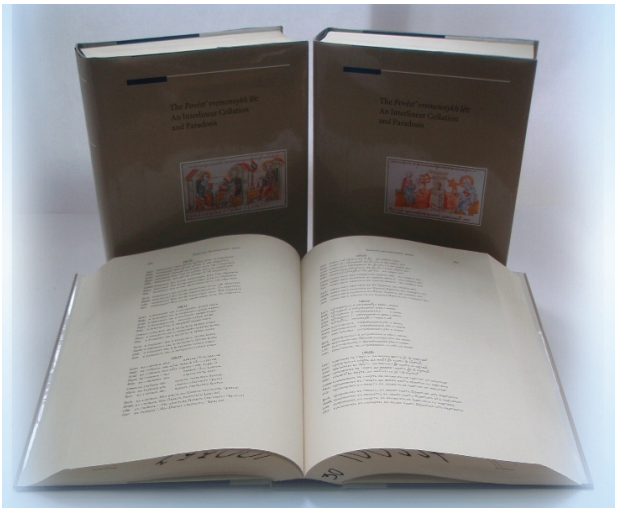

Іл. 4. «Повість временних літ: міжрядкове співставлення і парадосис», видане Українським науковим інститутом Гарвардського університету.

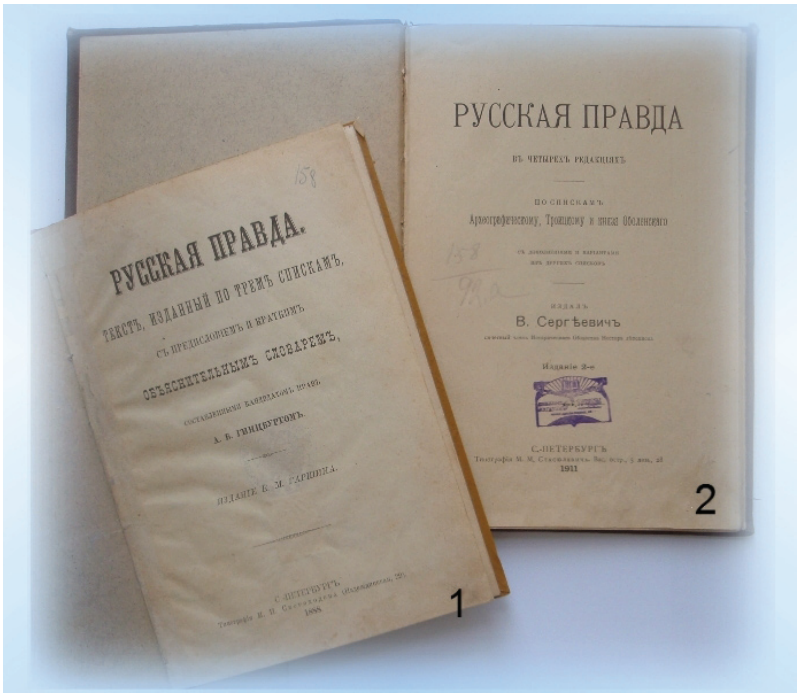

Іл. 5. «Руська Правда» у фондах Наукової бібліотеки: видання А. Гінцбурга та В. Сергєєвича.

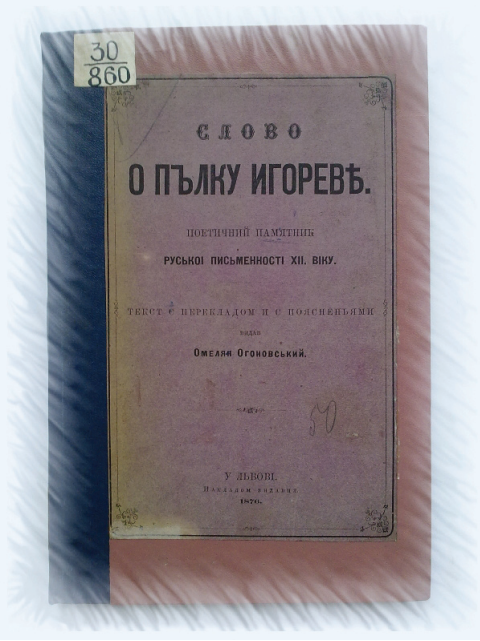

Іл. 6. Один із перших перекладів «Слова о полку Ігоревім» українською мовою, виданий О. Огоновським.

Іл. 7. Перше повне факсимільне видання Пересопницького Євангелія.

Іл. 8. Перший документальний науково-академічний переклад «Літопису руського» українською мовою.

Іл. 9. Козацькі літописи у фондах НБ: 1) «Літопис Самовидця», виданий Київською Археографічною комісією; 2) Перший науковий переклад «Літопису Самійла Величка» українською мовою.

Іл. 10. Фотомеханічне видання «Букваря» І. Федорова: кириличній алфавіт та зображення герба м. Львова з друкарським знаком І. Федорова.

Іл. 11. Видання «Енеїди» І. Котляревського, здійснене П. Житецьким, та «Кобзаря» Т. Шевченка, під редакцією В. Доманицького.

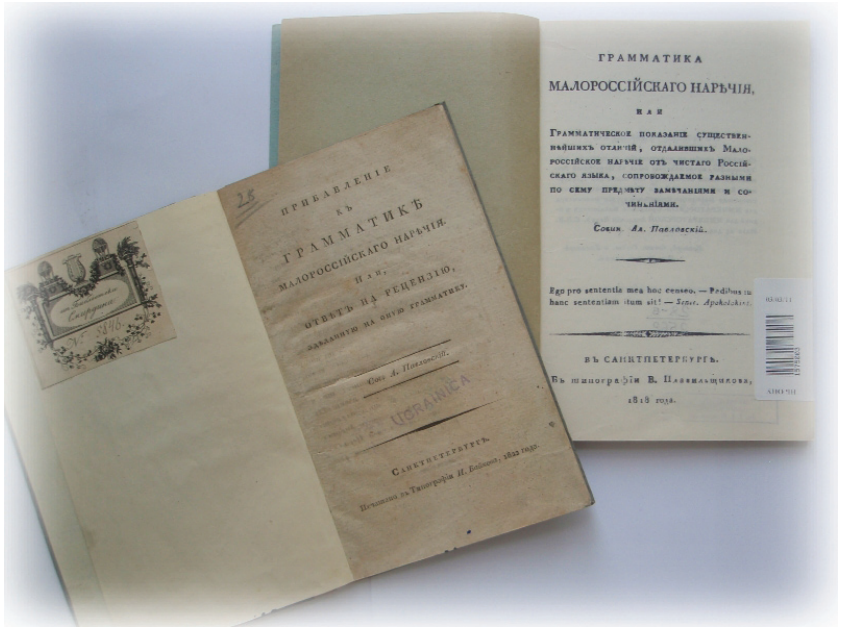

Іл. 12. Факсимільне видання «Грамматики малороссійскаго нарѣчія...» та «Прибавление к Грамматике...» О. Павловського.

Іл. 13. Студії з історії української мови: 1) «Очерк литературной истории малоруського наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века» П. Житецького; 2) «Нариси з історії української мови» І. Свєнціцкого; 3) «Нариси з історії української мови та Хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв.» О. Шахматова та А. Кримського.

Іл. 14. «Прикраси галицьких рукописів XVI в.» І. Свєнціцкого.

Іл. 15. Серія «Пам'ятки української мови» у фондах Наукової бібліотеки.

В. С. Кочмар,
зав. сектором Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89

РУКОПИСНОЕ И КНИЖНОЕ НАСЛЕДИЕ УКРАИНЫ

Резюме
В статье на основе фондов Научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова дана характеристика рукописно-книжного наследия Украины. Значительное внимание уделяется обзорам и описаниям церковно-богословской, законодательно-деловой, художественной литературы, а также исследованию летописей, первых грамматик украинского языка, лексикографических трудов, которые представляют собой духовную и языковую сокровищницу украинского народа.

Ключевые слова: рукописное и книжное наследие Украины, памятники письменности, Научная библиотека ОНУ.

V. S. Kochmar,
Head of the Sector
Scientific Library of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89

MANUSCRIPTS AND BOOK HERITAGE OF UKRAINE

Summary
The article presented manuscripts and book heritage of Ukraine on the stacks of the Scientific Library of the Odesa I. I. Mechnikov National University. Much attention is paid to reviews and descriptions of the theological, law and fiction literature, Codexes, first Ukrainian grammar, lexicographical works, which represent the spiritual and linguistic treasure of the Ukrainian people.

Key words: manuscripts and book heritage of Ukraine, chronicles, Scientific Library of the Odesa I. I. Mechnikov National University.

УДК 39:027.7:378.4(477.74-21)

С. О. Мерзлякова,
головний бібліограф Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89

ДИВОСВІТ УКРАЇНСЬКОГО РУШНИКА

У статті розглядається історія розвитку та традиційна роль рушника у житті українського народу на матеріалах з фондів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Ключові слова: Наукова бібліотека, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, рушник.

У рамках міжнародного співробітництва у 2012 р. Нижньодунайський університет та Історичний музей м. Галац разом з історичним факультетом та Науковою бібліотекою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова реалізували сумісний міжнародний проект, присвячений історії розвитку та традиціям народних рушників Румунії та України. Він був представлений виставкою «Традиційний румунський рушник» із фондів історичного музею м. Галац та книжковою виставкою «Рушниковий дивосвіт України» із фондів Наукової бібліотеки. Також було презентовано альбом декана історичного факультету В. Г. Кушніра «Нижньодунайський рушник».

Рушник у житті обох держав займає дуже велике значення. Це відображено у символіці орнаменту, дивосвіту вірувань та уявлень, які притаманні народові. Рушники як родинний оберег передаються із покоління в покоління. Історичний музей м. Галац презентував румунські рушники XIX-XX ст. Це дало змогу дізнатися про історію, символіку та значення рушників у побуті та віруваннях румунського народу.

Важливе значення мають рушники в Україні. В їхньому орнаменті відображена душа українського народу, його вірування, які своїми корінням сягають у сиву давнину, ще дохристиянського періоду. Майже кожне село створило свій неповторний рушниковий образ. Рушник присутній у нашому житті завжди – з моменту народження до самої смерті. Неймовірно точно і красиво передав значення рушника у своєму вірші поет Андрій Малишко:

Рідна мати моя, ти ночей не доспала,
Ти водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала.
Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші, блакитні твої.
Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов.

Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова володіє великою кількістю цінних книг, які всебічно висвітлюють історію та розвиток українського рушника як одного з різновидів декоративно-прикладного мистецтва. Дуже часто це мистецтво називають народним, тому що виникло воно у народному середовищі та пов'язано з трудовою діяльністю людини, її життям та побутом. Вишивка виникла в народному побуті ще у дохристиянські часи. Її використовували як прикрасу для одягу та у вишивці тканин інтер'єрно-обрядового призначення. У монографії «Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.)» (К., 1992) О. Р. Тищенко виділив три періоди розвитку декоративно-прикладного мистецтва в Україні. Перший період – XIII-XVI ст. – час формування української народності з притаманними їй сучасними етнографічними та національними рисами, які проявилися у народному мистецтві. Другий період – з кінця XVI ст. до середини XVII ст. – період творчого засвоєння стилістичних форм Відродження. Третій період – друга половина XVII-XVIII ст. (доба пізнього феодалізму та його розпаду) – час поєднання реалізму та декоративності в національному мистецтві.

У підручнику «Декоративно-прикладне мистецтво» висвітлюються питання теорії та історії декоративно-прикладного мистецтва України, його окремі види. Розглядається також морфологія, роль і місце історичних традицій у народному мистецтві, історія розвитку композиції та її теоретичних закономірностей. Продовжує хронологічні рамки вивчення цієї тематики колективна монографія «Декоративне мистецтво України XX ст. У пошуках «великого стилю» (К., 2005). На початку XX ст. завдяки бурхливому розвитку капіталістичних відносин, що

сприяли швидкому розвитку економіки, замість кустарних ремесел з'являються фабрики, народне мистецтво стає більш масовим. Декоративно-прикладне мистецтво набуває нового значення як особлива сфера художньої діяльності, з'являються професійні митці цієї галузі. У монографії висвітлюються нові напрями та зміни, які відбувалися в декоративно-прикладному мистецтві протягом всього XX ст. «Кожний з етапів поступу минулого століття висував митців, чия творчість відображала основні інтереси й пошуки свого часу, впливала на зміни й стилістику художнього процесу. Тут постійно відбувалися пошуки «великого стилю», який розуміли та інтерпретували по-різному: то як національний стиль, що спирався на засади народної образотворчості (на початку століття), то як створення «оптимістичного міфу про щасливе життя» (30-50-ті рр.), чи як абсолютизацію художніх промислів (60-80-ті рр.). 90-ті роки в українському мистецтві стали часом не тільки опанування світового художнього досвіду, а й пошуку власних критеріїв духовного у мистецтві» [7, с. 273].

У 2000 р. колектив кафедри історії та теорії мистецтва Львівської академії мистецтв видав двотомний словник з декоративно-ужиткового мистецтва. «Декоративно-ужиткове мистецтво – це мистецтво створення, а також художнього оформлення виробів, переважно побутового характеру. До них належить світ речей, котрими користується людина у своєму повсякденному житті» [5, т. 1, с. 3]. Декоративне мистецтво пройшло довгий шлях розвитку від первісного суспільства до наших часів. Поступово вдосконалюючись, з'являлися нові технології і матеріали, з яких виготовляли предмети побуту. Поступово з примітивних вони перетворювалися на шедеври народного мистецтва. Словник дає можливість познайомитись з термінологією та історією декоративного мистецтва.

У 2009 р. Національний музей українського народного декоративного мистецтва, один з найбільших художніх музеїв України, з нагоди святкування 110-річниці видав альбом «Музей українського народного декоративного мистецтва (К., 2009). В ньому представлено всі види народного декоративного мистецтва різних регіонів України. Колекція музею налічує понад 77 тис. творів традиційного народного та професійного декоративного мистецтва України від XV ст. до наших днів. Альбом складається з великої кількості розділів, кожний з яких розповідає про окрему галузь народно-прикладного мистецтва та розкриває музейні експозиції. Одну із важливіших груп музейного зібрання становлять тканини хатнього використання – рушники, скатертини, верети та ін. У альбомі представлена рушникова колекція кінця XIX – початку XX ст. з Чернігівської, Сумської, Київської, Житомирської та інших областей України.

Ретельно та всебічно висвітлюють історію та розвиток української народної вишивки праці Тетяни Валеріївни Кари-Васильєвої – відомої дослідниці народного і образотворчого мистецтва України, доктора

мистецтвознавства, член-кореспондента Академії мистецтв України, члена Національної спілки майстрів народного мистецтва України, лауреата премії ім. Данила Щербаківського, провідного наукового співробітника Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Книга «Українська народна вишивка» (К., 1996) була видана у співпраці з А. О. Заволокіною. В ній автори дослідили особливості української народної вишивки різних регіонів України та надали огляд її основних характеристик. Також у монографії представлені різновиди технік шитва, приклади вишивання. Ще одна монографія Т. Кари-Васильєвої «Українська вишивка» (К., 2002) була видана у співпраці з А. Д. Чорноморець та охоплює історію української вишивки від X до XX століття, розповідає про різні техніки вишивки, надає локальні характеристики щодо історико-етнографічних регіонів та ін. У книзі «Історія української вишивки» (К., 2008) докладно і всебічно висвітлюються основні етапи розвитку української вишивки від часів її зародження до сьогодення. У виданні представлені розділи, присвячені золотому шитву Київської Русі, церковному гаптуванню XIV-XVIII ст., українській народній вишивці, окремо презентовано розділ «Український рушник». Також у книзі представлено унікальні зразки вишивок, виконаних за малюнками Т. Шевченка, В. Кричевського, Г. Собачко-Шостак та представників авангарду початку XX ст., сучасних народних і професійних майстрів. Видання широко ілюстроване, побудоване на матеріалах музейних колекцій Києва, Львова, Чернігова, Полтави та інших зібрань. У монографії «Полтавська народна вишивка» (К., 1983) розповідається про розвиток та особливості вишивки цього регіону, автор досліджує різні стилістичні типи орнаментального мистецтва полтавської вишивки.

Монографія Лідії Орел «Українські рушники (історико-культурологічне дослідження)» (Львів, 2003) розповідає про історію та технологію виготовлення українського рушника, його місце в культурі та побуті українського народу. Автор пише: «Від сивої давнини до сьогодні частка нашого побуту рушник. З рушником народжуються, одружуються і йдуть із життя. Без нього не обходиться жодна важлива подія в родинному чи громадському житті нашого народу. Рушник – це оберіг, і прикраса в хаті, і родинна пам'ятка, і деталь традиційного одягу. Його можна порівняти хіба з народною піснею; разом з нею український рушник є символом України» [16, с. 15]. Значну увагу автор приділяє вивченню сировини та технологіям виготовлення тканин для рушника, розглядає особливості у виготовленні та рисунку рушників з різних регіонів країни. В окремому розділі надається карта рушників за історико-етнографічним районуванням кінця XIX – початку XX ст. Автор виділяє такі етнографічні райони: Наддніпрянщина, Київщина, Полтавщина, Слобожанщина, Південь України, Чернігівщина, Правобережне Полісся, Поділля, Карпати. Значну увагу Л. Орел приділяє мові рушника: «Як і все народне мистецтво, український рушник має свою мову, яку мистецтвознавці називають

семантикою або символікою орнаментів… Орнаментика рушника, як і всього народного мистецтва, пройшла довгу еволюцію від магічних знаків-символів до суто декоративних елементів. Кращі майстри з народу продовжували створювати високохудожні рушники за традицією, поступово забуваючи про первісну семантику» [16, с. 175-176]. У книзі є окрема стаття Ігоря Пошивайло «Український рушник як полісемантична знакова система» [16, с. 185-190]. Книга створена на матеріалах польових досліджень автора, літературних та архівних джерелах, музейних колекціях Музею народної архітектури та побуту України, Державного музею українського народного декоративно-прикладного мистецтва у Києві, Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара».

Про регіональні особливості подільської вишивки розповідає монографія Л. Булгакової-Ситник «Подільська народна вишивка : етнографічний аспект» (Львів, 2005). В ній розповідається про матеріали, нитки, техніки вишивання та орнаменти, які притаманні подільській вишивці. Представлено вишивку у традиційно-побутовій культурі, її регіональні особливості та проблеми історії дослідження. Книга написана на матеріалах польових досліджень автора у Тернопільському, Хмельницькому, Вінницькому, Житомирському, Рівненському та Львівському районах, а також на основі опрацьованих музейних колекцій. Монографія Р. В. Захарчук-Чугай «Українська народна вишивка. Західні області УРСР» (1988) містить в собі аналіз вишивки XIX-XX ст. Автор всебічно розглянула закономірності, притаманні вишивці західних областей, їх особливості, закономірності розвитку, визначення спільних і локальних художніх особливостей, зробила аналіз основних тенденцій, проблем розвитку сучасного вишивального мистецтва.

Значна частина книжкової експозиції присвячена ролі рушника у житті, віруваннях та побуті українського народу. У 2000 році побачив світ навчально-методичний посібник «Українська родина», який всебічно висвітлює родинний та громадський побут українського народу, його звичаї, зокрема роль рушника в українських традиціях. Велике значення мав рушник під час сватання та весілля, йому відводилася одна з головних ролей. Молоді дівчата з дитинства починали готувати собі придане, до якого обов'язково входили рушники. Весілля супроводжувалися різними звичаями та піснями, які були пов'язані з рушниками.

У 1982 р. у серії «Українська народна творчість» вийшов двотомник «Весільні пісні». Його

унікальність полягає в тому, що це перше в історії української фольклористики видання, в якому зібрані весільні пісні з різних куточків країни. В ньому надаються лише тексти пісень, здебільшого з мелодіями, але без опису супроводжуючих обрядів. «На Україні, як і в переважної більшості народів, у ході весілля виконувались обрядові пісні. Їх прийнято називати весільними. Дуже різноманітні за змістом і формою, характером виконання, вони завжди органічно пов'язувались з конкретним етапом обряду весілля й несли в собі важливу ідейно-естетичну функцію. Протягом віків у них втілювались морально-етичні, естетичні та соціально-побутові ідеали народу, його мудрість, духовне багатство. Не випадково кращі весільні пісні, переходячи з вуст в уста з глибини історії, дійшли аж до наших днів і мають широке побутування» [4, кн. 1, с. 11].

В історико-етнографічному дослідженні В. К. Борисенко «Весільні звичаї та обряди на Україні» розглядається структура українського весільного обряду, його функціональні особливості, виділяється інваріантна основа. При описанні весільної обрядовості українців автор використав дослідження звичаїв у дореволюційних періодичних виданнях, а також за архівними документами з різних фондів. У монографії представлена структура традиційного українського весільного обряду кінця XIX – початку XX ст., його локальні та регіональні особливості. Автор виділяє чотири зони – Центральний регіон, Полісся, Карпати та Південь України.

Тема вивчення українського рушника досить актуальна в ОНУ і сьогодні. Монографія викладачів історичного факультету В. Г. Кушніра та Н. О. Петрової «Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті рр. XX ст.)» (Одеса, 2008) стала однією з перших спроб сповна дослідити традиційне весілля українців Одещини XX ст. Не одне століття вони проживали поряд з представниками інших національностей (росіянами, молдаванами, болгарами та ін.). Тісне міжетнічне спілкування не могло не вплинути на їхню традиційну культуру, зокрема весілля. У монографії висвітлюються питання дошлюбного спілкування української молоді Одещини, весільна обрядовість та її структура, вводиться до наукового обігу нова інформація щодо семантики і символіки обрядів та весільних атрибутів. Автори дослідили та реконструювали втрачені форми дошлюбного спілкування молоді та структурно-функціональні компоненти весільної обрядовості.

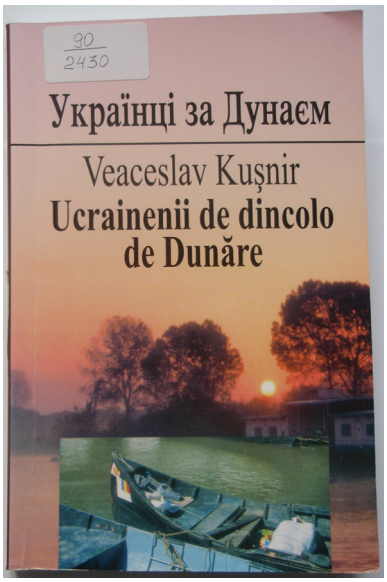

У рамках співробітництва з Румунією історичним факультетом Одеського національного університету були проведені експедиційні дослідження з вивчення особливостей традиційної культури й побуту українського населення Румунії та Придністров'я, в результаті яких зібраний й опублікований унікальний етнографічний матеріал, зокрема щодо особливостей ужитково-побутового мистецтва й весільного ритуалу. У 2008 р. у Румунії вийшла монографія декана історичного факультету Одеського університету В. Г. Кушніра «Українці за Дунаєм», двомовне видання українською та румунською мовами. В ньому автор вивчає питання матеріальної та духовної культури українських сіл, які розташовані

на території сучасної Румунії. Масове переселення українців у дельту Дунаю на сучасні румунські території почалося у 1775 р. після ліквідації Запорізької Січі. У виданні розглядаються різні аспекти життя та побуту українських переселенців, значна увага приділяється розвитку та символіці українського рушника. Також автор досліджує ознаки етнічності в традиційній культурі українців в Румунії, які і на сьогоднішній день є однією з найчисленніших етнічних груп та завдяки компактному проживанню збереглися як частина українського етносу.

У 2012 р. вийшов друком альбом В. Г. Кушніра «Нижньодунайський рушник» (Galati, 2012). В передмові автор зазначив, що «Дунай не був нездоланною перешкодою для людей, розселених на правому і лівому берегах ріки. Міжетнічні взаємини відобразились в матеріальній і духовній культурі. Вони доводять, що добросусідство тільки зміцнює добробут людей, збагачує їх духовно, адже культура кожного народу вбирає необхідне для її удосконалення, а не руйнування. Для підтвердження задекларованих положень нами обрані рушники населення лівого і правого берегів пониззя Дунаю і території дельти, в яких поєднані успадковані традиції і запозичення». У виданні досліджується технологія виробництва рушника, символіка і семантика його орнаментики. Фотоальбом виданий трьома мовами: українською, румунською та англійською.

Спливає час, змінюється життя народу, але традиції, започатковані ще за сивої давнини, передаються з покоління в покоління. І, як і раніше, дівчина вишиє свій весільний рушник для коханого і принесе його в новий дім як символ любові та добробуту. І благословить мати дітей своїх рушником на дальню життєву дорогу. І буде рушник як оберег займати почесне місце у хаті, прикрашаючи ікони. І в останню дорогу людину теж проведе рушник. І буде на тім рушникові все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, і вірна любов.

Список використаної літератури

1. *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні : історико-етнографічне дослідження / Валентина Кирилівна Борисенко ; відп. ред. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 1988. – 190 с.
2. *Булгакова-Ситник Л.* Подільська народна вишивка : етнографічний аспект / Людмила Булгакова-Ситник. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2005. – 325 с.
3. Весільна обрядовість у часі і просторі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Одеські етнографічні читання» / Іст. ф-т ОНУ ім. І. І. Мечникова ; Упр. у справах національностей і релігій ; Одес. обл. держ. адмін. ; Одес. обл. спілка краєзнавців ; В. К. Борисенко, М. К. Дмитренко, О. В. Курочкін [та ін.] ; наук. ред. В. Г. Кушнір. – Одеса : вид-во КП ОМД, 2010. – 381 с.
4. Весільні пісні : у 2 кн. / упоряд., прим. М. М. Шубравської. – К. : Наук. думка, 1982. – Кн. 1 : Полісся, Наддніпрянщина, Слобожанщина, Степова Україна. – 871 с. ; Кн. 2 : Волинь, Поділля, Буковина, Прикарпаття, Закарпаття. – 679 с.
5. Декоративно-ужиткове мистецтво : словник / за заг. ред. Я. П. Запаска. – Львів : Афіша, 2000. – Т. 1 : А-К. – 363 с. ; Т. 2 : Л-Я. – 399 с.
6. *Захарчук-Чугай Р. В.* Українська народна вишивка : Західні області УРСР / Раїса Захарчук-Чугай. – К. : Наук. думка, 1988. – 191 с.
7. *Кара-Васильєва Т. В.* Декоративне мистецтво України XX століття : у пошуках «великого стилю» / Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва, Зоя Анатоліївна Чегусова. – К. : Либідь, 2005. – 277 с.
8. *Кара-Васильєва Т. В.* Історія української вишивки / Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва. – К. : Мистецтво, 2008. – 461 с.
9. *Кара-Васильєва Т. В.* Полтавська народна вишивка / Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва. – К. : Наук. думка, 1983. – 135 с.

10. *Кара-Васильєва Т. В.* Українська вишивка / Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва, Алла Дмитрівна Чорноморець. – К. : Либідь, 2002. – 160 с.
11. *Кара-Васильєва Т. В.* Українська народна вишивка / Тетяна Валеріївна Кара-Васильєва, Алевтина Олексіївна Заволокіна. – К. : Либідь, 1996. – 94 с.
12. *Кушнір В. Г.* Нижньодунайський рушник / Вячеслав Григорович Кушнір. – Galati : Editura Muzeului de istorie Galati, 2012. – 141 с.
13. *Кушнір В. Г.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20-80-ті рр. XX ст.) / В'ячеслав Григорович Кушнір, Наталія Олександрівна Петрова. – Одеса, 2008. – 255 с.
14. *Кушнір В. Г.* Українці за Дунаєм = Ukrainenii de dincolo de Dunăre / В'ячеслав Григорович Кушнір. – Бухарест : RCR Editorial, 2008. – 255 с. – Текст укр., рум.
15. Музей українського народного декоративного мистецтва = Museum of Ukrainian folk decorative art / кер. проекту А. Ф. Вялець ; наук. ред. Л. С. Білоус ; перед. сл. А. Ф. Вялець ; упоряд. : Л. С. Білоус, І. І. Бекетова, А. В. Гассанова [та ін.]. – К. : Мистецтво, 2009. – 351 с. – Текст укр., англ.
16. *Орел Л.* Українські рушники : історико-культурологічне дослідження / Лідія Орел ; [Держ. музей нар. архіт. та побуту Укр. ; Укр. центр. нар. культури «Музей Івана Гончара»]. – Львів : Кальварія, 2003. – 232 с.
17. *Тищенко О. Р.* Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.) : навч. посібник / Олександр Тищенко. – К. : Либідь, 1992. – 190 с.
18. Українська родина : родинний і громадський побут / упоряд. Лідія Орел. – К. : вид-во ім. Олени Теліги, 2000. – 420 с.

Надійшла 16.07.2012

С. А. Мерзлякова,
главный библиограф Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89

ЧУДЕСНЫЙ МИР УКРАИНСКОГО РУШНИКА

Резюме
В статье рассматривается история развития и традиционная роль рушника в жизни украинского народа по материалам, хранящимся в фондах Одесского национального университета имени И. И. Мечникова.

Ключевые слова: Научная библиотека, Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова, рушник.

S. O. Merzliakova,
Chief Bibliographer
Scientific Library of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89

THE WONDERFUL WORLD OF UKRAINIAN RUSHNYK

Summary
The article deals with the history of development and traditional role of a rushnyk in the life of Ukrainian people on the materials conserved in the stacks of Scientific Library of the Odesa I. I. Mechnikov National University.

Key words: Scientific Library, Odesa I. I. Mechnikov National University, rushnyk.

УДК 016:581.9:165.212:027.7:378.4(477.74-21)

О. С. Мурашко,
головний бібліограф Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна;
В. В. Немерцалов,
кандидат біологічних наук,
доцент кафедри ботаніки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
пров. Шампанський, 2, Одеса, 65058, Україна

РОСЛИНИ-СИМВОЛИ СТАРОГО ТА НОВОГО СВІТУ В БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

В статті викладено результати спільного дослідницького проекту Наукової бібліотеки та кафедри ботаніки ОНУ імені І. І. Мечникова щодо обробки матеріалів колекцій, що становлять національне надбання України. Викладено інформацію про колекції. Наведено перелік основних літературних джерел щодо походження культурних рослин, які згадуються у Біблії, уявлень про культурні, неаборигенні, рідкісні та зникаючі, а також трансгенні рослини.

Ключові слова: національне надбання України, рослини-символи, Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова, географія рослин, центри походження культурних рослин, Старий Світ, Новий Світ, біблейська ботаніка, гербарій, стародруки, раритетні видання

Сучасна людина існує у дивовижному та парадоксальному світі. У світі, в якому поєднується раніше непоєднуване: багатовимірність, полікультурність, еклектичність стають вже не театральними декораціями чи символами перебігу епох, а буденністю, загальним місцем повсякденного життя. Спостереженню за парадоксами співіснування людей і рослин був присвячений науковий проект, виконаний працівниками Наукової бібліотеки та кафедри ботаніки ОНУ імені І. І. Мечникова, «Рослини-символи в християнських традиціях».

Основним об'єктом проведеного дослідження стали зібрання, що входять до Державного реєстру наукових об'єктів, які становлять національне надбання України. Реєстр створюється з метою збереження унікальних колекцій, інформаційних фондів, дослідних установок та обладнання, а також заповідників і дендропарків, наукових полігонів тощо, які мають виняткове значення для української та світової науки [12]. Науковий об'єкт, що становить національне надбання, – це унікальний об'єкт, що не піддається відтворенню, втрата або руйнування якого матиме серйозні негативні наслідки для розвитку науки та суспільства [21].

В ОНУ зберігаються три такі колекції. Дві з них – «Фонд стародруків, рідкісних видань і рукописів Наукової бібліотеки» та «Гербарій кафедри ботаніки» Одеського національного університету імені І. І. Мечникова – стали основою дослідницького проекту.

«Фонд стародруків, рідкісних видань і рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова» становить понад 120 тис. одиниць збереження і містить стародруки (видання XV-XVIII ст.); рідкісні та цінні

видання XIX ст.; періодичні видання XVII-XIX ст.; приватні колекції, які належали видатним вченим, державним діячам, професорам університетів; рукописні та архівні матеріали. Унікальність колекцій фонду стародруків Наукової бібліотеки ОНУ обумовлює їх наукову вагу. Стародруки та рідкісні видання є незамінним джерелом з історії нашого народу, його культури та освіти, а також світової історії та культури. Відбір примірників до Фонду здійснюється згідно з «Інструкцією про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання»[1].

«Гербарій кафедри ботаніки ОНУ імені І. І. Мечникова» (MSUD) об'єднує іменні колекції видатних ботаніків XVIII-XX ст., що вивчали флору різних регіонів світу. Перлиною гербарної колекції є старовинний французький медичний травник – рукопис, створений у 1759 р. анонімним автором. В книзі міститься біля 200 лікарських рослин, що були зібрані і висушені у середині XVIII ст.

Метою проекту було розкриття фондів Наукової бібліотеки і гербарію, ознайомлення громадськості з національним надбанням України і науковими здобутками вчених Одеського національного університету, а також створення Бази даних, що послужить основою для досліджень та розвідок науковців.

Першим практичним результатом проекту стало поповнення фондів Наукової бібліотеки низкою наукових видань XIX ст., що належали колись ботанічному кабінету Новоросійського університету. Завдяки проекту ці джерела стали доступні для наукової громадськості.

Ключовим поняттям, яке надало змогу об'єднати дві колекції, що становлять національне надбання України, стало слово «символ». Символи, символічні системи – це саме те, що об'єднує та роз'єднує народи і культури.

Автори проекту звернули увагу на рослини-символи та їхнє значення у нашому побуті. Протягом життя нас супроводжує символіка, яка укладена в предмети, казки, легенди. Вона формує наше світосприйняття в цілому. Традиційні культури пронизані символікою свого часу, мова символів наділяла слово та образ додатковим значенням, крім функціонального чи загальновживаного.

Починаючи розповідь про рослини-символи, треба звернутися до історії їх виникнення. Всі сучасні культурні рослини походять від диких рослин, які стародавня людина використовувала в їжу. Згодом люди помітили, що корисні рослини можна вирощувати самотужки. Тоді, можливо, зародилося садівництво і землеробство. Виникнення землеробства – це докорінний перелом в історії людського суспільства. Цей період носить назву Неолітична революція. Вона почалася на Близькому Сході – близько 10 тис. років тому, найпізніше прийшла до Америки.

Поняття «культурна рослина» змушує замислитися над природою взаємин та меж двох зазвичай відокремлених людською свідомістю світів – природи та культури.

Проблема походження культурних рослин цікавила людство протягом всієї його історії: стародавні люди для пояснення цього феномену складали міфи та легенди, а класики природознавства, узагальнюючи факти, створювали наукові теорії.

Найвагоміший внесок у розв'язання цієї проблеми зробили науковці XVIII-XX ст. (*Ил. 1*). Серед них варто згадати натураліста й мандрівника О. Гумбольдта (1769-1859), ботаніка А. Декандоля (1806-1893), натураліста і мандрівника Ч. Р. Дарвіна (1809-1882), географа-мандрівника Л. І. Мечникова (1838-1888), ґрунтознавця В. Р. Вільямса (1863-1939), ботаніка і генетика М. І. Вавилова (1887-1943), ботаніків П. М. Жуковського (1888-1975) та А. І. Купцова (1970) та ін. [30].

Олександр Гумбольдт[2] – дослідник природи, ботанік, географ – на основі загальних наукових принципів та використовуючи порівняльний метод, створив такі наукові дисципліни, як ландшафтознавство, фізична географія, екологічна географія рослин. Кількість його праць перевищує 700, серед них багато ґрунтовних монографій. Однією з визначних праць О. Гумбольдта є «Путешествие в равноденсвенные области Нового Света в 1799-1804 гг.» (Париж, 1807-1833) (*Іл. 2*), в якій він виклав результати експедиційної подорожі до Америки, здійсненої разом з Е. Бонпланом, сформував фізико-географічні та ботаніко-географічні ідеї походження культурних рослин, встановив, що географічне поширення рослин пов'язане з ізотермами. Результати експедиції для науки були величезні. Обробка зібраних вченими матеріалів (записів, колекцій, малюнків), опис подорожі і послідовне видання тридцяти томів з таблицями і картами, тривали майже 26 років. Для публікації своєї праці О. Гумбольдт обрав Париж, тому що німецькі типографії початку XIX ст. були не в змозі здійснити розкішне видання, задумане вченим (1425 таблиць, частково розфарбованих). На допомогу в обробці численних матеріалів експедиції О. Гумбольдт запросив низку французьких та німецьких вчених[3]. Серія вийшла французькою мовою. Загальна вартість 30 томів була досить висока, тому лише деякі бібліотеки та приватні особи мали повне видання. Сьогодні повні екземпляри цієї серії надзвичайно рідкісні. Згодом деякі томи були випущені різними видавництвами іншими європейськими мовами [9, с. 10-11]. Російською мовою вийшло лише 3 томи (М., 1963-1969). В НБ ОНУ зберігаються примірники «Путешествия...» французькою, німецькою, російською мовами, зокрема перше видання французькою мовою (Париж, 1807) та наступне (Париж, 1816) у фонді Воронцова[4].

Піонером наукового дослідження проблеми походження культурних рослин, що створив цілісну концепцію їх окультурення, був Альфонс Декандоль[5]. Саме він склав перший кодекс ботанічної номенклатури, що був прийнятий Міжнародним ботанічним конгресом у 1867 р. Син відомого ботаніка Огюста Пірама Декандоля (почесного члена Новоросійського товариства садівників Півдня Росії) був через батька пов'язаний з Одесою. А. Декандолем було опубліковано багато статей та монографій про походження культурних рослин. Особливої уваги заслуговують такі класичні праці: «Раціональна географічна ботаніка» (Париж, 1855), «Фітогеографія» (Париж, 1880) та «Походження культурних рослин» (Париж, 1882). Остання робота широко охопила проблеми походження рослин, що культивуються. Автор вперше встановив географічні області первісного походження найголовніших культурних рослин. Монографія побачила світ у 1882 р., а вже в наступному 1883 р. вийшло друге видання та переклади його англійською та німецькою мовами. Російський переклад під назвою «Местопроисхождения возделываемых растений» (СПб., 1885)[6] (*Іл. 2*) був здійснений з 2-го німецького видання та містив примітки, написані автором для німецького варіанту видання. Крім того, редакторами російського перекладу додано декілька приміток з відомостями щодо поставлених у роботі питань.

Еволюційну теорію походження видів живих організмів шляхом природного добору розробив Чарльз Дарвін[7]. Підходячи до вивчення мінливості та еволюції культурних рослин у ботаніко-географічних побудовах, Ч. Дарвін спирався на капітальну працю А. Декандоля «Рациональная географическая ботаника», де значне місце приділялося походженню культурних рослин [3, с. 55] та власних спостережень під час навколосвітньої подорожі. У фондах НБ ОНУ зберігаються

всесвітньо відомі праці вченого (*Іл. 3*). Монографія «О происхождении видов путем естественного отбора» (оригінальне видання англійською мовою – Лондон, 1859; переклад російською мовою проф. С. О. Рачинського – М., 1864; 2-е изд. – 1865)[8] стала основою для подальшого розвитку теорії походження живих істот. В 11-й та 12-й главах монографії «Географическое распределение организмов» автор висловив ідею про існування географічних центрів походження біологічних видів, зокрема рослин. Ці погляди вчений розвивав у подальших роботах. Проаналізувавши великий матеріал з одомашнення тварин та введення до культури рослин, Ч. Дарвін створив вчення про штучний добір, викладене у книзі «Изменение животных и растений под влиянием одомашнивания» (Лондон, 1868)[9], у якій науково обґрунтував перебіг формотворення у сільському господарстві. Нові породи та сорти з'являлися постійно та були досконалішими та різноманітнішими за ознаками, ніж вже існуючі. Інколи нові ознаки у домашніх тварин та культурних рослин з'являлися випадково, але людина брала активну участь у тривалому процесі відбору та закріплення потрібних їй ознак та властивостей.

Примітно, що російській переклад цієї книги Ч. Дарвіна був опублікований у 1867 р., раніше за оригінальний текст (СПб., 1867-68). Це стало можливим завдяки двом відомим вченим, що були професорами Новоросійського університету: палеонтологу-дарвіністу В. О. Ковалевському, що переклав книгу з видавничих гранок, наданих йому особисто Ч. Дарвіним, та фізіологу І. М. Сеченову, що редагував видання [5].

Монографія Льва Мечникова[10] – швейцарського вченого російського походження – «Цивилизация и великие исторические реки» (Париж, 1889)[11] (*Іл. 3*), присвячена дослідженню географічних умов розвитку цивілізацій, продовжила традицію раціонального дослідження проблеми походження культурних рослин та цивілізації в цілому. Наукова громадськість і європейські читачі зустріли книгу із захватом. Вченому вдалося встановити закономірності впливу географічного довкілля на історичний розвиток людського суспільства, зокрема викласти ідеї щодо становлення і походження культурних рослин. Він зазначав, що найдавніші осередки обробки культурних рослин (сільського господарства) виникли і розвивалися в долинах великих річок – Нілу, Євфрату, Тигру, Хуанхе та ін. Цьому дослідженню вчений присвятив останні роки життя. Вперше Л. І. Мечников виклав цю концепцію в лекції, прочитаній у Лозаннському університеті, яку згодом надрукував у незавершеному вигляді у «Працях» Невшательського географічного товариства [7, с. 13]. Книга була видана другом і патроном вченого Ж. Ж. Елізе Реклю (визначний французький географ, видавець журналу «Geographie Universelle») через рік після смерті автора французькою мовою. Проте всі примірники, що були надіслані до редакцій російських журналів, були повернені відправнику з цензурних міркувань. Переклад російською побачив світ через десять років[12]. Без цензурних купюр книга вийшла російською мовою у 1924 р. у кооперативному видавництві «Голос труда» [6].

Найбільш повну та обґрунтовану теорію центрів походження культурних рослин створив Микола Іванович Вавилов[13] на базі досліджень, здійснених у 20-30 рр. XX ст.

Знаковою працею вченого стала книга «Центри происхождения культурных растений» (Л., 1926)[14] (*Іл. 4*), за яку М. І. Вавилов отримав Державну премію ім. В. І. Леніна. Цю роботу вчений присвятив А. Декандолю, який вперше комплексно розглянув проблему походження культурних рослин. Праця М. І. Вавилова була

написана за матеріалами спостережень, зроблених під час подорожей та масштабних експедицій Світом, а також на підґрунті широкого аналізу наукової літератури. Книга містить відомості про походження культурних рослин Старого Світу та виклад методів дослідження. Дороговказом у пізнанні походження культурних рослин став запропонований М. І. Вавиловим диференціальний ботаніко-географічний метод. В результаті вивчення видів та сортів рослин, зібраних в країнах Європи, Азії, Африки, Північної, Центральної та Південної Америки, М. І. Вавилов сформулював уявлення про географічні центри походження культурних рослин. Ця праця стала науковою основою для цілеспрямованих пошуків генетичного матеріалу для селекції корисних рослин і мала велике науково-практичне значення.

Взагалі, дослідження центрів походження культурних рослин проходить червоною ниткою через усе життя Миколи Івановича. За період з 1924 р. по 1940 р. ним написана низка статей, присвячених цій темі[15].

Деякі статті були дороблені, розширені та згодом опубліковані як окремі видання. У 1924 р. М. І. Вавилов описав лише три центри походження, проте у 1940 р. виявив вже сім центрів різноманітності форм, а отже і центрів походження культурних рослин (Південноазіатський тропічний (33% всіх видів культурних рослин), Східноазіатський (20%), Південно-західноазіатський (4%), Середземноморський центр (11%), Ефіопський (4%), Центральноамериканський, Андійський). У 1970 р. учень і друг Миколи Івановича П. М. Жуковський описав ще 4 центри: Австралійський, Африканський, Європейсько-Сибірський і Північноамериканський. Незмінною залишилася базова ідея Вавилова, що центри походження є центрами різноманітності. Вперше всі його публікації з цього питання були зібрані у ювілейній збірці «Происхождение и география культурных растений» (Л., 1987)[16]. Праці у збірнику розташовані у хронологічному порядку, що надає можливість читачеві прослідкувати за розвитком поглядів і інтересів М. І. Вавилова: від дослідження походження окремих рослин до встановлення культурних флор, притаманних окремим регіонам світу. Результати, отримані М. І. Вавиловим у ході експедицій, мають не лише теоретичний, але і практичний характер: крім викладу теорії про центри походження, ним було створено унікальну колекцію культурних рослин у Всесоюзному інституті рослинництва (ВІР) у Ленінграді (зараз Санкт-Петербург), яка фактично стала першим у світі банком генів[17].

Науковим експедиціям М. І. Вавилова, що проходили у 20-і та 30-і роки XX ст., присвячена книга «Пять континентов». «Автор попытался соединить трудно соединяемое – географию, ботанику, агрономию, историю культуры – в полном сознании того, что надо сделать много больше, чем сделано» [2, с. 20]. У книзі містяться відомості з географії культурних рослин, описи природи та міст, спостереження за побутом землеробів, відомості про землеробство та рослинництво в різних країнах, цікаві епізоди, пов'язані із зустрічами з іноземними вченими та державними діячами. Книга, присвячена сторіччю з дня народження вченого, була опублікована у 1987 р. у видавництві «Мысль» (Москва). На жаль, ця робота не була завершена автором, а частина рукопису взагалі була втрачена. Збереженню частини рукопису наукова спільнота завдячує А. С. Мишиній, яка працювала у М. І. Вавилова машиністкою-стенографісткою та, незважаючи на перешкоди воєнного часу, зберегла глави книги [2, с. 15]. Зберігся докладний план книги, зроблений автором. З нього видно, що при написанні книга поділялася на дві частини. Перша частина відводилася експедиційним дослідженням у країнах Старого Світу, а друга – дослідженням у країнах Нового Світу [2, с. 15]. Фактично

перша частина майже повністю збереглася, але попередній план був значно ширше. З другої частини рукопису була знайдена лише одна глава «Путешествие в Бразилию». Щоб якось заповнити втрачену частину, упорядники опублікували в кінці книги статтю М. І. Вавилова «По Северной и Южной Америке» (газ. Известия, 1933, 29 марта). Вона не була призначена автором для книги «Пять континентов» – це фактично звіт про відрядження М. І. Вавилова до Північної та Південної Америки. Різноманітність та багатство змісту робить книгу цікавою для ботаніків, географів, працівників сільського господарства і навіть пересічних читачів.

Соратником та науковим сподвижником М. І. Вавилова був випускник Новоросійського університету академік Петро Михайлович Жуковський[18] (*Ил. 5*). Петро Михайлович присвятив більше 60 років життя ботанічній науці та залишив значний слід в багатьох її галузях. Напрями наукової діяльності вченого визначилися ще в період навчання в Новоросійському університеті під впливом таких визначних вчених, як В. А. Ротерт, Ф. М. Каменський, В. В. Половцев. Наукові інтереси П. Жуковського знаходилися в галузі ботаніки, систематики, географії та історії культурної флори, морфології та генетики. Своїм другом та вчителем Петро Михайлович вважав М. І. Вавилова, який вражав грандіозністю своїх планів щодо вивчення світових ресурсів культурних рослин. «Я пошел по этому пути под могучим влиянием … классика генетической систематики и географии культурных растений Н. И. Вавилова», – писав П. М. Жуковський [28, с. 2]. Саме М. І. Вавилов запросив П. М. Жуковського до Всесоюзного інституту ботаніки та нових культур (сьогодні ВІР ім. М. І. Вавилова), де Петро Михайлович організував гербарій культурних рослин Старого і Нового Світу.

Всім спеціалістам відомий підручник П. М. Жуковського «Ботаника», що витримав п’ять видань (М., 1938, 1940, 1949, 1964, 1982), дороблених та доповнених. Цей підручник було перекладено багатьма мовами світу, зокрема китайською. У 1950 р. вийшла капітальна праця вченого «Культурные растения и их сородичи» (М., 1950), у якій представлений багатий матеріал з ботаніко-географічних, цитогенетичних, загальнобіологічних та еволюційних основ селекції рослин. Наведені описи рослин значно полегшують їх використання з метою інтродукції та селекції. Книга перевидавалася ще два рази (1964, 1971). До третього видання (Л., 1971), крім вже виданих, але перероблених та доповнених частин, першою главою ввійшла праця «Світовий генофонд рослин для селекції», яка вперше була опублікована окремим виданням в 1970 р. Вона стала своєрідним підсумком наукової діяльності П. М. Жуковського з питань походження рослин. Книга являє собою перероблену доповідь, яку автор читав на Річних загальних зборах Всесоюзного ботанічного товариства (квітень 1968 р.). Розвиваючи ідеї М. І. Вавилова про центри походження культурних рослин, П. М. Жуковський встановив 11 ботанико-географічних центрів, базових для його теорії генетичних центрів. Вперше була висунута концепція вузько ендемічних мікрогенцентрів на земній кулі, які ще не були використані селекціонерами та генетиками. Усі згадані праці зберігаються у фондах Наукової бібліотеки[19]. Своїми науковими працями П. М. Жуковський заслужив великий авторитет у галузі теоретичної та практичної ботаніки, генетики та еволюції культурних рослин, його перу належить близько 200 праць.

У 20-му ст. наукове мислення у питанні походження культурних рослин знаходилося під впливом ідей М. І. Вавилова. Але згодом з’являлися як і послідовники його ідей, так і критики. Так, доктор біологічних і сільськогосподарських наук Євгенія Миколаївна Синська (1889-1965), будучи другом та соратником

М. І. Вавилова, продовжила працю Миколи Івановича з встановлення меж центрів культурних рослин, уточнення історичних зв'язків між центрами та провела порівняльний аналіз культурних флор в середині центрів[20]. Дж. Харлан (Jack Harlan 1917-1998), відомий американський ботанік і агроном, уточнив та поновив концепцію М. І. Вавилова, додавши уявлення про простір, час та розмаїття. Ідея просторової роз'єднаності і багаторазового окультурення рослин була вперше сформулювала ним у 1951 р. у праці «Анатомія генних центрів», розвинута у статті «Походження агрокультур: центри і не центри». Розмірковуючи над питанням виникнення феномена культурного рослинництва та синтезувавши спостереження, вчений виклав свої уявлення у книзі «Життя полів: наша сільськогосподарська спадщина» (Нью-Йорк, 1995)[21]. Познайомившись у 15 років з М. І. Вавиловим, що зустрічався з його батьками під час візиту до Америки, Джек Харлан на все життя залишився під впливом його харизми. Йому належить твердження, що «всі, хто цікавляться цією проблемою (*центрів походження культурних рослин*) є його (*Вавилова*) учнями» (курсив наш) [25, с. 761, 764].

Отже, розглянувши уявлення вчених про походження культурних рослин у доісторичні часи, звернемося безпосередньо до історії рослин Старого та Нового Світу. Доречно буде згадати залучену до проекту карту XV ст., що зображує описану Клавдієм Птоломеєм ойкумену (1482 р., гравюра Іоганна Шнітцера) (*Іл. 6*) (з грец. «освоєна людством частина світу»). Ойкумена – це частина Землі, яка була відома європейцям до відкриття Америки у 1492 р. До неї входили два материка – Євразія та Африка або три частини світу: Європа, Азія і Африка. Власне, це той регіон, у межах якого було створено біблійні тексти, тому, говорячи про Старий Світ, неможливо не звернутися до Святого Писання. Біблія, якщо її розглядати як бібліографічне джерело, містить безліч важливих відомостей про минулі часи. І не тільки про традиції та звичаї народів, що мешкали тисячоліття тому на берегах Середземного та Червоного морів, а й про флору, фауну та географію краю. У вирі життя людина часто не помічає рослини, що її оточують. Віддати їм належне допомагає Біблія.

У «Фонді стародруків, рідкісних видань і рукописів Наукової бібліотеки» зберігається багато примірників Біблії, різних за часом видання, оформленням, конфесійною приналежністю, написані різними мовами. Всі вони мають наукову і бібліографічну цінність. Особливу увагу привертає видання Святого Писання, ілюстроване французьким художником Гюставом Доре[22] (*Іл. 7*). Ілюстрації на біблійну тематику створювалися багатьма майстрами-образотворцями, але серед них Г. Доре був неперевершеним. Своїм реалістичним стилем Доре дав друге життя біблійним оповіданням. В Музеї рідкісної книги НБ зберігається двотомне видання, опубліковане у 1866 р., що містить 230 ілюстрацій[23]. Російський переклад Біблії Доре був виконаний Святішим Урядовим Синодом та здійснений фірмою відомого російського книговидавця М. Й. Вольфа у 3-х томах під назвою «Библия, или Священные книги Старого и Нового Завета» (СПб., М., 1876-1878). Цінність видання полягає не тільки у повноті перекладеного тексту, а й у тому, що воно містить не репродукції з ілюстрацій, а справжні граверні відбитки. М. Й. Вольф отримав право на друкування безпосередньо з тих дощок, які були гравіровані під наглядом самого Доре в його майстерні. Біблія була видана невеликим накладом та вважалася найкращою на той час за якістю перекладу та виконанням. Примірники були одразу розпродані. Книга стала бібліографічною рідкістю, тим більше, що кліше після видання були одразу знищені гравером.

Біблія приваблювала і цікавила не тільки художників, а весь християнський світ. Проте, як відомо, текст Святого Писання був написаний арамейською, івритом та грецькою, тому особливої ваги і авторитету набувала постать перекладача та його робота. Не винятком були переклади слов'янськими мовами, надруковані кирилівським шрифтом. Перше повне видання канонічного біблійного тексту церковнослов'янською мовою – це «Острозька Біблія» (1581) (відома також як Біблія Івана Федорова), перша визначна пам'ятка книгодрукування в Україні. Острозька Біблія виступила важливим чинником розвитку богословської думки в Православній Церкві, стала першим повним зібранням книг Старого й Нового Заповітів старослов'янською мовою й, відповідно, виступала основою для різноманітних видань біблійних текстів цією мовою. Поважне ставлення до цієї Біблії стало однією з причин того, що збереглося чимало її примірників. Наклад видання на книзі не зазначений, але фахівці вважають, що було надруковано 1000-1500 примірників. До нашого часу дійшло понад 250 з них, які зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах України й зарубіжжя [17]. У колекції університетської бібліотеки серед стародруків, виконаних кирилівським шрифтом, почесне місце займає «Острозька Біблія». Видання було придбане у 1894 р. На цьому примірнику «Острозької Біблії» збереглися записи попередніх власників книги, що надає змогу скласти уявлення про його історію [23, с. 135-136].

В Музеї рідкісної книги також зберігається факсимільне видання найдавнішого пам'ятника церковнослов'янської мови «Остромирово Евангелие»[24] (*Іл. 8*). Цей рукопис XI ст. – перший датований рукописний пам'ятник, створений на Русі. Відомості з останньої сторінки видання свідчать, що написане воно було приблизно за півроку (з 21 жовтня 1056 р. по 12 травня 1057 р.) дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира. Рукопис зберігався у Софійському соборі в Новгороді. Перша згадка про «Остромирове Євангеліє» знайдена у 1701 р. в описі майна однієї з церков Московського Кремля. У 1720 р. за наказом Петра I книга була відіслана разом з іншими раритетами до Санкт-Петербургу. Потім сліди її губляться до 1805 р., коли Євангеліє було виявлено серед речей покійної Катерини II. Олександр I розпорядився передати книгу в Імператорську публічну бібліотеку (нині Російська національна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна, Санкт-Петербург), де вона зберігається і донині [22, с. 7]. «Остромирово Евангелие» є одним із важливих джерел вивчення старослов'янської і давньоруської мов. В ньому, крім давньоруських, відбито мовні особливості, що згодом стали характерними для української мови.

В контексті наукового проекту доречно було звернутися до книг, що описують Святу Землю[25], подорожі до неї та її описи (*Іл. 6*), зокрема рослинний світ. В колекції університетської бібліотеки зберігається унікальне двотомне видання А. С. Норова[26]. «Путешествие по Святой Земле в 1835 году» (СПб., 1838)[27] – один з найпопулярніших творів XIX ст. (*Іл. 9*). Слід відмітити, що через понад 170 років він зберігає і літературну привабливість, і наукове значення. Науковою метою подорожі автор вважав вивчення географії та топографії Палестини у порівнянні з текстами Святого Писання [10]. Вивчення та описи Палестини й оточуючих її країн вчений ґрунтував, з одного боку, на основі тексту Біблії, з іншого – на результатах досліджень філологів та істориків того часу. Твір А. С. Норова – це глибоке дослідження біблійної та християнської історії, археології, етнографії та культурології Святої Землі. Таким чином, А. С. Норов по праву вважається творцем вітчизняної біблійної археології. Матеріали, зібрані вченим, цінні ще й тому, що деякі

пам'ятники, які він описав, сьогодні втрачені. Перше видання було надруковано вкрай малим накладом та вже у першій половині XIX ст. було повністю розкуплено колекціонерами. Одним з таких колекціонерів був історик М. К. Шильдер, книжкове зібрання якого було передано до бібліотеки Новоросійського університету в 1902 р. [18, с. 132-133]. Двотомник А. С. Норова зберігається в іменній колекції Шильдера[28] у Фонді стародруків, рідкісних видань та рукописів. Особливістю видання є не тільки докладний та цікавий опис Святої Землі, а й чудові ілюстрації, зроблені самим автором. Вони зображують «… места священных событий Ветхого и Нового Заветов, были срисованы с натуры, со всевозможным тщанием; ни какие живописные украшения, не существующие на месте, не были допущены в этих видах, из которых большая часть, ни кем из новейших путешественников не были еще изданы» [20, с. III].

Цікавими з точки зору набору географічних, історичних та інших корисних відомостей є путівники. Путівник – це довідник про якесь місто, історичну місцевість, туристичний маршрут. Композиція путівника часто підпорядкована маршрутам, що пропонуються для огляду пам'яток описуваної місцевості. З цього приводу слід згадати книгу, що зберігається в фондах НБ ОНУ імені І. І. Мечникова «Путеводитель по Святой Земле»[29] (*Іл. 10*). Обкладинка цього примірника була реставрована. Автора вдалося встановити по дарчому напису – це Петро Ніщинський (літературний псевдонім Петро Байда)[30]. Путівник був виданий під егідою Руського Св. Іллінського скиту на Афоні у типографії Є. І. Фесенко у 1886 р. в Одесі. Видання містить 19 літографічних малюнків, новий план Єрусалима та карту Палестини. Призначена книга для паломника, який «… жаждет душевного утешения в поклонении Святым местам…» [19, с. II]. Укладач путівника в стислому вигляді описав Святі місця на основі власних спостережень, а також систематизував та виклав відомості, корисні для мандрівників, що містилися у вітчизняній та іноземній літературі того часу. П. Ніщинський обробив всю доступну літературу, починаючи з найдавніших часів та закінчуючи останніми відкриттями, зробленими в Єрусалимі при розкопках у 1883 р., що проводилися на кошти «Православного палестинського товариства». При описі священних подій у тексті подаються посилання на текст Біблії із зазначенням глав та віршів, де про них йде мова.

Цінним джерелом інформації були стародавні хроніки (хроніка (грец. chronikós – зв'язаний із часом) – різновид історичної літератури, зібрання записів з викладом найважливіших подій того чи іншого періоду в хронологічному порядку). У Фонді стародруків, рідкісних видань і рукописів НБ зберігається одна з найбільш відомих перших друкованих книг у світі, інкунабула 1493 р. «Книга хронік»[31] Гартмана Шеделя[32]. Книга відома світу під різними назвами: і «Книга хронік», і «Нюрнберзька хроніка», і «Всесвітня хроніка» (*Іл. 11*). Працюючи над книгою, Г. Шедель використовував біблійні тексти, праці античних істориків, авторів епохи Відродження; про сучасні йому події розповідав зі слів очевидців чи використовував власні спостереження. Хроніка написана латинською мовою та охоплює період від «створення світу» до XV ст. Шедель описав відомі на той час країни світу, важливі політичні та церковні події Європи, надаючи свої праці енциклопедичного характеру. Особлива цінність книги – це описи багатьох європейських міст з докладними картами та гравюрами-панорамами, що розміщувались на розвороті сторінки. Видана праця була у Нюрнберзі в типографії А. Кобергера – відомого діяча інкунабульного періоду книгодрукування, видання якого відрізнялися великим форматом та об'ємом. Так, і «Хроніка» являє собою великий фоліант, унікальний за

наявністю в ньому близько 2000 ксилографічних ілюстрацій. Ілюстрації-гравюри були виконані вчителем А. Дюрера М. Вольгемутом та В. Пляйденвурффом. Вважається, що в оформленні книги взяв участь і молодий А. Дюрер [29, с. 14-16]. Латиномовне видання вийшло накладом 1500 примірників. Через півроку «Хроніка» була надрукована німецькою мовою з тією ж кількістю ілюстрацій накладом в 1000 примірників. Сьогодні відомо чимало примірників цього видання. В Наукову бібліотеку за інвентарними книгами «Хроніка» потрапила 20 грудня 1936 р. Джерело надходження, на жаль, невідоме. Але книга містить декілька екслібрисів [29, с. 7]. У розділі «Про європейську область Сарматію» викладена інформація, що стосується історії України. У 2007 р. співробітники відділу рідкісних книг та рукописів НБ вперше переклали цей текст українською мовою та опублікували його окремим виданням. Окрім перекладу до книги було вміщено фототипії названого розділу і коментарії до тексту. Видання супроводжується бібліографічним списком, іменним та географічним покажчиками.

Коли ми розглядаємо Старий Світ як один з перших відомих центрів походження культурних рослин, основним джерелом дослідження стає текст Біблії. У зв'язку з цим доречно згадати про достатньо нову галузь досліджень, що виникла на межі фундаментальних наук – біблійну ботаніку. Вона щільно пов'язана з етнологією, літературознавством, фольклористикою, безпосередньо ботанікою [27]. Низка дослідників встановили, що рослини в значній мірі впливають на характер місцевості, на побут населення. Тільки за наявності знань про рослинний світ стають зрозумілими численні описи природи у Біблії, звичаї давніх євреїв, а також біблійні прислів'я, приказки, притчі, байки тощо. Вивченню цього аспекту Біблії приділяли увагу такі вчені, як шведський природознавець, видатний учений XVIII ст. К. Лінней (1707-1778), вчений, що вивчав флору Ізраїлю, М. Зохарі (1898-1983), літератор-народознавець А. Топачевський, д-р сільськогосподарських наук, проф. В. П. Рябчук, канд. фармацевтичних наук І. Сокольський[33]. Крім того, з книжкових новинок звертає на себе увагу комплексна монографія «Рослини Святого Письма та перспективи біблійного саду», яка була підготовлена колективом Чернівецького університету та опублікована у 2010 р.[34]

У Святому Писанні згадується близько 120 рослин. Частіше це рослини, що мали відношення до біблійного побуту. Проте багато біблійних рослин набули символічний характер, їм приділяють увагу залежно від їх естетичного та практичного значення. В проекті увага насамперед приділялася рослинам-символам.

За поширеною думкою, яблуко – це символ первородного гріха; більшість хвойних рослин символізують велич, славу, багатство і безсмертя людської душі; Христа асоціюють з непохитним дубом. Мірилами добробуту, звичайно, виступають сім благословенних рослин («велика сімка»): пшениця, ячмінь, виноград, пальма, олива, гранат, інжир. Троянда та лілея згадуються завдяки своїй красі: троянда – символ небесної досконалості, а біла лілея – символ чистоти і непорочності, саме тому поряд з Богоматір'ю майже завжди є лілея. Символом безгрішності виступають каштани, вічного життя – плющ, а добропорядності – персики. Але Біблія описує не тільки чесноти, а й гріхи людські, які теж знайшли своє відображення у рослинному світі. Так, символом спустошення є кропива, мучеництва – чортополох, реп'яхи і лопух, гіркоти покарання за безчестя і пороки – полин, а відплати за гріхи людські – неопалима купина, зізіфус. Дивлячись на цей перелік, бачимо наскільки високу естетичну культуру та багатогранне світосприйняття мали творці Біблії.

Для аналізу згадок про рослини у Книзі книг одним із завдань наукового проекту було виявлення цитат з тексту Біблії та представлення їх російською, українською та англійською мовами. В перекладах різними мовами в одних і тих самих сюжетах іноді вказуються різні назви. Тексти Старого та Нового Заповітів перекладалися з івриту та арамейської мови древньогрецькою мовою, а вже потім – різними мовами світу, в тому числі російською та українською. Природно, що тексти перекладали люди, які розумілися на Святому Писанні, але не настільки ж досвідчені у ботаніці. Труднощі виникали, коли мова йшла про рослини тих країн, що згадуються у Біблії, але незнайомі в інших країнах. Лише знання символіки рослин та уява допомагали перекладачам підібрати правильну назву чи зробити адекватну заміну однієї рослини іншою [26, с. 124].

Текст Біблії лише називає рослини, використовує їх у певному контексті, не даючи повної характеристики. Наукова характеристика видів рослин, що згадуються у Біблії, може бути отримана з численних джерел, що зберігаються у фондах НБ. Серед тих книжок є декілька, в яких комплексно розглядаються біблійні рослини. Однією з таких книг є видання «Библейская флора» (СПб., 1914)[35], упорядкована інспектором народних училищ Д. М. Березкіним (*Іл. 12*). Це видання було схвалено Святішим Синодом як посібник для духовно-навчальних закладів та удостоєно повної премії Митрополита Макарія. Автор називає своє видання ботанічним атласом особливого виду [1, с. IV], назва якого говорить сама за себе, чим і окреслюються межі його завдань. Вони полягають у наочному поданні уявлень про рослинний світ відомих з Біблії місцевостей: подається наукова інформація про рослину, а також тлумачення тексту Святого Писання. Цільове призначення видання автор визначає як наочний посібник при читанні та вивченні Біблії. Для полегшення сприйняття наукових термінів у статтях про окремі рослини, автор визнав за необхідне помістити на початку видання главу під назвою «Краткие сведения из морфологии семянных растений», де пояснює ботанічні поняття з наукової точки зору. Крім того, надається список джерел та посібників, які були використані при упорядкуванні атласу (75 позицій). Змістовний список містить відому на той час літературу за названою темою: видання ботанічного характеру, книги, що пояснюють Священні тексти Біблії, описи подорожей вчених до Святої Землі, енциклопедії та словники. Видання добре ілюстроване: кожна стаття супроводжується малюнками рослин (159 малюнків), а у додатках надається 12 кольорових таблиць рослин, 12 видів рослинного покриву Палестини та флористична карта Біблейських країн.

Доречно згадати і сучасні дослідження на тему біблійної ботаніки. Наприклад, праця доктора сільськогосподарських наук, професора В. П. Рябчука «Біблійна ботаніка» (Львів, 2002)[36]. У книзі зібрані відомості про 38 найбільш відомих та популярних біблійних рослин. Відомості представлені у вигляді окремих статей, де подається ботанічний опис рослини, згадка у Святому Писанні, цитата з Біблії та навіть практичне використання рослини у медицині та кулінарії. Видання супроводжується допоміжними покажчиками: богословським, предметним, тематичним, а також іменним покажчиками.

Тексти Біблії цікаві не тільки для богословів, філологів, науковців, в них завжди черпали натхнення митці. В ході виконання проекту була переглянута велика кількість мистецтвознавчих альбомів та відібрані відповідні картини класиків живопису. Роздуми над глобальними філософськими темами, описаними в Біблії, незмінно давали поживу для художнього осмислення біблійних подій у живописі.

До цих ключових для світогляду людини сюжетів зверталися майстри різних шкіл та напрямків, використовуючи при цьому рослинні елементи як символи і асоціації. Але не тільки біблійні сюжети супроводжуються зображенням рослин. На полотнах митці використовували рослини-символи для більш глибокої передачі змісту картини. Наприклад, всім відомий символ первородного гріха – яблуко (*Ил. 13*). Альбрехт Дюрер на картині «Адам і Єва»[37] зобразив один з найпопулярніших сюжетів – гріхопадіння. Європейська традиція вважає яблуко плодом з дерева пізнання, саме в цьому значенні і використовує автор цю рослину. Ця ж рослина використана у картині Лукаса Кранаха «Мадонна з немовлям під яблунею»[38]. Символіка цієї картини (яблуко та хліб в руках немовляти) пов'язана з християнським догматом про гріхопадіння і спасіння роду людського, тобто показане високе призначення Ісуса, що жертвуючи собою, рятує людство, та покірність його і Богоматері уготованій долі. І такі приклади можна навести про усі рослини-символи, що згадуються у Біблії.

Взагалі, рослинний світ Старого Світу – це невичерпне джерело для дослідників різних галузей знання. Незважаючи на велику кількість вже опублікованої літератури на цю тему, продовжуються і нові дослідження, а внаслідок цього з'являються нові наукові, культурологічні та популярні публікації.

Але ж всім відомо, що крім Старого є і Новий Світ зі своїм рослинним і тваринним світом, традиціями, уявленнями, символами. Знайомство європейців з Новим Світом почалося у часи Великих географічних відкриттів – період з кінця XV до половини XVII ст.[39] Цей невеликий строк в історії людства докорінно змінив уявлення про Землю.

Із збагаченням знань про географію світу збільшувалися знання про рослинний світ Землі, в обіг стали входити нові види рослин, які ставали культурними. Так, картопля, томати, кукурудза, тютюн прийшли до нас з Нового Світу (Центральної і Південної Америки). Відповідно з'являлися нові теми для наукових досліджень, почала розвиватися наука «географія рослин», що вивчає розподіл рослин за зонами і поясами земної кулі та їх поєднання. Історію цієї науки зазвичай відлічують з опублікування у 1807 р. твору О. Гумбольдта «Ідеї про географію рослин». В цій праці вчений на основі багатого фактичного матеріалу конспективно зробив фундаментальні узагальнення та установки, що стали базою для розробок інших дослідників. Звичайно, раніше у працях різних вчених розглядалися окремі аспекти географічного розподілу рослин, проте саме О. Гумбольдт вивів цей напрямок на рівень цілісної науки з її предметом, методами та концепціями [11, с. 508].

В Науковій бібліотеці зберігається примірник збірки «География растений» (М.; Л., 1936)[40], що містить основні твори вченого з цієї проблематики. Вперше російською мовою була опублікована робота «Идеи о географии растений» (1807), що відображує основні погляди вченого. Праця «Идеи о физиономичности растений» (1808) вперше була надрукована у Берліні, потім увійшла до другого тому «Картин природи» (1-е вид. 1808), російською мовою перекладена у 1823 р.[41] Твір «Пролегомены (введение) к географическому распределению растений» (1817) був опублікований у Парижі латинською мовою, до виходу в світ даної збірки (1936), російського перекладу не існувало. В університетській колекції у фонді Воронцова зберігається латинський примірник 1817 р.[42] До збірки включена невелика глава, присвячена «органічному життю», з 1-го тому твору «Космос», перше видання якого було опубліковано у Німеччині у 1845 р. (російський варіант – 1846 р.)[43]. Стаття «О закономерностях, наблюдаемых в распространении растений» була

вперше надрукована у 18-у томі видання «Словник природничих наук»[44] у 1820 р., російською мовою до 1936 р. не друкувалася. Останньою статтею у збірці була включена праця О. Гумбольдта «География растений» (1826), вперше перекладена російською мовою. Стаття цікава тим, що надає повне зведення стану вивчення географії рослин до 1826 р. та праць самого О. Гумбольдта зокрема. Усі перелічені праці, опубліковані одночасно в одній збірці, представляють картину того, що розумів О. Гумбольдт під географією рослин [8, с. 47-48].

Російська імперія свого апостола географії рослин знайшла у 1894 р. в особі А. М. Бекетова, коли з'явилася його змістовна енциклопедична стаття[45], де він ясно виклав сутність та перспективи цієї науки. Андрій Миколайович Бекетов[46] – автор першого в Російській імперії систематичного підручника з ботаніки та географії рослин[47]. У цій праці вчений висунув уявлення про «біологічні комплекси» як групи рослин, що розповсюджуються під впливом суми зовнішніх чинників, до яких той чи інший вид рослин пристосувався в процесі свого історичного розвитку. Текст супроводжується 9-ма гравюрами (фототипіями) (*Іл. 14*).

Традиції А. М. Бекетова в галузі географії рослин продовжували В. Л. Комаров (директор Ботанічного інституту та Президент Академії наук СРСР) та А. М. Краснов (засновник Батумського ботанічного саду).

Українська географія рослин зароджувалася на стику XIX-XX ст. (*Іл. 15*). Одним з послідовників ідей А. М. Бекетова був А. М. Краснов[48] – професор Харківського університету, друг і однодумець В. І. Вернадського. Будучи одночасно і географом, і ботаніком, А. Краснов об'їздив з експедиціями майже усю Азію та Середземномор'я. Ці подорожі стали основою для написання твору «География растений» (Х., 1899)[49]. Цю фундаментальну працю вчений присвятив своєму першому вчителю А. М. Бекетову. А. М. Краснов започаткував фітогеографію та здійснив районування земної кулі, дотримуючись зонально-географічного принципу.

Ще один послідовник А. М. Бекетова український вчений Г. І. Танфільєв – геоботанік, професор Новоросійського університету. У 1923 р. він став автором першого вітчизняного (та першого російськомовного) курсу історичної географії культурних рослин (Одеса, 1923)[50]. Робота успадкувала традиції класичного твору А. Декандоля «Происхождение культурных растений» (Париж, 1883). Зміст праці Г. І. Танфільєва значно глибший, ніж можна чекати від підручника: він містить аналітичні огляди впливу екологічних чинників та ботаніко-географічних областей Землі, а також повністю оригінальні карти [11, с. 509].

Торкаючись теми розвитку географії рослин, доречно згадати про ботанічні сади. Ці науково-дослідні, освітні та культурні установи є, з одного боку, центрами інтродукції рослин, тобто перенесення рослин з одного регіону в інший для їх подальшої культивації в нових умовах, а з іншого боку – організаціями, метою яких є збереження рослинного світу. Вважається, що ботанічні сади беруть початок від монастирських аптекарських садів, що виконували у середньовічній Європі утилітарні (тут вирощували лікарські і плодові рослини) та релігійно-символічні функції (натяк на райський сад).

Починаючи з XIV ст. європейські монастирські аптекарські сади поклали початок роботам з первинної інтродукції, збору, опису і систематизації рослин. В епоху Великих географічних відкриттів португальці ввезли до Європи багато рослин з Азії, Африки, Америки. Це стало поштовхом до створення перших ботанічних садів у Салерно (1309), Венеції (1333), Кельні (1350). В Російській імперії донині збереглися ботанічні сади, організовані як «аптекарські городи» за указом Петра I:

у Москві (1706) та Санкт-Петербурзі (1714) [24]. В Україні перші ботанічні сади з'явилися у XVIII ст.: у Лубнах (1721), у Києві (1770) [16, с. 84]. У першій половині XIX ст. нові ботанічні сади створювалися головним чином як учбові сади при університетах, зокрема і при Новоросійському університеті (1867). Ботанічний сад функціонує і до сьогодні. Найдавнішим з університетських ботанічних садів вважається ботанічний сад Болонського університету (цьому університету належить і найдавніший гербарій). Університетські ботанічні сади переважно займалися дослідженням та впровадженням нових рослин, які привозили торгові та науково-дослідницькі експедиції.

У фондах Наукової бібліотеки зберігається довідник «Ботанічні сади та дендропарки України» (К., 2010)[51], що містить найновіші відомості про ботанічні сади та дендропарки України. Видання було підготовлено в рамках проекту програми розвитку ООН в Україні та Глобального Екологічного Фонду «Зміцнення управління та фінансової стійкості національної системи природоохоронних територій в Україні». Як кажуть науковці, цей довідник чекали майже 50 років. У книзі зібрано відомості про історію створення, сучасний стан і досягнення українських ботанічних садів та дендропарків. На сьогодні в Україні існує 29 ботанічних садів та 17 дендропарків, які розпорошені по різним відомствам та міністерствам і об'єднані Радою ботанічних садів та дендропарків.

Як ми вже відмічали вище, епоха Великих географічних відкриттів не лише вибухоподібно розширила межі відомого світу, але й так само у сотні разів збільшила кількість відомих живих організмів. Швидке накопичення рослинного матеріалу у ботанічних садах потребувало його наукового вивчення та систематизації. Біологія опинилася на межі хаосу, вихід з якого шукало багато великих та талановитих вчених. Одним із засновників сучасної біологічної систематики став шведський вчений Карл Лінней[52]. Він розробив штучну систему класифікації живих організмів, зокрема рослин[53] та виклав її у свої праці «Система природи», яка одразу зробила його всесвітньо відомим. Перше видання було опубліковано у 1735 р. та протягом 53 років витримало 13 перевидань (12 з них вийшли при житті вченого, кожен раз збільшуючись в об'ємі). Для сучасної систематичної практики найбільш важливим є десяте видання, опубліковане у Стокгольмі у 1758 р. Саме це видання зберігається в університетській книжковій колекції у фонді Воронцова[54]. Систему Ліннея використовують і сьогодні, незважаючи на те, що вона не раз піддавалася критиці. Ще одне з визначних видань К. Ліннея – це «Філософія ботаніки» (1751), де детально викладаються принципи опису та найменування рослин. Цей твір також вважається одним з основоположних творів в біологічній систематиці. Перше видання вийшло у 1751 р. у Стокгольмі[55]. Відомі два переклади російською мовою: скорочений переклад Т. Смеловського, опублікований у Санкт-Петербурзі у 1800 р., та повний академічний переклад, який вийшов у серії «Пам'ятки історії науки» у 1989 р.[56] Книга побудована як збірка афоризмів у супроводі коментарів та системи посилань. Взагалі у ній 365 афоризмів, що об'єднанні у 12 глав. Таким чином, К. Лінней афористично виклав принципи, якими він керувався при вивченні рослин (*Іл. 16*).

Праці К. Ліннея мали неабиякий вплив на розвиток всієї європейської науки. Ними широко користувалися вчені створених у XVIII ст. Академій наук: Французької і Берлінської. Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова може пишатися одним з найповніших зібрань праць Французької Академії наук[57]. Серія щорічних видань «Історія Королівської академії наук» (дослівно; по суті – це

«Праці Французької академії наук») була створена у 1699 р. Вона представляє собою щорічні звіти про діяльність академії з 1699 по 1790 рр. (опубліковані 1702-1797), регулярне видання мемуарів, статей та наукових оглядів з природничих та технічних наук. Ця серія є раритетною тому, що у бібліотеці зберігається повний комплект цього видання (*Іл. 17*).

Неабияке значення в освоєнні природних скарбів нашого краю мали роботи німецько-російського вченого Сімона Палласа[58]. Він прославився науковими експедиціями по території Росії у 2-ій половині XVIII ст. У 1780-х рр. він посилено працював над підготовкою загального зведення рослин Росії «Флора Росії»[59] (*Іл. 18*). Унікальне видання побачило світ у часи правління Катерини II у 2 випусках (1784, 1788). У найвідомішій праці вченого-природознавця комплексно представлені екологічні умови зростання окремих видів рослин, зональність, їх розповсюдження, особливості фауни. Повна назва праці «Флора Росії, чи Зібрання зведення російських рослин 1784 та 1788 років, виконані Петером Симоном Палласом». Довідник містить дві описові частини зведення російських рослин латинською мовою, що становлять єдиний том і містять описи близько 300 рослин та 100 ілюстрацій (гравюри розфарбовані вручну). Описи рослин містять назву рослини різними мовами, детальний опис окремих елементів рослини та практичне використання. Ілюстрації були створені у роки розквіту ботанічного малюнка найвідомішими граверами XVIII ст. Багатофункціональний довідник і сьогодні не втратив своєї цінності для ботаніків.

До складу відомої експедиції С. Палласа, що тривала шість років (1768-1774), входив гімназист В. Зуєв, який згодом став академіком Санкт-Петербурзької академії наук. Учень М. В. Ломоносова, В. Зуєв в експедиції С. Палласа по Сибіру проявив себе незамінним помічником, багато сторінок у записках Паласса належить саме йому. Він очолював самостійний загін, пройшов по Обі через тундру до Льодовитого океану, наніс на карту Карський залив, зібрав експонати для Петербурзької кунсткамери [13, с. 2]. Саме В. Зуєв переклав російською мовою з рукопису працю С. Палласа «Описание растений Российского государства с их изображениями», що зберігається у Музеї рідкісної книги НБ у фонді Воронцова[60].

Та повернемося до вітчизняних реалій: в Одесі перший ботанічний сад було створено у 1819-1820 рр. як самостійну науково-дослідну та науково-практичну установу, що займалася міським озелененням та впровадженням дендрологічних багатств світової флори в регіональних умовах. Першим директором Одеського Імператорського ботанічного саду був відомий французький ботанік Карл Десмет[61]. Проте, у середині XIX ст. сад і створене на його базі училище, що готувало садівників, занепали і були переведені до Умані (Царицин сад, сьогодні Софіївка). Послідовні і спрямовані ботанічні дослідження в регіоні розпочалися з відкриття у 1865 р. Новоросійського університету, при якому була відкрита кафедра ботаніки. З історією ботаніки та ботанічних досліджень в Одеському університеті можна познайомитися з джерел, що є у Науковій бібліотеці[62].

З 1865 р. розпочалася й офіційна історія гербарію кафедри ботаніки ОНУ імені І. І. Мечникова (MSUD). Проте, слід відзначити, що до гербарних колекцій MSUD, завдяки традиціям обміну гербарними зразками, приватній ініціативі колекторів та керівників ботанічного кабінету увійшли справжні раритети (*Іл. 19*).

Гербарій кафедри ботаніки ОНУ сьогодні складається з низки іменних колекцій таких відомих вчених-ботаніків XVIII-XX ст., як О. Д. Нордман, Е. Е. Ліндеманн, Я. Я. Вальц, Й. К. Пачоський, П. С. Шестериков, Г. Й. Потапенко [14]. Найбільшим

скарбом вітчизняної ботанічної науки, що має найвищу історичну цінність, є Медичний травник (Herbiere Medicinale, 1759), відкритий для науки працівниками кафедри ботаніки ОНУ імені І. І. Мечникова [15]. «Медичний травник» – це рукопис невідомого автора старофранцузькою мовою (*Ил. 20*). Він містить засушені рослини, що розподілені на декілька груп за лікарськими властивостями. Гербарні елементи супроводжуються текстами. Робота над вивченням цього унікального рукопису триває.

Наукове значення гербаріїв величезне – це найважливіші документи, свідчення, підґрунтя будь-якого ботанічного дослідження. Тільки за гербарними зразками можна встановити факт наявності чи відсутності наукового опису рослини, появу нових видів рослин, зникнення аборигенних видів, простежити трансформацію флори та рослинності за умов людської діяльності та зміни клімату.

Колекції MSUD активно залучаються саме до природоохоронної діяльності. На їх базі складено затверджений Обласною радою Одеської області Перелік рідкісних та зникаючих рослин Одеської області (2011). Матеріали гербарних колекцій кафедри ботаніки Одеського університету були використані при складанні Червоної книги України (1980, 1996, 2009) та інших видань, що містять інформацію про рідкісні і зникаючі види рослин.

Світ рослин – це цілісна динамічна система, яка гостро реагує на нововведення. Багато видів рослин назавжди зникли, залишившись лише у казках, легендах чи на сторінках старовинних книг (наприклад, дерево гофер, неопалима купина). У зв'язку з тим, що деякі види тварин і рослин почали зникати, було складено Червону книгу. Перша Червона книга, присвячена українській флорі та фауні, була видана у 1980 р. під назвою «Червона Книга Української РСР», яка містила опис 151 виду вищих рослин. Після набуття Україною незалежності у видавництві «Українська енциклопедія» побачило світ друге видання Червоної книги України: в 1996 р. – том «Рослинний світ» (наклад – 5000 примірників). З огляду на малий наклад це видання відразу стало раритетом. Друге видання нараховувало 382 види тваринного та 541 вид рослинного світу. У 2009 р. вийшло третє видання Червоної книги України. До окремого тому «Рослинний світ» занесено 826 видів рослин і грибів[63].

Сьогодні, як і тисячоліття тому, культурні і дикорослі рослини мають важливе сакральне значення, залучаються до обрядів, несуть символічне і семантичне навантаження. Основною проблемою узгодження наукового та релігійного світоглядів є обговорення значення та подальшої долі генетично модифікованих організмів, в першу чергу рослин. В ході проекту було висвітлено теоретичні, практичні та етичні аспекти створення і використання генетично модифікованих рослин[64].

Дійсно, генетично модифіковані, або трансгенні, рослини і є символом Нового Світу, двадцять першого століття або третього тисячоліття. Проте необачно покладатися лише на нові технології. Созологія, як наука про охорону природи, має сьогодні значні перспективи не тільки в плані створення природоохоронних територій, але й в плані практичного збереження насіння і діаспор сучасних видів рослин (Шпицберген).

Таким чином, в поданій статті було здійснено огляд літератури про рослинні символи Старого і Нового Світу від доісторичних часів, коли згадані види рослин лише виникали у своїх природних осередках, де щасливо зустрілися з молодим людством, через основні літературні (в тому числі сакральні) джерела,

авторитетні наукові зведення та звіти, гербарні колекції та друковані видання, аж до сучасних проблем охорони рослинного світу та генетичної модифікації живих організмів.

Примітки

**У дужках наведено шифри зберігання окремих видань у фондах НБ ОНУ імені І. І. Мечникова*

[1]Інструкція про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання : наказ Міністерства культури і мистецтв України № 107 від 20.11.2001 р. // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 51 (4 січ.). – Ст. 2318.

[2]Олександр фон Гумбольдт (нім. *Friedrich Wilhelm Heinrich Alexander von Humboldt*, 1769-1859) – німецький вчений-енциклопедист, фізик, метеоролог, географ, ботанік, зоолог, мандрівник. Основоположник географії рослин.

[3]Співробітниками Гумбольдта були: Ольтманс (астрономічні обчислення), Бонплан та Кунт (опис рослин), Кюв'є, Валанс'єнн та Латрейль (зоологія), Клапрот та Вокелен (мінералогія), фон Бух (скам'янілості).

[4]*Humboldt Al. de.* Voyage de Humboldt et Bonpland. Pt. 1 : Physique générale et relation historique du voyage. Vol. 1 : Essai sur la Géographie des plantes, accompagne d'un tableau physique des regions equinoxiales et servant d'introduction a l'ouvrage / Alexander de Humboldt, Aime Bonpland. – Paris : Schoell, 1807. – 155 p. : fold. map, tables. (*139/17*) ; *Humboldt Al. de.* Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait en 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 et 1804. T. 1 / Alexander de Humboldt, Aime Bonpland ; réd. Alexander de Humboldt. – Paris : Libraire Grecque-Latine-Allemande, 1816. – 439 p. – Avec un atlas géographique et physique. (*Воронцов/7682*) ; *Humboldt Alexander.* Reise in die Aequinoctial = Gegenden des neuen Continents. Bd. 1-2 / Alexander Humboldt ; bearb. von Hermann Hauff. – Stuttgart : J. Cotta, 1874. – 259 p. (*92/596*) ; *Гумбольдт А.* Путешествие в равноденственные области Нового Света в 1799-1804 гг. : [в 3 т.] / Александр Гумбольдт ; пер. с фр. Т. Л., В. И. Ровинских. – М. : Географиздат, 1963-1969. – Т. 1 : Остров Тенерифе и Восточная Венесуэла, 1963. – 502 с. ; Т. 2 : Плавание по Ориноко. – 1964. – 655 с. ; Т. 3 : Страны Центральной и Южной Америки. Остров Куба. – 1969. – 339 с. (*92/2489*).

[5]Альфонс Луї П'єр Пирамю Декандоль (фр. *Alphonse Louis Pierre Pyramus de Candolle*, 1806-1893) – швейцарський ботанік та біогеограф. Син та продовжувач справи Огюстена Пирама Декандоля. Творець однієї з перших наукових концепцій про походження культурних рослин (1883). Склав перший кодекс ботанічної номенклатури (прийнятого Міжнародним ботанічним конгрессом у 1867 р.), який є прообразом сучасного ICBN.

[6]*Декандолль А.* Местопроисхождение возделываемых растений : пер. со 2-го изд. с доп. по позднейшим источникам / Альфонс Декандолль ; под ред. Хр. Гоби. – СПб. : изд. К. Риккера, 1885. – 490 с. *(139/40)*.

[7]Чарлз (Чарльз) Роберт Дарвін (англ. *Charles Robert Darwin*; 1809-1882) – англійський науковець, що створив теорію еволюції і запропонував разом з Альфредом Расселом Воллесом принципи природного добору.

[8]*Darwin Ch.* The origin of species by means of natural selection, or the Preservation of favoured races in the struggle for life / Charles Darwin. – 4-th ed., with add. and corr. – London : John Murray, 1866. – 593 p. *(131/357)* ; *Дарвин Ч.* О происхождении видов путем естественного подбора, или О сохранении усовершенствованных пород в борьбе за существование / Чарльз Дарвин ; пер. с англ. С. А. Рачинского. – 2-е изд., испр. – М. : изд. А. И. Глазунова, 1865. – 399 с. *(131/1188)*.

[9]*Darwin Ch.* The variation of animals and plants under domestication : in 2 vol. / Ch. Darwin. – London : Murray, 1868. (*131/1210*).

[10]Лев Ілліч Мечников (фр. *Leon Metchnikoff*, 1838-1888) – швейцарський географ, соціолог, революціонер-анархіст і публіцист російського походження. Більш відомий його молодший брат, вчений Ілля Ілліч Мечников, Нобелівський лауреат, на честь якого названо Одеський університет та низку інших наукових установ.

[11]*Metchnikoff L.* La civilization et les grands fleuves historiques / Léon Metchnikoff ; préf. de M. Elisée Reclus. – Paris : Librairie Hachette et C, 1889. – 369 p. (*56/984*).

[12]*Мечников Л. И.* Цивилизация и великие исторические реки : географическая теория развития современных обществ / Л. И. Мечников ; пер. с фр. М. Д. Гродецкого. – Киев ; Харьков : Южно-Рус. книгоизд. Ф. А. Иогансона, 1899. – 288 с. – С прил. очерка жизни и деятельности Л. И. Мечникова. (*56/796*).

[13]Микола Іванович Вавилов (1887-1943) – вчений-генетик, ботанік, академік АН СРСР і АН УРСР, відомий роботами з ідентифікації центрів походження культурних рослин.

[14]*Вавилов Н. И.* Центры происхождения культурных растений = Studies on the origin of cultivated plants / Н. И. Вавилов ; Всесоз. ин-т приклад. ботаники и новых культур, Гос. ин-т опытной агрономии. – Л. : [тип. им. Гутенберга], 1926. – 248 с. – С 5 цв. картами, 11 рис. и табл. – Текст рус., англ. (*148/461*).

[15]*Вавилов Н. И.* О восточных центрах происхождения культурных растений // Новый восток. – 1924. – № 6. – С. 291-305 ; *Его же.* О происхождении культурных растений // Новое в агрономии. – 1926. – С. 76-85 ; *Его же.* Центры происхождения культурных растений // Тр. по прикл. ботанике и селекции. – 1926. – Т. 16, № 2. – С. 1-248 ; *Его же.* Географические закономерности в распределении генов культурних растений // Природа. – 1927. – № 10. – С. 763-774 ; Тр. по прикл. ботанике и селекции. – 1927. – Т. 17, вып. 3. – С. 411-428 ; *Его же.* Мировые центры сортовых богатств (генов) культурных растений // Изв. Гос. Ин-та опытн. агрономии. – 1927. – Т. 5, № 5. – С. 339-351 ; *Его же*. Проблема происхождения культурных растений в современном понимании // Достижения и перспективы в области прикладной ботаники, генетики и селекции. – Л., 1929. – С. 11-22 ; *Его же.* Проблема происхождения культурных растений в современном понимании // Тр. Всесоюз. съезда по селекции, генетике, семеноводству и племенному делу. Т. 2 : Генетика. – Л., 1930. – С. 5-18 ; *Его же.* Проблема происхождения земледелия в свете современных исследований // Соц. реконструкция и наука. – 1931. – Вып. 1. – С. 35-43 ; *Его же.* Роль Центральной Азии в происхождении культурных растений : предварительное сообщение о результатах экспедиции в Центральную Азию в 1929 г. // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1931. – Т. 26, вып. 3. – С. 3-44 ; *Его же.* Мексика и Центральная Америка как основной центр происхождения культурных растений Нового Света : предварительное сообщение о результатах экспедиции в Северную Америку в 1930 г. // Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. – 1931. – Т. 26, вып. 3. – С. 135-199 ; *Его же.* Растительные ресурсы Земли и работа Всесоюзного института растениеводства по использованию их // Семеноводство. – 1931. – № 13-14. – С. 6-10 ; *Его же.* Мировые центры происхождения земледелия и почвенная карта мира / пер. с англ. С. Шувалова // Proc. And papers of the 2-nd Int. Congress of soil science (Leningrad, Moscow, USSR ; 1930 July 2-21). Comission 4, Soil fertility. – М., 1932 ; *Его же*. Проблема новых культур // Соц. растениеводство. – 1932. – № 1. – С. 23-47. – (Тр. по прикл. ботанике, генетике и селекции. Сер. А) ; *Его же.* Современное состояние мирового земледелия и сельскохозяйственной науки : из впечатлений поездки в Северную Америку и Западную Европу // Звезда. – 1932. – № 4. – С. 119-132 ; *Его же.* Растительные ресурсы Земли и их использование для социалистического земледелия // Науч. Ленинград к 17-у съезду ВКП(б). – Л., 1934. – С. 197-201; *Его же.* Растительные ресурсы земного шара и овладение ими // Наука и жизнь. – 1935. – № 3. – С. 15-18 ; *Его же.* Ботанико-географические основы селекции : учение об исходном материале в селекции // Теоретические основы селекции. Т. 1. – М. ; Л., 1935; *Его же.* Азия – источник видов // Asia. – 1937. – Febr. – P. 113-114. – Текст англ. ; Растительные ресурсы. – 1966. – Т. 2, вып. 4. – С. 577-580. – Текст рус. ; *Его же.* Мировые растительные ресурсы и их использование для селекции // Математика и естествознание в СССР : очерки развития математических и естественных наук за двадцать лет. – М. ; Л., 1938. – С. 575-595 ; *Его же.* Великие земледельческие культуры Доколумбовой Америки и их взаимоотношения // Изв. Гос. геогр. о-ва. – 1939. – Т. 71, вып. 10 ; *Его же.* Учение о происхождении культурных растений после Дарвина : [докл. на Дарв. сессии АН СССР 28 нояб. 1939 г.] // Сов. наука. – 1940. – № 2. – С. 55-75 ; *Его же.* Интродукция растений в советское время и ее результаты : итоги интродукционной работы Всесоюзного института растениеводства за период 1921-1940 гг. : докл. на конф. бот. Садов при АН СССР, янв. 1940 // Вавилов Н. И. Избр. тр. Т. 5. – Л., 1965. – С. 674-689 ; *Его же.* Новые данные о культурной флоре Китая и ее значение для советской селекции // Изв. АН СССР. Сер. биол. – 1958. – № 6. – С. 744-747.

[16]*Вавилов Н. И.* Происхождение и география культурных растений / Николай Иванович Вавилов ; отв. ред. В. Ф. Дорофеев ; АН СССР, Секция хим.-технол. и биол. наук. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1987. – 439 с. (*147/11656*).

[17]До 1940 р. колекція інституту складалася з 250 тис. примірників, з них 36 тис. примірників пшениці, 10 тис. – кукурудзи, 23 тис. – кормових та ін. [2, с. 15]. На сьогоднішній день, завдяки зусиллям кількох поколінь вчених, в інституті сформована колекція культурних рослин та їх диких

родичів. Вона є найбільшою у світі та найбагатшою колекцією за ботанічною, генетичною, географічною та екологічною різноманітністю. Містить 323 тис. примірників, що представляють 64 ботанічних сімейства, 376 родів та 2169 видів [4, с. 5].

[18]Петро Михайлович Жуковський (1888-1975) – ботанік, академік Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук і лісівництва (1935), доктор сільськогосподарських наук (1934) та біологічних наук (1935), професор (1923), лауреат Сталінської премії першого ступеня (1943).

[19]*Жуковский П. М.* Ботаника / Пётр Михайлович Жуковский. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Колос, 1982. – 623 с. – (Учебники и учеб. пособия для высш. с.-х. учеб. заведений). (*140/2296*) ; *Его же.* Культурные растения и их сородичи : систематика, география, цитогенетика, иммунитет, экология, происхождение, использование / Пётр Михайлович Жуковский. – 3-е изд., перераб. и доп. – Л. : Колос, 1971. – 751 с. (*147/6675*) ; *Его же.* Мировой генофонд растений для селекции : мегагенцентры и эндемичные микрогенцентры / Петр Михайлович Жуковский ; [отв. ред. Е. М. Лавренко] ; АН СССР, Всесоюз. ботан. о-во. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1970. – 88 с. (*140/1196*).

[20]*Синская Е. Н.* Историческая география культурной флоры : на заре земледелия / Евгения Николаевна Синская ; под ред. акад. Д. Д. Брежнева ; Всесоюз. Акад. с.-х. наук им. В. И. Ленина ; Всесоюз. НИИ растениеводства им. Н. И. Вавилова. – Л. : Колос, 1969. – 480 с. (*147/6279*).

[21]*Harlan J.* Anatomy of gene center // Amer. Nat. – 1951. – Vol. 85. – P. 97–103 ; *Harlan J.* Agricultural Origin : Centers and Noncenters // Anatomy of gene center // Science. – 1971. – Vol. 174. – P. 468–474 ; *Harlan J.* The Living Fields : Our Agricultural Heritage. – N. Y. : Cambridge Univ. Press, 1995.

[22]Поль Гюстав Доре (фр. *Paul Gustave Doré*, 1832-1883) – французький гравер, ілюстратор, живописець. За своє життя створив сотні вишуканих ілюстрацій до біблійних оповідань. Його роботи використовувалися у багатьох виданнях Біблії різними мовами в Європі XIX ст., а пізніше в Північній і Південній Америці.

[23]La sainte Bible : traduction nouvelle selon la Vulgate. T. 1 / par Jean Jacgues Bourassé, Pierre Janvier ; dessins de Gustave Doré. – Tours : A. Mame et Fils, 1866. – 909 p. : ill. (*1/338*).

[24]Остромирово Евангелие (1056-1057) / авт. ст. в прил. : А. Х. Востоков, митрополит Питирим Нечаев, Н. Н. Розов, Н. Н. Лисовой. – Факсим. изд. – Л. : Аврора ; М. : Изд. отд. Москов. патриархата, [1988]. – 16, 598 с. (*23/2015*).

[25]Свята Земля – загальне європейське найменування Єрусалима й територій, що його оточують. Географічно ототожнюється з Палестиною. Назва виникла через розміщення на цих землях основних християнських святинь, які були слідами подій біблійської історії, що тут відбувались чи були якось із ними пов'язані.

[26]Авраам Сергійович Норов (1795-1869) – російський державний діяч, вчений, мандрівник та письменник. У своїх дослідженнях А. С. Норов приділяв найбільшу увагу мало вивченим об'єктам, про які були відсутні відомості у інших вчених, в першу чергу біблейським місцям.

[27]*Норов А. С.* Путешествие по Святой Земле в 1835 году / Авраам Сергеевич Норов. – СПб. : в тип. А. Смирдина, 1838. – Ч. 1. – 4, IV, 1, 336 с. : 1 портр., 16 л. ил. – Прил. : схемы храмов, доп. план Иерусалима, снятый Катервудом в 1835 г. ; Ч. 2. – 8, 312, 29 с., 13 л. ил., 1 карта. **(***Шильд/3013***).**

[28]Іменний фонд Шильдера нараховує 4136 назв і становить собою зібрання книжок і журналів переважно російською, французькою та німецькою мовами. За змістом превалює історична тематика – книги із загальної історії окремих країн.

[29][Нищинский П.] Путеводитель по Святой Земле / Петр Нищинский. – Изд. Рус. Св. Ильин. скита на Афоне. – Одесса : тип.-литогр. Е. И. Фесенко, 1886. – 299 с. – С 19-ю литогр. рис., новейшим планом Иерусалима и картой Палестины. (*10/367*).

[30]Петро Іванович Ніщинський (літ. псевд. *Петро Байда*, 1832-1896) – відомий український композитор і поет-перекладач. Навчався у Київській духовній семінарії, вищу освіту здобув, закінчивши у 1856 р. філологічний та богословський факультети.

[31]*Schedel H.* Liber chronicarum / Hartmann Schedel. – Nürnberg : Anton Koberger, 1493. – [20], CCXCIX, [1], [6] f. : ill. (*55/448*).

[32]Гартман Шедель (нім. *Hartmann Schedel*, 1440-1514) – німецький лікар, гуманіст і історик. Один з перших картографів, які почали використовувати машинний друк.

[33]Карл Лінней разом з Олафом Цельсієм (теолог і ботаніком-аматор), брав участь у підготовці книги Біблійна ботаніка (Hierobotanicum), яка являє собою список згадуваних у Біблії рослин. Майкл Зохарі – автор книг «Geobotanical foundations of the Middle East» (1975), «A New Analytical Flora of

Israel» (1976), «Vegetal Landscapes of Israel» (1980), «Plants of the Bible» (1983), а також статей до «Enciclopedia Biblica». Андрій Топачевський – лауреат премії І. Огієнка за оповіді на теми біблійної ботаніки «З Божого саду». Василь Рябчук опублікував науково-популярне видання «Біблійна ботаніка» (2002), Ігор Сокольський – автор книги «Прекрасные растения Библии» (2006) та низки статей на цю тему.

[34]Рослини Святого Письма та перспективи створення біблійного саду / С. Руденко, О. Івасюк, С. Костишин, прот. М. Щербань ; Чернів. нац. ун-т. – Чернівці, 2010.

[35]Библейская флора : наглядное пособие при чтении и изучении Библии / сост. Д. М. Березкин. – СПб. : изд. Я. Башмакова, 1914. – 174 с. : рис. – С прил. : 12 табл. растений в красках, 12 видов раст. покрова Библ. местностей, 1 флорист. карт. в красках, 4 указ.

[36]*Рябчук В. П.* Біблійна ботаніка : наук.-попул. вид. / Василь Петрович Рябчук. – Львів : [Укр ДЛТУ], 2002. – 127 с. (*140/3709*).

[37]Картина представляє собою дві великоформатні дошки, написані олією. Диптих створений в 1507 р. Обидві панелі 209 см у висоту, а завширшки одна – 81 см, інша – 80 см. Картина виставляється в Музеї Прадо (Мадрид, Іспанія). На одній – Адам тримає рукою гілку яблуні, на другій – стоїть Єва з яблуком в руці. Яблуко підтримує змій, що звисає з Древа пізнання.

[38]Картина написана майстром північного ренесансу у 20-х рр. XVI ст. Розмір картини 53х42 см. Полотно, олія. Зберігається у Державному Ермітажі у колекції німецького мистецтва XV-XVIII ст.

[39]Історики зазвичай співвідносять Епоху великих географічних відкриттів з далекими морськими подорожами португальських та іспанських мандрівників у пошуках альтернативних торгівельних шляхів до Індії за золотом, сріблом та прянощами. Португальці почали мандрувати у 1418 р. У 1492 р. експедиція Х. Колумба висадилася на новий континент, відкривши людству Новий Світ. Марко Поло – італійський купець та мандрівник, автор «Книги про різноманітність світу», у якій він виклав свої спостереження під час подорожі до Азії. У 1498 р. португальська експедиція під керівництвом Васко да Гами змогла досягти Індії, обійшовши Африку і відкривши прямий торгівельний шлях до Азії. У 1522 р. експедиція Фернана Магеллана, португальця, що перебував на іспанській службі, вирушила на захід, здійснивши першу в світі кругосвітню подорож.

[40]*Гумбольдт А.* География растений / Александр Гумбольдт ; под ред., ввод. ст., биогр. очерк Е. В. Вульфа ; под общ. ред. Н. И. Вавилова. – М. ; Л. : Сельхозгиз, 1936. – 230 с. – (Классики естествознания). (*б/12327*).

[41]*Humboldt A. von.* Ansichten der Natur, mit wissenschaftlichen Erläuterungen : in 2 Bd. / Alexander von Humboldt. – Stuttgardt : Augsburg, 1859-1860. (*125а/711*) ; *Гумбольдт А.* Картины природы : пер. с нем. / А. Гумбольдт. – М. : Географизд, 1959. – 269 с. (*92/2026, 2032, 3875*).

[42]*Humboldt A. de.* De distribution geographica plantarum secundum coeli temperiem et altitudinem montium, prolegomena / Alexandro de Humboldt. – Lutetiæ Parisiorum: Libraria Græco-Latino-Germanica, 1817/ – 249, 4 p. : 2 tabl. (*Воронц/3683*).

[43]*Humboldt A. von.* Kosmos : Entwurf einer physischen Weltbeschreibung : in 5 Bd. / Alexander von Humboldt. – Stuttgardt-Tübingen, Cotta, 1845-1862. (*125а/697*) ; *Гумбольдт А.* Космос : опыт физического мироописания. Ч. 1-3 / А. Гумбольдт ; пер. с нем. Н. Фролова. – М. : тип. А. Семена, 1853-1862. (*125а/484*).

[44]Dictionnaire des sciences naturelles : par plusieurs professeurs du jardin du roi, et des principales. Ecoles de Paris. T. 18 : Ga-Gju. – Strasbourg : Levrault, 1820. – P. 422-436. (*Строг/4070б; 125а/444*).

[45]Бекетов А. Н. География растений / А. Н. Бекетов // Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1894. – Т. 8 (15). – С. 391-402.

[46]Андрій Миколайович Бекетов (1825-1902) – російський ботанік, педагог, популяризатор і організатор науки, громадський діяч. Основоположник географії рослинності в Росії. Член-кореспондент (1891) і почесний член (1895) Петербурзької Академії наук.

[47]*Бекетов А. Н.* Учебник ботаники / А. Н. Бекетов. – СПб. : Обществ. польза, 1883. – XII, 911 с. (*140/568*) ; *Его же.* Бекетов А. Н. География растений : очерк учения о распространении и распределении растительности на земной поверхности с особым прибавлением о Европейской России / Андрей Николаевич Бекетов. – СПб. : тип. В. Демакова, 1896. – 358 с., 9 грав. (*140/1916*).

[48]Андрій Миколайович Краснов (1862-1914/1915) – вітчизняний ботанік, ґрунтознавець, географ, палеоботанік. Засновник Батумського ботанічного саду. Перший доктор географії в Російській імперії (1894). Брав участь у численних експедиціях.

[49]*Краснов А. Н.* География растений : законы распределения растений и описание растительности земного шара / А. Н. Краснов. – Харьков : тип. Адольфа Дарре, 1899. – 499 с. – (Основы земледелия ; вып. 4, ч. 1). (*139/182*).

[50]*Танфильев Г. И.* Очерк географии и истории главнейших культурных растений / Г. И. Танфильев. – Одесса : Гос. изд-во Украины, Одес. отд-ние, 1923. – 186 с. – С 3-я картами. (*139/183*).

[51]Заповідні території України : ботанічні сади та дендропарки / [відп. ред. : Т. М. Черевченко, С. С. Волков ; Держ. служба заповід. справи Мінприроди України, ПРООН в Україні]. – К. : [б. в.], 2010. – 296 с. : іл. (*140/3791*).

[52]Карл Лінней (швед. *Carl Linné*, латинізоване лат. *Carolus Linnaeus*, 1707-1778) – шведський природознавець: ботанік, зоолог і лікар – видатний вчений XVIII ст., перший президент Шведської АН (з 1739), іноземний почесний член Петербурзької АН (1754).

[53]К. Лінней поділив рослини на 24 класи, поклавши в основу кожного з них довільно узяті ознаки. Таким чином, вчений створив новий метод систематизації рослинного світу. Головна заслуга – визначення поняття біологічного виду, впровадження в активне вживання біноміальної (бінарної) номенклатури і встановлення чіткої супідрядності між систематичними (таксономічними) категоріями. Описав близько 1500 нових видів рослин.

[54]*Linne K.* Systema naturae per regnatria naturae : secundum classes, ordines, genera species. Cum characteribus, differentiis, synonymis, locis. T. 1-2 / K. Linne. – 10 editio. – Holmiae, Salvius, 1758-1759. (*Воронц/8162*).

[55]*Linnaeus C.* Philosophia botanica in qva explicantur fundamenta botanica cum definitionibus partium, exemplis terminorum, observationibus rariorum, adjectis figuris aeneis / *C. Linnaeus*. – Stockholmiæ [Stockholm] : Apud Godofr. Kiesewetter, 1751. [6] + 362 p. + portr. + 9 tab. (*140/203*).

[56]*Линней К.* Философия ботаники, изъясняющая первые оной основания / Карл Линней ; изд. на рос. яз. Т. Смеловским. – В СПб. : при Императ. Акад. наук, 1800. – 195, [11], XLI, [1], 11 табл. (*140/23*) ; *Линней К.* Философия ботаники : пер. с лат. / изд. подгот. И. Е. Амлинским. – М. : Наука, 1898. – 45, [1] с., 1 л. Портр. ; ил. – (Классики науки. Памятники истории науки). (*140/3253*).

[57]Histoire de l'Academie Royale des Sciences : avec les mémoires De Mathématique & de Physique, pour la même année : tirez des Registres de cette Académie / l'Académie Royale des Sciences. A. 1700-1789. – 2-e ed., corr. et augm. – Paris : G. Martin, J.-B. Coignard & H.-L. Guerin. – 1701-1793. (*125/1560*).

[58]Петер Симон Паллас (нім. *Peter Simon Pallas*, 1741-1811) – відомий німецький та російський вчений-енциклопедист, природодослідник, географ та мандрівник XVIII–XIX ст.

[59]*Pallas P. S.* Flora Rossica : seu stirpium Imperii Rossici per Europam et Asiam indigenarum descriptiones et icons. T. 1, p. 1 / Peter Simon Pallas. – Petropoli : J. J. Weitbrecht, 1784. – 114 p., 49 il. (*137/4*).

[60]*Паллас П. С.* Описание растений Российского государства с их изображениями. Ч. 1 / Петер Симон Паллас ; пер. В. Зуева. – СПб. ; Императ. тип., 1784. – VI, 204 с. ; 51 табл. (*Воронц/12051*).

[61]Для наповнення ботанічного саду Карл Десмет склав каталог рослин, згідно з яким з різних куточків світу до Одеси почали привозити насіння рослин, що були придатні для тутешнього клімату та ґрунту. Крім того, він працював над пошуком найбільш сприятливої форми та методів щеплення дерев і кущів.

[62]*Потапенко Г. И.* История кафедры ботаники Одесского государственного университета за 75 лет существования, 1865-1940 / Георгий Иосифович Потапенко ; [сост. : Н. М. Пашковская, В. А. Дьяков]. – Одесса : Печ. дом, 2010. – 88 с. (*140/3785*) ; *Коваленко С. Г.* Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова, 1865-2005 / С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, Г. А. Швець ; ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Фенікс, 2005. – 104 с. (*140/3732*).

[63]Червона книга Української РСР / уклад : А. П. Федоренко, В. І. Чопик ; під ред. К. М. Ситника. – К. : Наук. думка, 1980. – 504 с. ; Червона книга України. Рослинний світ / Ю. І. Костенко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко, М. М. Щербак [та ін.] ; під заг. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонка. – К. : вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1996. – 606 с. ; Червона книга України. Рослинний світ / під заг. ред. Я. П. Дідуха ; М-во охорони навколишнього природного середовища України ; НАН України. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 912 с. (*140/3780*).

[64]*Воробьева Л. И.* Генетические основы селекции растений и животных : учеб. пособие для студ. биолог. спец. вузов / Людмила Ивановна Воробьева, Ольга Валентиновна Таглина. – Харьков :

Колорит, 2006. – 223 с. – (Универ. книга). (*147/13322*) ; *Игнатова С. А.* Клеточные технологии в растениеводстве, генетике и селекции возделываемых растений : задачи, возможности, разработки систем in vitro / Светлана Александровна Игнатова. – Одесса : Астропринт, 2011. – 223 с. (*147/13376*) ; *Ніколайчук В. І.* Лядвенець (Lotus L.) : біологія, генетика, екологія / Віталій Іванович Ніколайчук. – Ужгород : [б. в.], 2002. – 208 с. *(140/3696) ; Чешко В. Ф.* Наука, этика, политика : социокультурные аспекты современной генетики / В. Ф. Чешко, В. Л. Кулиниченко ; Укр. ассоц. по биоэтике. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 227 с. *(131/14510).*

Список використаних джерел та літератури

1. Библейская флора [Текст] : наглядное пособие при чтении и изучении Библии / сост. Д. М. Березкин. – СПб. : изд. Я. Башмакова, 1914. – VIII, 174 с. : рис. – С прил. : 12 табл. растений в красках, 12 видов раст. покрова Библ. местностей, 1 флорист. карт. в красках, 4 указ.
2. *Вавилов Н. И.* Пять континентов [Текст] : [повесть о путешествиях за полезными растениями по основным земледельческим районам Земли] / Николай Иванович Вавилов ; вступ. ст. В. Н. Павлова ; коммент. М. А. Членова. Под тропиками Азии [Текст] : [очерки о путешествиях по тропическим странам Азии с целью изучения их растительности] / Андрей Николаевич Краснов ; вступ. ст. Ф. Н. Милькова ; коммент. : М. А. Членов, Ф. Н. Мильков. – М. : Мысль, 1987. – 349 с. : ил., карт.
3. *Вавилов Н. И.* Учение о происхождении культурных растений после Дарвина [Текст] : [докл. на Дарв. сессии АН СССР 28 нояб. 1939 г.] / Н. И. Вавилов // Сов. наука. – 1940. – № 2. – С. 55-75.
4. *Гаевская Е. И.* Вместо предисловия [Текст] / Е. И. Гаевская // Тр. прикл. ботаники, генетики и селекции : посвящ. 120-летию со дня рожд. Н. И. Вавилова. – СПб., 2007. – Т. 164. – С. 4-10.
5. *Галл Я. М.* Владимир Ковалевский как переводчик и издатель труда Чарлза Дарвина «The variation of animals and plants under domestication» [Текст] / Я. М. Галл // Вестн. Вавил. о-ва генетиков и селекционеров (ВОГиС). – 2007. – Т. 11, № 1. – С. 40-44.
6. *Гловели Г.* Лев Мечников [Електронний ресурс] / Г. Гловели // Альтернативы. – 1995. – № 1. – Режим доступа: http://www.alternativy.ru/old/magazine/htm/95_1/mechnik.htm. – Загл. с экрана.
7. *Гродецкий М. Л.* И. Мечников [Текст] : биографический очерк / М. Гродецкий // Мечников Л. И. Цивилизация и великие исторические реки : географическая теория развития современных обществ / Л. И. Мечников ; пер. с фр. М. Д. Гродецкого. – Киев ; Харьков : Южно-Рус. книгоизд. Ф. А. Иогансона, 1899. – С. 4-19.
8. *Гумбольдт А.* География растений [Текст] / Александр Гумбольдт ; под ред., ввод. ст., биогр. очерк Е. В. Вульфа ; под общ. ред. Н. И. Вавилова. – М. ; Л. : Сельхозгиз, 1936. – 230 с. – (Классики естествознания).
9. *Гумбольдт А.* Путешествие в равноденственные области Нового Света в 1799-1804 гг. Т. 1 : Остров Тенерифе и Восточная Венесуэла [Текст] / Александр Гумбольдт ; пер. с фр. : Т. Л., В. И. Ровинские. – М. : Географиздат, 1963. – 502 с.
10. *Гуминский В. М.* Норов на Святой Земле [Електронний ресурс] / В. М. Гуминский. – Режим доступа: http://palomnic.org/xm/history/puteshestvie_1835/guminski/. – Загл. с экрана.
11. *Ена Ан. В.* Краткий очерк истории географии растений в Украине [Текст] / Ан. В. Ена // Укр. ботан. журн. – 2007. – Т. 64, № 4. – С. 508-519.
12. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». Ст. 14 : Державний реєстр наукових об'єктів, що становлять національне надбання [Текст] // Відом. Верх. Ради. – 1992. – № 12. – Ст. 165.
13. *Каверин В.* [Вступление] [Текст] / В. Каверин // Крутогоров Ю. А. Повесть об отроке Зуеве / Ю. А. Крутогоров. – М. : Дет. лит., 1989. – 238 с.
14. *Коваленко С.* Гербарій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (MSUD) [Текст] / С. Коваленко // Гербарії України = Index herbariorum Uckrainicum / ред.-уклад. Н. М. Шиян. – К. : Альтерпрес, 2011. – С. 222-233.
15. *Коваленко С. Г.* Скарби гербарію Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Травник XVIII сторіччя [Текст] / С. Г. Коваленко, О. Ю. Бондаренко // Вісн. Одес. нац. ун-ту. – 2005. – Т. 10, вип. 5 : Біологія. – С. 191-197.

16. *Ковтун С. І.* Історія розвитку інтродукції деревних рослин на території України [Текст] / С. І. Ковтун // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2010. – Вип. 152, ч. 1. – С. 83-89.
17. *Кралюк П. М.* Королева українських книг [Електронний ресурс] : до 425-річчя видання Острозької Біблії / П. М. Кралюк // День. – 2006. – 15 лип. (№ 115). – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=165432&mainlang=ukr. – Заголовок з екрану.
18. Наукова бібліотека Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова [Текст] : іст. нарис : до 185-річчя заснування / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; А. В. Зайченко, Н. В. Мусієнко, О. В. Полевщикова [та ін.] ; відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2002. – 247 с., 20 с. іл.
19. *[Нищинский П.]* Путеводитель по Святой Земле [Текст] / Петр Нищинский. – Изд. Рус. Св. Ильин. скита на Афоне. – Одесса : тип.-литогр. Е. И. Фесенко, 1886. – 299 с. – С 19-ю литогр. рис., новейшим планом Иерусалима и картой Палестины.
20. *Норов А. С.* Путешествие по Святой Земле в 1835 году [Текст] / Авраам Сергеевич Норов. – СПб. : в тип. А. Смирдина, 1838. – Ч. 1. – 1838. – 4, IV, 1, 336 с. : 1 портр., 16 л. ил. – Прил. : схемы храмов, доп. план Иерусалима, снятый Катервудом в 1835 г.
21. Положення про порядок визначення наукових об'єктів, що становлять національне надбання [Текст] : постанова КМУ № 174 від 18.02.1997 // Офіц. вісн. України. – 1997. – № 8. – Ст. 140.
22. *Розов Н. Н.* Остромирово Евангелие Апракос 1056-1057 годов – старейший памятник славянской письменности и искусства книги Древней Руси [Текст] / Н. Н. Розов // Остромирово Евангелие, 1056-1057. – Факсим. изд. – Л. ; М., 1988. – С. 7-11.
23. *Савельєва Є.* Українські кириличні стародруки у фондах університетської бібліотеки : до історії формування колекції [Текст] / Є. Савельєва // Історія України в книжкових пам'ятках XVI-XVII ст. : з колекцій Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова : зб. наук. пр. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; авт.-упоряд. : О. В. Полевщикова, Є. В. Бережок, О. Л. Ляшенко. – Одеса, 2012. – С. 135-146.
24. *Сіра Л. М.* Ботанічні сади [Електронний ресурс] / Л. М. Сіра // Фармацевтична енциклопедія. – Режим доступу: http://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/1971/botanichni-sadi. – Заголовок з екрану.
25. *Соколов В. А.* Джек Харлан – выдающийся американський ученик Н. И. Вавилова [Текст] / В. А. Соколов // Вестн. Вавил. о-ва генетиков и селекционеров (ВОГиС). – 2010. – Т. 14, № 4. – С. 761-768.
26. *Сокольский И.* Что есть что в мире библейских растений [Текст] / И. Сокольский // Наука и жизнь. – 2006. – № 5. – С. 124-132.
27. *Топачевский А.* Прекрасная семерка в книге книг [Текст] / А. Топачевский // Зеркало недели. – 2003. – 19 квіт. (№ 15).
28. *Федорова Т. Н.* Памяти учителя – академика Петра Михайловича Жуковского [Текст] : к 120-летию со дня рождения / Т. Н. Федорова // Агроэкоинфо. – 2008. – № 1. – С. 11-15.
29. *Шедель Г.* Про європейську область Сарматію [Текст] / Гартман Шедель ; вступ. ст., пер. з лат., комент. О. В. Білецької ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; наук. ред. М. Крикун ; ред.-бібліогр. О. В. Полевщикова ; відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2007. – 125 с. : іл.
30. *Шелепов В. В.* Еволюція наукових підходів щодо центрів походження культурних рослин : історіографія проблеми [Електронний ресурс] / В. В. Шелепов // Історія науки і біографістика : електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник. – 2011. – № 4. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2011-4/11_shelepov.pdf. – Заголовок з екрану.

Надійшла 11.07.2012

Додаток
Ілюстрації

Іл. 1. Класики природознавства, які створювали наукові теорії щодо походження культурних рослин: 1) О. Гумбольдт, 2) А. Декандоль, 3) Ч. Дарвін, 4) Л. Мечников, 5) М. І. Вавилов, 6) П. М. Жуковський.

Іл. 2. Титульні сторінки праць О. Гумбольдта (французькою, німецькою, російською мовами) та А. Декандоля.

Іл. 3. Праці вчених Ч. Дарвіна та Л. Мечникова, в яких розглядаються питання походження культурних рослин.

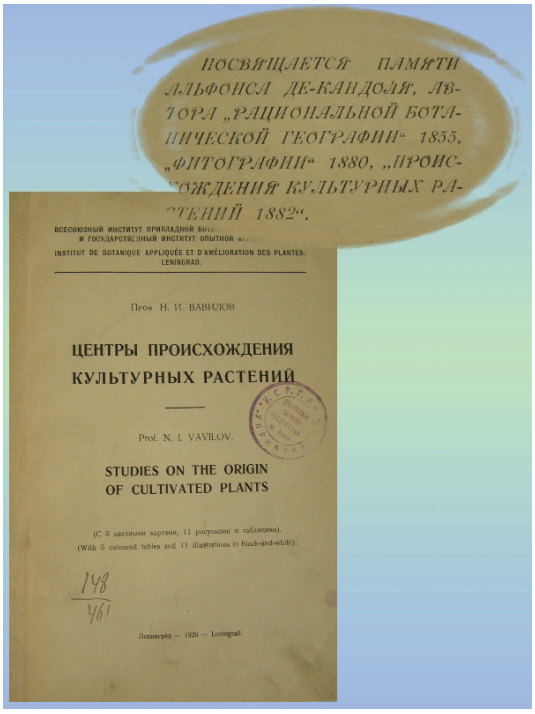

Іл. 4. Найвідоміша праця М. І. Вавилова, за яку він отримав Державну премію.

Іл. 5. Петро Михайлович Жуковський. (Фотографії з сімейного архіву надала Г. В. Любарська, співробітник Відділу кадрів ОНУ імені І. І. Мечникова. В ході проекту ці портрети вченого оприлюднені вперше).

Іл. 6. 1) Карта XV ст., яка зображує описану К. Птоломеєм ойкумену (гравюра І. Шнітцера, 1482); 2) Карта Святої Землі, частини Єгіпту та Червоного моря, з докладним маршрутом 40-річних мандрів єврейського народу (гравюра І. Янсоніуса, XV ст.).

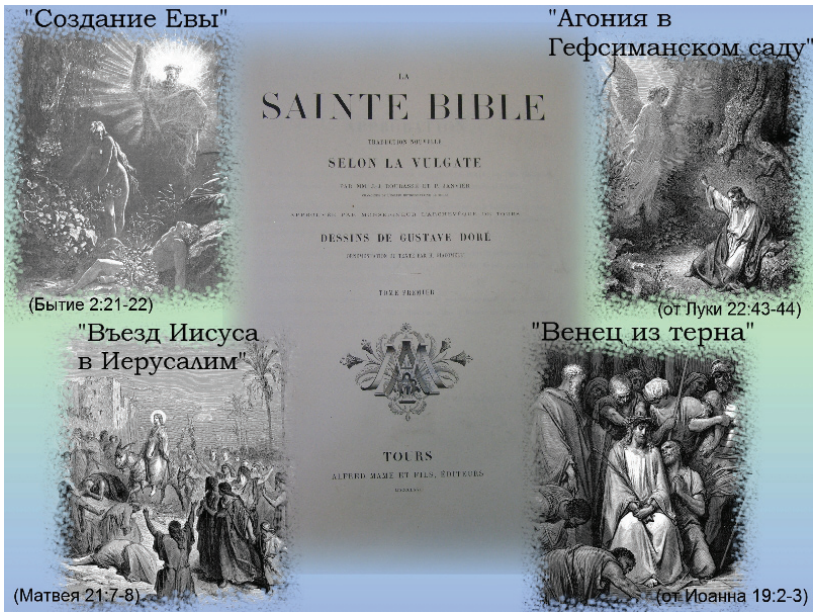

Іл. 7. Титульна сторінка Біблії, ілюстрованої Г. Доре, та гравюри з неї.

Іл. 8. Остромирове Євангеліє (факсимільне видання).

Іл. 9. Титульна сторінка та ілюстрації з видання А. С. Норова «Путешествие по Святой Земле в 1835 году» (СПБ., 1838).

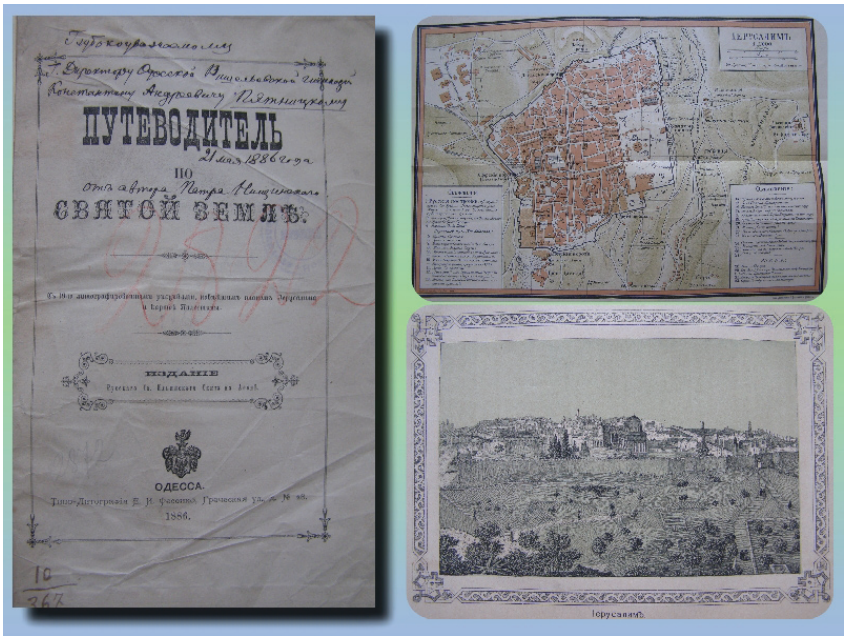

Іл. 10. Путівник П. Ніщинського з двома картами та 19 літографічними малюнками.

Іл. 11. «Liber chronicarum» («Книга хронік») німецького лікаря та гуманіста Г. Шеделя – інкунабула XV ст. Ілюстрації: 1) створення Єви, 2) Ной та його сини.

Іл. 12. Наочний посібник Д. Березкіна «Біблійна флора».

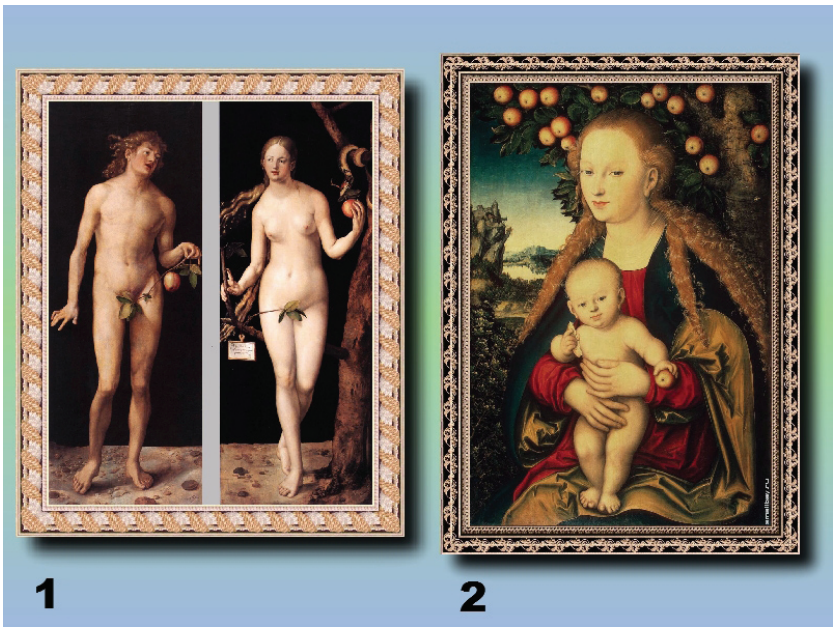

Іл. 13. Художні картини з використанням символічних рослин:
1) А. Дюрер «Адам і Єва» (1507); 2) Л. Кранах «Мадонна з немовлям під яблунею» (1520-1526).

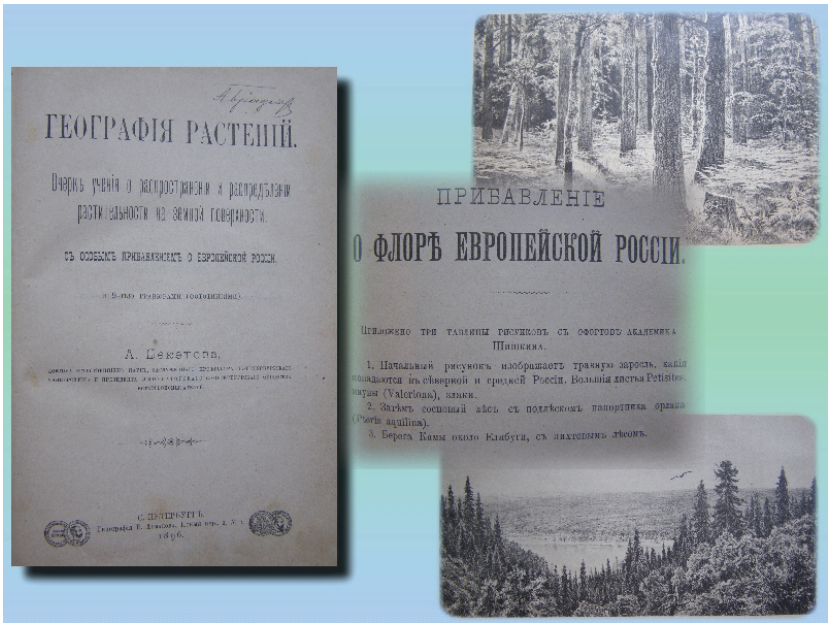

Іл. 14. Перший у Російській імперії підручник з географії рослин (СПб., 1896).
Автор – А. М. Бекетов.

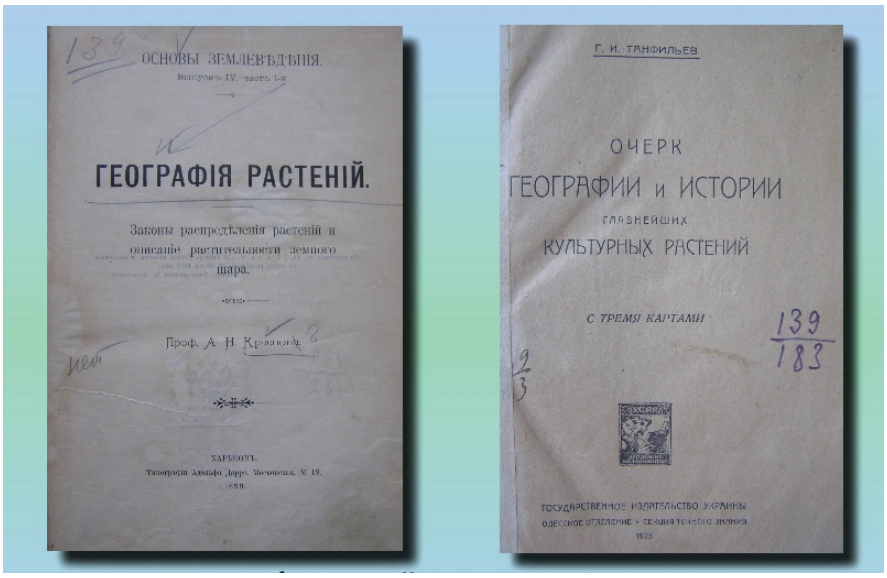

Іл. 15. Праці українських вчених у галузі географії рослин.

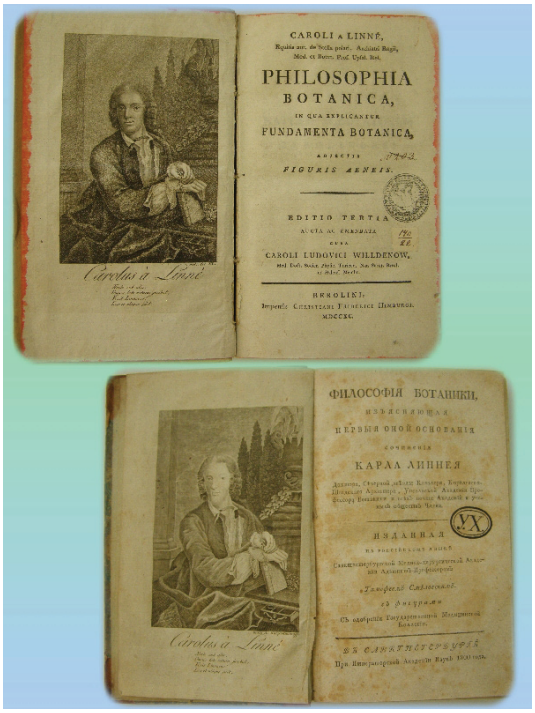

Іл. 16. Праця К. Ліннея «Філософія ботаніки» латинською (3-є вид., 1790) та російською мовами (1800).

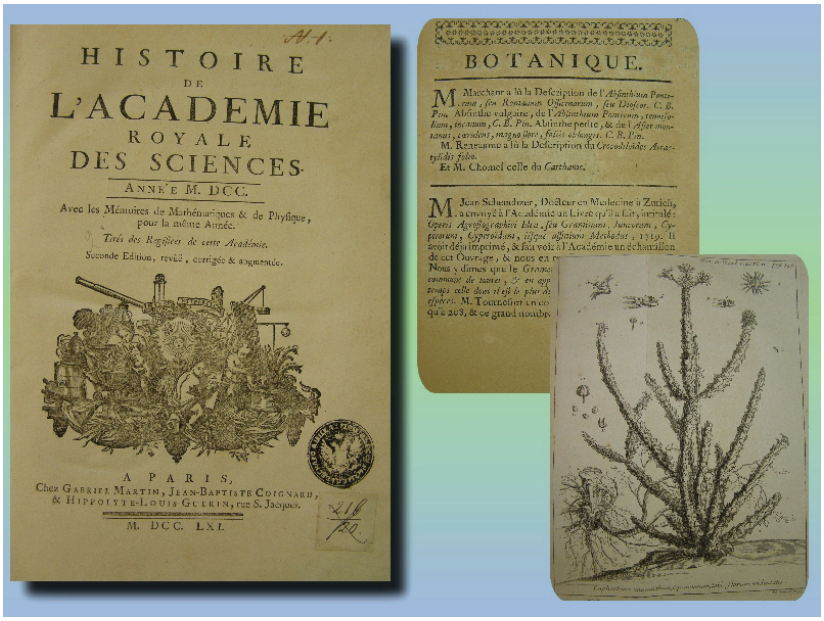

Іл. 17. Багатотомне видання Французької академії наук «Histoire de l'Académie royale des sciences...» (1702-1797 рр.).

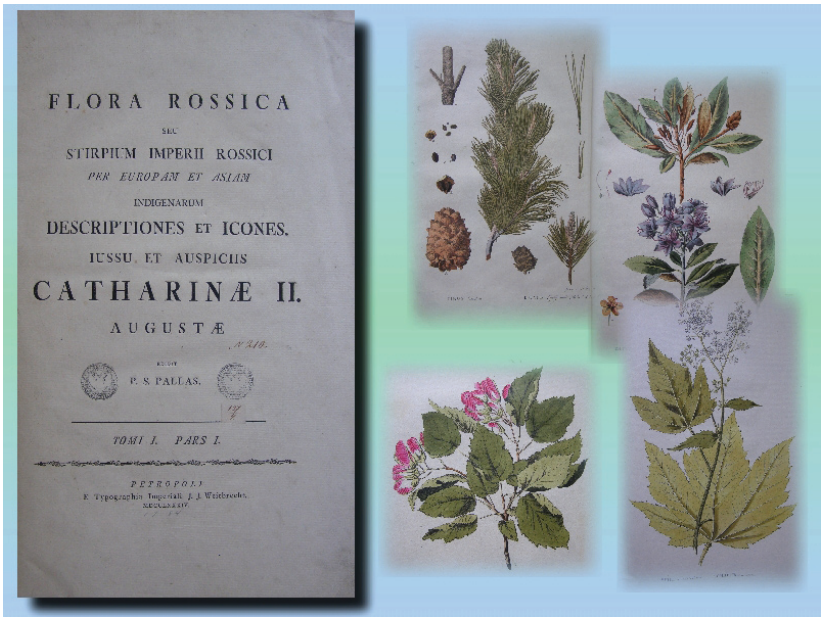

Іл. 18. «Flora Rossica» С. Палласа – багатофункціональний довідник, що містить докладні описи рослин та якісні ілюстрації.

Іл. 19. Примірники Гербарної колекції кафедри ботаніки ОНУ імені І. І. Мечникова (XIX – початок XX ст.).

Іл. 20. Медичний травник – рукопис невідомого автора французькою мовою (1759 р.).

Е. С. Мурашко,
главный библиограф Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина;
В. В. Немерцалов,
кандидат биологических наук,
доцент кафедры ботаники
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
пер. Шампанский, 2, Одесса, 65058, Украина

РАСТЕНИЯ-СИМВОЛЫ СТАРОГО И НОВОГО СВЕТА В БИБЛИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Резюме
В статье изложены результаты совместного исследовательского проекта Научной библиотеки и кафедры ботаники ОНУ имени И. И. Мечникова по обработке материалов коллекций, составляющих национальное достояние Украины. Представлена информация о коллекциях. Приведен перечень основных литературных источников о происхождении культурных растений, которые упоминаются в Библии, представлениях о культурных, неаборигенных, редких и исчезающих, а также трансгенных растениях.

Ключевые слова: национальное достояние Украины, растения-символы, Научная библиотека ОНУ имени И. И. Мечникова, география растений, центры происхождения культурных растений, Старый Свет, Новый Свет, библейская ботаника, Гербарий Одесского национального университета (MSUD), старопечатные и раритетные издания

O. S. Murashko,
Chief Bibliographer
Scientific Library of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine;
V. V. Nemertsalov,
Cand. Sc (Biology),
Lecturer of the Department of Botany of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Shampanskyi lane, Odesa, 65058, Ukraine

SYMBOLIC PLANTS OF THE OLD AND THE NEW WORLD IN BIBLIOGRAPHICAL SOURCES

Summary
The article outlines the results of the joint research project of the Scientific Library and the Department of Botany of the Odesa I. I. Mechnikov National University on the processing of materials of the collections being a part of the national heritage of Ukraine. The information about collections is given. Basic literary sources on the origin of cultivated plants mentioned in the Bible, on views about cultivated, non-native, rare and extinct as well as transgenic plants are listed.

Key words: the National Heritage of Ukraine, symbolic plants, Scientific Library of the Odesa I. I. Mechnikov National University, geography of plants, centers of the origin of cultivated plants, the Old World, the New World, biblical Botany, Herbarium of the Odesa National University (MSUD), old printed and rare editions.

СТАРОДРУКИ ТА РІДКІСНІ ВИДАННЯ

УДК 094:090.1:027.7:378.4(477.74-21)

Е. В. Полевщикова,
кандидат исторических наук,
зав. отделом редких книг и рукописей Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89

«ПУТЕШЕСТВИЯ ДЖОНА МАНДЕВИЛЯ» В КНИЖНОМ СОБРАНИИ М. С. ВОРОНЦОВА

Статья посвящена редкому изданию одной из наиболее популярных книг позднего средневековья и Возрождения – «Путешествий Джона Мандевиля» (Лондон, 1632) из книжного собрания М. С. Воронцова. Рассмотрены некоторые проблемы истории издания книги и её авторства.

Ключевые слова: Джон Мандевиль, итинерарии, путешествия, редкие издания, книгопечатание в Англии, М. С. Воронцов, частные книжные собрания в России.

Весной 1832 г. находившийся в заграничном отпуске граф Воронцов гостил в лондонском доме отца – бывшего посла Российской империи в Великобритании С. Р. Воронцова. С детства воспитанный в духе любви к чтению и книге и воспринявший библиофильские традиции семьи, Михаил Семёнович нередко посещал лавки столичных букинистов и аукционы, где приобретал книжные редкости. Некоторые из них спустя два года были зафиксированы в списке «Редкие и ценные книги, Альды, Эльзевиры и т. д.» каталога Одесской библиотеки М. С. Воронцова с пометой о покупке в Лондоне в 1832 г. [13, л. 54-56]:

– трактат профессора и ректора Краковской Академии, капеллана и духовника польских королей Яна Сакрана из Освенцима о заблуждениях русинов, в котором он осудил православную религию как еретическую;

– переведенное с испанского оригинала на латинский язык сочинение испанского гуманиста Бартоломео Лас Казаса, обличающее жестокое обращение колонизаторов с индейцами;

– английское издание пособия по искусству игры в шахматы одного из первых профессиональных шахматистов – итальянца Джоакино Греко;

– книга английского средневекового поэта Джеффри Уитни «Выбор эмблем и других девизов…», изданная выдающимся печатником XVI в. Кр. Плантеном;

– популярный итинерарий (т. е. путеводитель для паломников) – «Путешествие Джона Мандевиля».

Столь разнородную по содержанию подборку книг, напечатанных в XVI-XVII веках, объединяет, пожалуй, лишь их редкость и красота исполнения (все книги иллюстрированы множеством гравюр); каждое из этих изданий могло бы украсить любое библиофильское собрание (описание экземпляров перечисленных изданий см. в *Приложении*).

Особое место в этом списке занимает «Путешествие Джона Мандевиля». Одна из наиболее популярных книг позднего средневековья и Возрождения остается и сегодня, в начале XXI века, подлинным бестселлером. Об этом свидетельствуют

как многочисленные исследования историков, лингвистов, историков литературы, культурологов, уже не первое столетие пытающихся разгадать феномен этой удивительной книги, так и история её издания. В статье рассмотрено одно из редких ранних английских изданий, экземпляр которого хранится в Воронцовском фонде Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова.

«Книга Джона Мандевилля» (The Book of John Mandeville) (под таким названием «Путешествия» фигурировали в средневековых источниках) начинается с предисловия, в котором она представлена как путеводитель для паломников в Иерусалим, однако, помимо хождения в Святую землю, здесь повествуется о путешествии, якобы совершенном автором на Восток; далее следует рассказ о земном рае и об островах, граничащих с мифическим царством пресвитера Иоанна. Завершает книгу своеобразный эпилог, где автор рассказывает о возвращении на родину и подводит итоги своих странствий. В литературе отмечается необычное для итинерария развитое автобиографическое начало, получившее удачное композиционное решение: обрамляющее повествование о вступлении в жизнь, затем – её итоги, изложение мотивов путешествия, элементы беседы с воображаемым читателем, привлекающие своей ироничностью и т. д. [5].

Захватывающее повествование о посещении Святой земли, а также Турции, Армении, «Татарии», Персии, стран арабского Востока, Индии, «Амазонии» и еще более загадочных краёв и об увиденных чудесах (о людях с пёсьими головами и о других – с плоскими лицами без рта и носа, о гермафродитах, амазонках, гигантах, пигмеях, и т. д. и т. п.) ведётся от первого лица, однако до сих пор не установлено, кто является автором книги. В прологе к «Путешествиям» сочинитель сообщает, что он, сэр Джон Мандевиль, родился и получил образование в английском городе Сент-Олбансе, занимался врачеванием и отправился повидать мир в 1332 г. (вариант – в 1322 г.) и с тех пор был долго за морем, повидал и проехал многие страны, земли и острова. Вернувшись домой, он принялся за описание своих странствий. Впрочем, правдивость этих сведений вызывала сомнения ещё у современников «Мандевиля», что породило различные мнения об авторстве одной из самых читаемых и известных книг.

Одна из версий исходит из утверждений хрониста из Льежа Жана д'Утремёза (Jean d'Outremeuse) о том, что книгу написал некий Жан де Бургонь, занимавшийся врачеванием, известный также как Жан Бородатый, который перед смертью признался, что он и был Джон Мандевиль, покинувший Англию после совершённого им убийства. Один из ведущих специалистов по данной проблеме М. Сеймур предполагает, что автором «Путешествий» мог быть бенедектинец из аббатства на севере Франции [14, p. XI]. Предпринимаются также попытки доказать, что «рыцарь сэр Джон Мандевиль» был реально существовавшим историческим лицом (Дж. Беннетт).

Эта дискуссия продолжается до сих пор, оставаясь ключевой в спорах вокруг «Путешествий» [29, p. 2-3]. По мнению большинства современных исследователей Джон Мандевиль, которого именовали и «первым великим английским путешественником», и «отцом английской прозы», является вымышленным персонажем [27; 19, p. 23]. Более 100 лет назад видный английский библиограф А. Поллард писал: «наивная вера нашего детства в Сэра Джона Мандевиля, действительно родившегося в Сент-Олбансе, … разбита вдребезги» [28, p. VII]. Сомнения в достоверности фигуры Мандевиля остроумно сформулированы американскими авторами: «Сэр Джон Мандевиль, рыцарь из Сент-Олбанса», возможно не был

рыцарем, и звали его не Мандевиль, и он не был англичанином; более того, автор, вероятно, «путешествовал» лишь по томам хорошо подобранной библиотеки [10][1]. Итак, в настоящее время общепринятой является точка зрения о мифическом характере «автора» «Путешествий», представляющих собой искусную компиляцию значительного числа источников – географических текстов и средневековых энциклопедий. Этот перечень включает, прежде всего, сочинения францисканца-миссионера знаменитого путешественника Одорико из Порденоне, доминиканского монаха, богослова и энциклопедиста Винсента из Бове, францисканца Гильома (Вильгельма) де Рубрука, летописца первого крестового похода Альберта из Экса, итальянского путешественника францисканца Джованни Плано Карпини, а также описание странствия рыцаря Вильгельма Больдензейле. Список использованных при создании компиляции книг включает еще несколько десятков работ как средневековых, так и античных авторов (Т. Коханский и К. Д. Бенсон замечают: источники столь многочисленны, что книгу вполне можно было бы назвать «Библиотека Мандевиля»[2]). Подлинное имя автора, блестяще организовавшего этот эклектичный материал в «художественное повествование от первого лица» [15], до сих пор остается загадкой.

По словам Ч. Мозли, «мало кто из грамотных людей в XIV и XV в. мог избежать встречи с «Путешествиями» [цит. по: 10, прим.] С содержанием книги были знакомы и Леонардо да Винчи, и выдающиеся географы и картографы Г. Меркатор и А. Ортелий. «Путешествия» единодушно признаются одним из самых замечательных произведений «литературы воображения» (imaginative literature) средневековья [15], вдохновлявшим Чосера и Рабле, Шекспира и Мильтона, Кольриджа и Джойса и оказавшим влияние на мировую, прежде всего – английскую – литературу.

Примечательно, что энтузиазм читателей по поводу этой книги сохранился и в эпоху Великих географических открытий, после того, как появились свидетельства тех, кто воочию увидел далёкие заморские страны; известно, что с ней были хорошо знакомы великие путешественники Кр. Колумб и сэр У. Ралей (утверждают даже, что Колумб запланировал экспедицию в 1492 г. после прочтения «Путешествий» [21]). По словам исследователя Дж. Пэрри, «ничто так не иллюстрирует географическое невежество европейцев, как длительная неспособность читающей публики различить сообщения Поло о том, что он видел собственными глазами, от ложных чудес Мандевиля» [23, p. 8]. Р. Хеннинг пришёл к выводу о том, что «этот мнимый отчёт гораздо больше способствовал расширению географического кругозора тогдашнего европейца, чем рассказы о подлинных путешествиях того времени» [7, с. 196]. В литературе отмечается парадоксальность концепции пространства «Мандевиля», сочетающей традиционные сведения (о земном рае, чудовищах, дикарях) с новыми веяниями, например, высказанным предположением о шарообразной форме Земли [3]. По мере неизбежного снижения значения книги как достойного доверия источника географических сведений, читающая публика находила всё больше достоинств в романтических рассказах об экзотических народах и уголках земли, полных чудес. У Шекспира Отелло рассказывает Дездемоне о «горах, вершинами касающихся небес… о каннибалах, пожирающих друг друга, антропофагах – и о людях, у которых голова растет под плечами» [цит. по: 4, с. 124]

Независимо от того, принимались ли на веру невероятные сведения об экзотических обитателях неведомых земель, которыми изобилует книга (как это

было в эпоху средневековья и Возрождения), или же, как последующие столетия, она воспринималась как нагромождение небылиц и вымыслов, наконец, в наше время – как своеобразный пример литературы «фэнтэзи», – читающая публика в течение нескольких веков зачарована богатством художественного вымысла «Путешествий».

Жизнь этой необычной книги продолжается в многочисленных исследованиях и учёных дискуссиях. Новые поколения исследователей фокусируют своё внимание на анализе как самого текста, так и его рецепции читательской аудиторией в эпоху средневековья [2; 17; 18; 29], отмечая терпимость «Мандевиля» к верованиям и нравам разных народов, известную широту его взглядов [2, с. 115-127]. Книга не только отвечала потребности средневекового читателя в расширении представления о чужих землях и его любви к чудесам и приключениям. Популярность «Путешествий» обусловлена и тем, что заложенные здесь мысли, страхи, мечты и чаяния разделялись многими современниками мифического автора «Путешествий», поэтому в целом книгу можно рассматривать как «своеобразный путеводитель по позднему средневековью» [10].

Важным аспектом исследований «Путешествий Мандевиля» является история рукописной и печатной версий книги. В настоящее время возобладала точка зрения, в соответствии с которой она была написана в середине XIV в. (ок. 1356-1357 г.) на французском языке [10; 19, p. 23]. До конца столетия рукопись была переведена на десяток европейских языков: латинский, немецкий, английский, итальянский, чешский, датский, ирландский и др. [29, p. 1]. По различным оценкам, сохранилось от 250 до 300 средневековых рукописей.

Около 1375 г. копия оригинального французского текста (Continental Version) оказалась в Англии, положив начало отдельной письменной традиции (Insular Version) [26, p. 202]. Эта версия текста была переведена на английский язык между 1377 и 1385 гг. [10]. Сохранившиеся 40 рукописей на средневековом английском представлены в пяти различных вариантах – четыре в прозе (Bodley, Cotton, Defective, Egerton) и одна в стихах (Metrical)[3].

Наибольшее распространение в Англии получила «неполная или сокращенная версия» (The Defective version) книги, названная так из-за пропуска значительного фрагмента более ранней рукописи, посвященного описанию Египта (этот пропуск получил название «Egypt Gap»). Английский исследователь М. Сеймур насчитывает 33 рукописи и 6 фрагментов этого варианта текста, подготовленного им к публикации [14, p. XII]; другие исследователи утверждают о сохранившихся 35 экземплярах этого варианта рукописи [10]. По мнению специалистов, списки «Путешествия» пользовались на Британских островах таким спросом, что едва ли в королевстве можно было встретить человека, не слышавшего об удивительных приключениях английского рыцаря [10 (notes)] [4].

Не менее удачно складывалась судьба книги после изобретения книгопечатания в Европе. Такой авторитетный источник, как сводный каталог инкунабул (электронная версия), насчитывает более 40 инкунабул, начиная с итинерария, напечатанного на французском языке в 1465-1468 гг. (GW M20424; число изданий варьируется, так как база данных постоянно обновляется). По сведениям, приводимым в литературе, на протяжении XV-XVI веков вышло 72 издания книги на многих европейских языках [29, p. 1 (notes 2)].

Европейцы не утратили интереса к «Путешествиям» и в новое время [19, p. 23], о чём свидетельствуют переиздания книги, последовавшие в XVII-XVIII вв. На

протяжении нескольких столетий «Путешествия Мандевиля» включались в состав сборников путешествий, начиная с издания известного собирателя географических сведений Ричарда Хаклюйта (Гаклюйта), подытожившего вклад англичан в Великие географические открытия (The principal nauigations, voyages, traffiques and discoueries of the English nation… – London, 1589; расширенное издание вышло в 1598-1600 гг.). В сборнике «Путешествия, совершённые главным образом в Азию в XII, XIII, XIV и XV вв.», подготовленном Пьером Бержероном, опус «Мандевиля» соседствует с трудами уже упомянутых путешественников и географов средневековья, которые послужили для него источниками [30].

Первым английским печатным вариантом «Путешествий Джона Мандевиля» стала сокращенная версия рукописи (Defective Text) (о ранних английских изданиях книги см. подробнее: [26]). Начиная от *edition princeps* одного из английских первопечатников Ричарда Пинсона (ок. 1496 г.; GW M20422), этот текст служил основой для всех последующих английских изданий вплоть до 1725 г. (в основу последнего была положена версия Cotton) [14, p. XII; 22, p. 5; 28, p. V].

На основе текста Р. Пинсона в 1499, 1503 и около 1510 гг. из типографи другого печатника Винкина де Ворде вышли ещё три издания «Путешествий» с добавлением 72 гравюр на дереве из аугсбургского издания 1480 г. Антона Зорга [19, p. 22; 25, p. 43, 272]. Помимо В. Де Ворде, в елизаветинской Англии книга была напечатана ещё несколько раз – Томасом Истом (Thomas East) в 1568, 1582 и 1583 гг. О стабильной популярности странствий «Джона Мандевиля» среди английской читающей публики говорит тот факт, что лондонский печатник Томас Снодэм (Snodham) трижды выпустил книгу в первой четверти XVII в.: в 1612, 1618 и 1625 гг. Дж. Беннет обратила внимание на то, что в силу авторитета библиографа Ж. Ш. Брюне до выхода в свет сводного каталога английских изданий (ESTC) лондонское издание 1618 г. «Путешествий Джона Мандевиля» приписывалось другому издателю и типографу – У. Стэнсби [9, p. 350; 11, t. 3, p. 25].

За годы своей активной деятельности Уильям Стэнсби (1572-1638) – один из лучших лондонских печатников и издателей начала правления Стюартов – выпустил немало важных работ (среди самых знаменитых – издание in-folio 1616 г. сочинений Бена Джонсона) [24, p. 165-166]. В 1632 г. в типографии У. Стэнсби были напечатаны «Путешествия Джона Мандевиля», однако этот факт не был отмечен в справочниках XIX в. [11, t. 3]. Судя по информации, содержащейся в современных каталогах и базах данных, это издание является весьма и весьма редким [12, p. 14; № 89][5].

Титульный лист издания украшен гравюрой, которая символизирует странствия в дальние страны (качающийся на волнах парусный корабль). Семьдесят три гравюры на дереве, помещённые в тексте, воспроизводят ксилографические изображения уже упомянутого аугсбургского издания А. Зорга, иллюстрируя невероятные приключения «автора».

Текст открывается предисловием, где «автор» представляется и формулирует мотивы и цели своего путешествия. Основное повествование разбито на 109 небольших озаглавленных глав, которые перечислены в содержании в конце книги. В предпоследней главе «автор» признаёт, что есть ещё немало стран, где он не побывал, а потому не может «должным образом» говорить о них; но и о некоторых уже увиденных им чудесах он предоставляет возможность высказаться другим. В завершающей главе, перекликающейся с предисловием, «Джон Мандевиль»

указывает как дату начала своего путешествия (1332 г.), так и написания своего труда (1364 г.), которым надеялся доставить удовольствие читателям.

Экземпляр издания из книжного собрания М. С. Воронцова хорошо сохранился, однако отсутствует лист, следующий за титульным листом (A_2), с изображением гравированной на дереве карты (сведения приведены по [16, № S94083]). К сожалению, при переплёте экземпляр был обрезан настолько, что некоторые записи не поддаются расшифровке. Так, у бокового обреза на титульном листе можно различить начало записи («George (f)faire»?). Другая помета, оставленная в левом верхнем углу титульного листа, очевидно, имеет отношение к покупке книги на аукционе лондонского книгопродавца и аукциониста Томаса Кинга: «21 Jan[uar]y 1785 King sale»[6]. Сам же Михаил Семёнович сделал запись о своём приобретении на форзаце книги, указав не только дату, но и цену экземпляра: «M. Woronzow/ bought in London/ March 1832 £ 3.13.6» (то есть книга была куплена в Лондоне в марте 1832 г. за 3 фунта стерлингов, 13 шиллингов и 6 пенсов). Судя по переплёту из тёмно-зелёного сафьяна с золотым тиснением, данный экземпляр мог происходить из прославленной библиотеки (известной как «White Knights Library») английского библиофила и собирателя редкостей Георга Спенсера-Черчилля, 5-го герцога Мальборо (1766-1840), для книг которого заказывался аналогичный переплёт. Впрочем, в каталоге распроданной в июне 1819 г. библиотеки герцога, одного из первых членов старейшего библиофильского общества – лондонского Роксбургского Клуба, фигурирует семь изданий XV-XVII вв. «Путешествий Мандевиля», среди которых издание 1632 г. не представлено [31, p. 116].

Известно, что Семён Романович Воронцов был страстным любителем и собирателем литературы путешествий [1; 6, с. 84-85]. Пополнив семейную коллекцию ценным экземпляром «Путешествий Джона Мандевиля», Михаил Семёнович внёс достойный вклад в знаменитую библиотеку Воронцовых.

Примечания

[1] Некоторые исследователи полагают, что незначительная часть книги может содержать рассказ о реально совершенном путешествии [22, p. 5].

[2] См. приложение «Источники Книги Джона Мандевиля» к публикации текста книги (Appendix: Sources for the Book of John Mandeville [10]).

[3] Подробный текстологический анализ см. [10; 14].

[4] Й. Хиггинс выделяет два главных варианта оригинальной компиляции и полдюжины различных версий книги [18, p. VII]; М. Хаусхолдер – пять версий [19, p. 22 (notes 5)], в то время как Ч. Мозли полагает, что «Путешествия» в Англии существуют в переводе с авторского англо-норманского в четырёх основных формах: Defective Text, Vulgate Text (латинская версия), Cotton Text, Egerton Text [22, p. 5 (notes)].

[5] Сводный каталог английских изданий (электронная версия) (ESTC) отмечает лишь экземпляр Йельского университета [16, № S94083].

[6] Возможно, это издание фигурирует в книготорговом каталоге Т. Кинга (A catalogue of books, in all languages, arts and sciences; containing several valuable parcels, lately purchased, generally in good condition, ... Which will begin selling February 1785 / by Thomas King. – [London, 1785]), который, к сожалению, не доступен автору статьи.

Список использованной литературы

1. [*Вайнштейн О. Л.*] Воронцовская коллекция Orientalia в Одесской Центр. Научной библиотеке [Текст] / Осип Львович Вайнштейн // Новый Восток. – 1929. – № 25. – С. 373-375.
2. *Гинзбург К.* Сыр и черви : картина мира одного мельника, жившего в XVI в. [Текст] / Карло Гинзбург ; пер. с ит. : М. Л. Андреева, М. Н. Архангельской. – М. : РОССПЭН «Унив. б-ка. История», 2000. – 272 с.
3. *Лучицкая С. И.* Путешествие [Электронный ресурс] / С. И. Лучицкая // Словарь средневековой культуры / С. И. Лучицкая ; под ред. А. Я. Гуревича. – М. : «Рос. полит. энцикл.» (РОССПЭН), 2003. – Режим доступа: http://www.fedy-diary.ru/html/032011/13032011-05a.html. – Загл. с экрана.
4. *Морозов М. М.* Язык и стиль Шекспира [Текст] / М. М. Морозов // Избранные статьи и переводы. – М., 1954. – С. 93-148.
5. *Никола М. И.* Путешествия сэра Джона Мандевилля (XIV в.) как начало популярной литературы в Англии [Текст] / М. И. Никола // Модели успеха : развлекательность, популярность, массовость как явления культуры : 11-я ежегод. междунар. конф. Рос. ассоц. преподавателей англ. лит. (17-21 сент. 2001 г., г. Тамбов) : сб. материалов. – Тамбов : изд-во ТГУ, 2001.
6. *Полевщикова Е. В.* Путешествия в библиотеке Воронцовых [Текст] / Е. В. Полевщикова // Про книги : журнал библиофила. – 2007. – № 2. – С. 80-95.
7. *Хеннинг Р.* Неведомые Земли [Текст]. Т. 3 / Рихард Хеннинг ; пер. с нем. А. В. Лисовской ; предисл. и ред. И. П. Магидовича. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – 471 с.
8. *Adelung F.* Kritisch-literärische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind [Текст] : in 2 Bd. / F. Adelung. – SPb., 1846.
9. *Bennett J. W.* The Rediscovery of Sir John Mandeville [Текст] / Josephine W. Bennett. – N. Y., 1954. – 436 p.
10. The Book of John Mandeville [Электронный ресурс] / ed. by Tamarah Kohanski, C. David Benson. – Kalamazoo, Michigan : Medieval Institute Publivations, 2007. – Режим доступа: http://www.lib.rochester.edu/camelot/teams/tkfrm.htm. – Загл. с экрана.
11. *Brunet J. Ch.* Manuel de libraire et de l'amateur de livres [Текст] : in 4 t. / J. Ch. Brunet. – Paris, 1842-1843.
12. Catalogue of Important Books and Manuscripts [Электронный ресурс] : Sale 35815 ; To be sold by auction at Bloomsbury House 24 Maddox Street London W1S 1PP on Thursday 26th May 2011 at 1.00pm precisely. – Dreweatts Bloomsbury, [2011]. – Режим доступа: http://www.bloomsbury-book-auct.com/PDF/35815.pdf. – Загл. с экрана.
13. Catalogue raisonné des livres de la bibliothèque de Son Excellence Le comte M. Woronzow avec une Table Alphabétique. Odessa. 1834 [Рукопись] // Архив СПб. ин-та истории РАН. – Ф. 36. – Оп. 1. – Д. 1011.
14. The Defective version of Mandeville's Travels [Текст] / ed. by M. C. Seymour. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2002. – XXX, 234 p.
15. Encyclopedia of World Biography [Электронный ресурс]. – 2004. – Режим доступа: http://www.encyclopedia.com/topic/Sir_John_Mandeville.aspx. – Загл. с экрана.
16. English Short-Title Catalogue [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://estc.bl.uk/F/?func=file&file_name=login-bl-estc. – Загл. с экрана.
17. *Fensome R.* Mandevill's Travels and medieval myths of Africa on the early modern English stage [Текст] / Rebecca Fensome // Shakespeare in Southern Africa. – 2006. – Vol. 18. – P. 21-28.
18. *Higgins I.* Writing East : The «Travels» of Sir John Mandeville [Текст] / Iain Macleod Higgins. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1997. – IX, 335 p.
19. *Householder M.* Inventing Americans in the Age of Discovery : narratives of Encounter [Электронный ресурс] / Michael Householder. – Burlingron, VT : Ashgate, 2011. – 228 p. – Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=aBoP7KfPtLAC&printsec=frontcover&as_pt=BOOKS&hl=&cd=1&source=gbs_api&redir_esc=y#. – Имеется печ. аналог.
20. *Letts M.* Sir John Mandeville : The Man and His Book [Текст] / Malcolm Letts. – London : Batchworth Press, 1949. – 192 p.

21. *Milton G.* The Riddle and the Knight : in Search of John Mandeville, the World's Greatest Traveller [Текст] / Giles Milton. – N. Y. : Farrar, Straus and Giroux, 2001. – 230 p.
22. *Moseley C. W. R. D.* The Metamorphoses of Sir John Mandeville [Текст] / Charles W. R. D. Moseley // Yearbook of English Studies. – 1974. – № 4. – P. 5-25.
23. *Parry J. H.* The Age of Reconnaissance : Discovery, Exploration and Settlement, 1450 to 1650 [Текст] / J. H. Parry. – Univ. of California Press, 1981. – VII, 365 p.
24. *Plomer H.* R. A Short history of English printing, 1476-1898 [Текст] / Henry R. Plomer ; ed. by A. Pollard. – London : Kegal Paul, Trench, Trübner and Co, Limited, 1900. – XVI, 330 p.
25. *Pollard A. W.* Early Illustrated Books : a History of the Decoration and Illustration of Books in the 15th and 16th Centuries [Текст] / Alfred W. Pollard. – N. Y. : Empire, 1927. – VIII, 254 p.
26. *Seymour M. C.* The Early English Editions of Mandeville's Travels [Текст] / Maurice Charles Seymour // Library. – *5th* series. – 1964. – № 19. – P. 202–207.
27. Sir John Mandeville [Текст] // The New Encyclopædia Britannica : Ready Reference : [in 32 vol.]. – 15-th ed. – Chicago [et. al.] : Encyclopædia Britannica, Inc., 1994. – Vol. 7 : Krasnokamsk – Menadra. – P. 766-767.
28. The Travels of Sir John Mandeville : the version of the Cotton Manuscript in modern spelling [Текст]. With three narratives, in illustration of it, from Hakluyt's «Navigations, voyages & discoveries» / [ed. by A. W. Pollard]. – London : Macmillan and Co Limited, New York : The Macmillan Company, 1900. – XV, 390 p.
29. *Tzanaki R.* Mandeville's Medieval Audiences : a Study on the Reception of the Book of Sir John Mandeville (1371-1550*)* [Текст] / Rosemary Tzanaki. – Burlington, VT : Ashgate, 2003. – XII, 301 p.
30. Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV, et XV siecles [Текст] : in 2 t. / par Benjamin de Tudele, Jean du Plan-Carpin, N. Ascelin, Guillaume de Rubruquis, Marc Paul Venitien, Haiton, Jean de Mandeville, et Ambroise Contarini : accompagnés de l'Histoire des Sarasins et des Tartares, et précédez d'une introduction concernant les voyages et les nouvelles découvertes des principaux voyageurs. – A La Haye : chez Jean Neaulme, 1735.
31. White Knights Library: Catalogue of that distinguished and celebrated library, containing numerous very fine and rare specimens from the presses of Caxton, Pynson, and Wynkyn de Worde, &c. An unrivalled collection of Italian, Spanish and French romances of chivalry, poetry, and facetiæ. An unique assemblage of books of emblems, and books ornamented with wood cuts. Very fine botanical works with original drawings. And a selection of rare, curious, and splendid articles in every department of literature … : [in 2 p.] which will be sold by auction by Mr. Evans ...[Текст] / [Marlborough, George Spencer Churchill, duke of]. – [London] : Printed by W. Bulmer and Co., 1819. – 220 p.

Поступила 06.07.2012

Приложение
Список редких книг, приобретённых М. С. Воронцовым в Лондоне весной 1832 г.[1]

1. Sacranus, Johannes (1443-1527). Errores Atrocissimorum Ruthenorum. Ex tractatu d[omi]ni Johannis Sacrami ... Cracouien[sis] ecclesie quondam Canonici: que[m] intitulauit Elucidarium error[um] ritus Ruthenici:… – [Köln : Martin von Werden, post 1507]. – [4] f. : ill. ; 4°.

GW M14559; *VD 16 S1233*

Маргиналии на лат. яз., пометы на англ. и рус. яз.

Пров.:

1) [запись влад. на форзаце:] **M. Woronzow / acheté à Londres / mars 1832**;

[1] Библиографические описания с перечислением особенностей экземпляров из библиотеки М. С. Воронцова приведены в Приложении в хронологической последовательности изданий.

2) [*эксл. герб. на об. верхней крышки переплёта,* 45 х 70 мм:] **Бібліотека князя Воронцова. Одесса.** [*запись черн.*:] **3 Шкафъ** [*запись черн.*:] **25, Полка** [*запись черн.*:] **5, N°** [*запись черн.*:] **16**;

3) [штамп на л. [4]:] **Музей книги ОДНБ Інв. №** [*запись черн.*:] **1457**;

4) [штамп на об. л. [1]:] **Державна Публічна Бібліотека Одеса** [*запись черн.*:] **27 2 37**.

Переплёт XVI в. на досках, пергам. л. из рукописного Евангелия.

Шифр: I/7862 (ОРКиР ОННБ)

2. Whitney, Geffrey (1548?-1601?). A choice of emblemes, and other devises, for the moste parte gathered out of sundrie writers, Englished and moralized. And divers newly devised, / by Geffrey Whitney. A worke adorned with varietie of matter, both pleasant and profitable: wherein those that please, maye finde to fit their fancies: bicause herein, by the office of the eie, and the eare, the minde maye reape dooble delighte throughe holsome preceptes, shadowed with pleasant deuises: both fit for the vertuous, to their incoraging: and for the wicked, for their admonishing and amendment. – Imprinted at Leyden : In the house of Christopher Plantyn, by Francis Raphelengius, 1586. – [20], 230, [2] p. : ill. ; 4°.

ESTC S 11992; *Brunet t. 4, p. 714*

Запись карандашом на форзаце: « very difficult to find complete ».

Пров.:

1) запись черн. на тит. л, выцвела;

2) [суперэкслибрис на обеих крышках переплёта: вензель];

3) [запись влад. орешковыми черн. на об. верхней крышки переплёта:] **M. Woronzow / 8 May 1832**;

4) [*эксл. герб. на об. верхней крышки переплёта,* 45 х 70 мм:] **Бібліотека князя Воронцова. Одесса** [*запись черн.*:] **2 Шкафъ** [*запись черн.*:] **27, Полка** [*запись черн.*:] **9, N°** [*запись черн.*:] **1**;

5) [штамп на посл. с.:] **Музей книги ОДНБ Інв. №** [*запись черн.*:] **3835**;

6) [штампы:] **Державна Публічна Бібліотека Одеса** [*запись черн.*:] **23 4 41**.

Переплёт: современный изданию, картон, тёмно-коричневая кожа, суперэкслибрис (вензель) в обрамлении рамки слепого тиснения, тисн. золотом на корешке: «WHITNEY EMBLEMS»; обрез красный. Крышки переплёта отстают от книжного блока.

Шифр: V/21659 (ОРКиР ОННБ)

3. Casas, Bartolomé de las (1474-1566). Narratio regionum Indicarum per Hispanos quosdam devastatarum verissima: / per … Bartholomæum Casaum ... Hispanice conscripta, & Hispali Hispanicè, postalibi Latinè excusa: … – Oppenheimii : sumtibus Johan-Theod. De Bry, typis Hieronymi Galleri, 1614. – 11 p., p. 20-138 : ill. ; 4°.

Brunet t. 1, p. 566

Библиогр. запись на приплет. л.: « La Decouverte des Indes Occidentales … par Las Casas par A. Pralard Paris 1697 ... is taken from this Book but, leaving out the description of the most horrid of the Cruelties ».

Пров.:

1) пометы библиотекаря на нижнем форзаце карандашом и черн.;

2) [запись влад. орешковыми черн. на форзаце:] **M. Woronzow / London March 1832**;

3) [*эксл. герб. на об. верхней крышки переплёта,* 45 х 70 мм:] **Бібліотека князя Воронцова. Одесса** [*запись черн.*:] **3 Шкафъ** [*запись черн.*:] **5, Полка** [*запись черн.*:] **8, N°** [*запись черн.*:] **3**;

4) [штамп на посл. с.:] **1948**.

Переплёт: картон, коричневая кожа с травлением, тисн. золотом и наклейка «CRUDE. HISPAN» на корешке, мраморные форзацы, обрез красный.

Шифр: Воронцов/4239 (ОРКиР НБ ОНУ)

4. The Voyages and Trauailes of Sir Iohn Mandeuile knight : Wherein is set downe the way to the Holy Land, and to Hierusalem: as also to the lands of the Great Caane, of Præster Iohn, Inde, and diuers other countries. Together with many and strange maruailes therein. – London : printed by William Stansby, 1632. – [160] p. : ill. ; 4°.

ESTC S94083

Пров.:

1) [запись черн. на тит. л.]: **George faire (?)**;

2) [запись черн. на тит. л.]: **27 Jan[uar]y 1785 King sale**;

3) [запись влад. орешковыми черн. на форзаце:] **M. Woronzow / bought in London / March 1832 – £ 3. 13. 6**;

4) [запись карандашом на форзаце:] **very rare £ 3. 13. 6;**

5) [*эксл. герб. на об. верхней крышки переплёта,* 45 х 70 мм:] **Бібліотека князя Воронцова. Одесса** [*запись черн.*:] **2 Шкафъ** [*запись черн.*:] **30, Полка** [*запись черн.*:] **6, N°** [*запись черн.*:] **23**;

6) [штамп на посл. с.:] **1948**.

Переплёт: тёмно-зелёный сафьян, тисн. золотом на крышках в виде рамки и на корешке: « Mandevile's Voyages & Travailes. Lond. 1632 », обрез золоченый.

Шифр: Воронцов/9588 (ОРКиР НБ ОНУ)

5. [Greco, Gioachino (ca 1600-1634)]. The royall game of chesse-play sometimes the recreation of the late King, with many of the nobility : illustrated vvith almost an hundred gambetts. / Being the study of Biochimo the famous Italian ; [Transl. and by Francis Beale]. – London : Printed for Henry Herringman …, 1656. – [20], 120, [2] p. : ill., port. ; 8°.

ESTC R23418

Многочисленные исправления в тексте орешковыми черн., пометы карандашом.

Пров.:

1) [запись карандашом на форзаце:] **sold at the White Knights sale for 1/7/ -**[1] ;

2) [запись черн. на тит. л.:] **W**[m]**. R. Goodluck**[2] **1825 / cost 21** [s]**/ -** ;

3) [запись черн. на приплет. л.:] **William Richardson / Goodluck / 26 August 1825/ Price one guinea**;

4) [запись черн. на грав. фронтисписе:] **W R Goodluck;**

5) [запись влад. орешковыми черн. на форзаце:] **M. Woronzow / London 8 May 1832** ;

---

[1] Как свидетельствуют рукописные заметки на полях каталога из библиотеки Георга Спенсера-Черчилля, 5-го герцога Мальборо (White Knights Library), экземпляр был приобретён в 1819 г. за указанную цену Робертом Трипхуком (Triphook) – известным книгопродавцем, занимавшимся антикварной книжной торговлей. Однако в каталоге распродажи библиотеки герцога Мальборо отмечено, что экземпляр имеет переплёт из синего сафьяна (см. [31, p. 21]). Возможно, что новый владелец изменил переплёт ценного издания?

[2] Фирма биржевых маклеров и держателей лотерейной конторы Ричардсон и Гудлак имела агентов среди книготорговцев и занималась книжной торговлей.

6) [*эксл. герб. на об. верхней крышки переплёта,* 45 х 70 мм:] **Бібліотека князя Воронцова. Одесса.** [*запись черн.*:] **1 Шкафъ** [*запись черн.*:] **12, Полка** [*запись черн.*:] **6, N°** [*запись черн.*:] **26**;

7) [штамп на посл. с.:] **Музей книги ОДНБ Інв. №** [*запись черн.*:] **1498**;

8) [штампы:] **Державна Публічна Бібліотека Одеса** [*запись черн.*:] **21 9 39**.

Переплёт: картон, светло-коричневая кожа, тисн. золотом в виде рамки на обеих крышках переплёта, на корешке тисн. золотом и наклейка: «GAME OF CHESS PLAY»; мраморные форзацы, обрез краплёный.

Шифр: XVII/7650 (ОРКиР ОННБ)

Список сокращений и условных обозначений цитированной литературы

англ. – английский

библиогр. – библиографический

влад. – владелец

герб. – гербовый

грав. – гравированный

л.- лист

лат. – латинский

об. – оборот

ОРКиР НБ ОНУ – Отдел редких книг и рукописей Научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ОРКиР ОННБ – Отдел редких книг и рукописей Одесской национальной научной библиотеки имени М. Горького

пергам. – пергаментный

посл. – последний

приплет. – приплетной

пров. – провениенции

рус. – русский

с. – страница

тисн. – тиснение

тит. л. – титульный лист

черн. – чернила

эксл. – экслибрис

яз. – язык

Brunet – *Brunet J. Ch.* Manuel de libraire et de l'amateur de livres. – Paris, 1842-1843

ESTC – English Short-Title Catalogue English Short-Title Catalogue

f. – folio

GW – Gesamtkatalog der Wiegendrucke [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/

ill. – illustration

p. – page

VD 16 – Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://opacplus.bib-bvb.de/TouchPoint_touchpoint/start.do?SearchProfile=Altbestand&SearchType=2

Иллюстрации

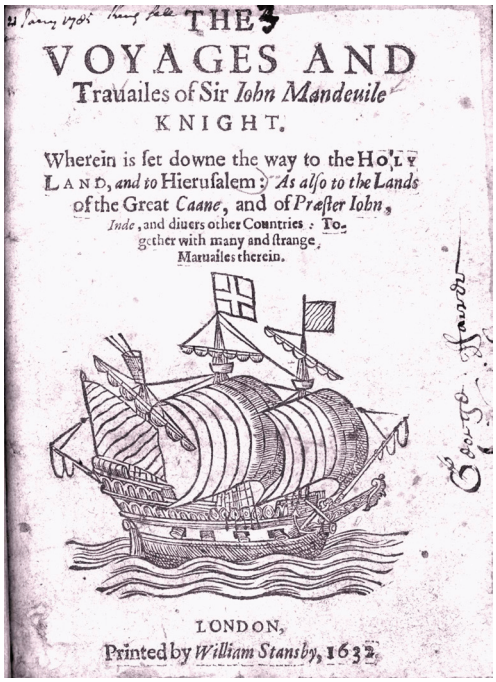
THE
VOYAGES AND
Trauailes of Sir *Iohn Mandeuile*
KNIGHT.
Wherein is set downe the way to the HOLY LAND, *and to* Hierusalem: *As also to the Lands* of the Great *Caane*, and of *Præster Iohn*, *Inde*, and diuers other Countries: Together with many and strange Marualles therein.
LONDON,
Printed by *William Stansby*, 1632.

Титульный лист «Путешествий Джона Мандевиля» (Лондон, 1632)

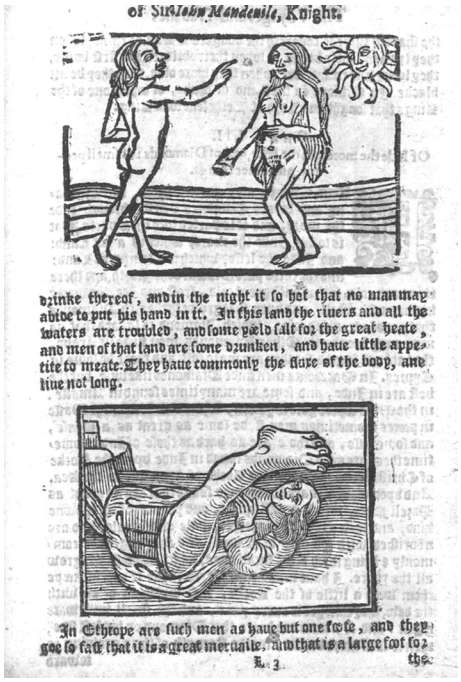
of Sir *Iohn Mandeuile*, Knight.
drinke thereof, and in the night it so hot that no man may abide to put his hand in it. In this land the riuers and all the waters are troubled, and some yeld salt for the great heate, and men of that land are some drunken, and haue little appetite to meate. They haue commonly the flure of the body, and liue not long.
In Ethiope are such men as haue but one foote, and they goe so fast that it is a great meruaile. and that is a large foot for
L 3 the

Страница из книги

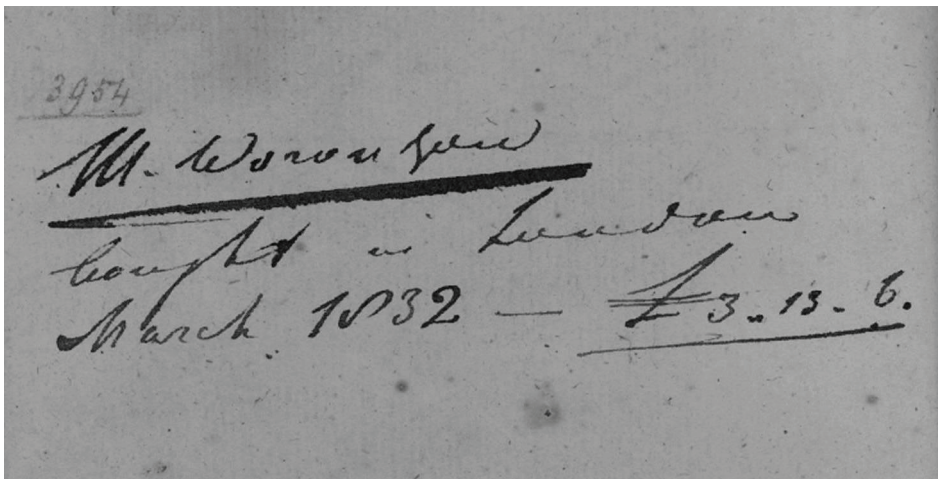
3954
M. Woronzow
bought in London
March 1832 — £3.13.6.

Запись М. С. Воронцова о покупке книги

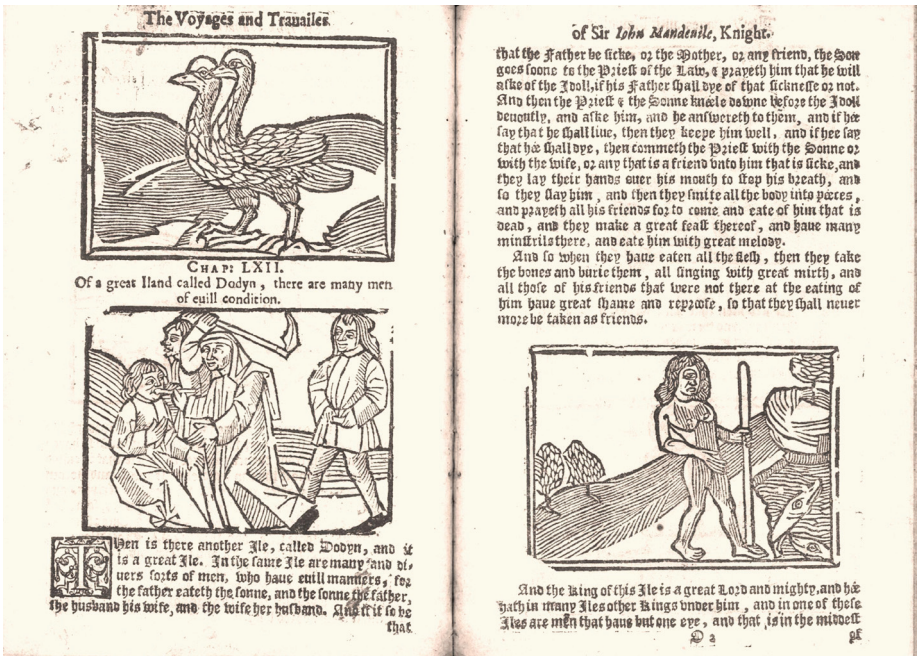

The Voyages and Trauailes

CHAP. LXII.

Of a great Iland called Dodyn, there are many men of euill condition.

Then is there another Ile, called Dodyn, and it is a great Ile. In the same Ile are many and diuers sorts of men, who haue euill manners, for the father eateth the sonne, and the sonne the father, the husband his wife, and the wife her husband. And it is so be that

of Sir *Iohn Mandeuile*, Knight.

that the Father be sicke, or the Mother, or any friend, the Son goes soone to the Priest of the Law, & prayeth him that he will aske of the Idoll, if his Father shall dye of that sickenesse or not. And then the Priest & the Sonne kneele downe before the Idoll deuoutly, and aske him, and he answereth to them, and if he say that he shall liue, then they keepe him well, and if hee say that he shall dye, then commeth the Priest with the Sonne or with the wife, or any that is a friend vnto him that is sicke, and they lay their hands ouer his mouth to stop his breath, and so they slay him, and then they smite all the body into peeces, and prayeth all his friends for to come and eate of him that is dead, and they make a great feast thereof, and haue many minstrils there, and eate him with great melody.

And so when they haue eaten all the flesh, then they take the bones and burie them, all singing with great mirth, and all those of his friends that were not there at the eating of him haue great shame and reproofe, so that they shall neuer more be taken as friends.

And the King of this Ile is a great Lord and mighty, and hee hath in many Iles other Kings vnder him, and in one of these Iles are men that haue but one eye, and that is in the middest

Страница из книги

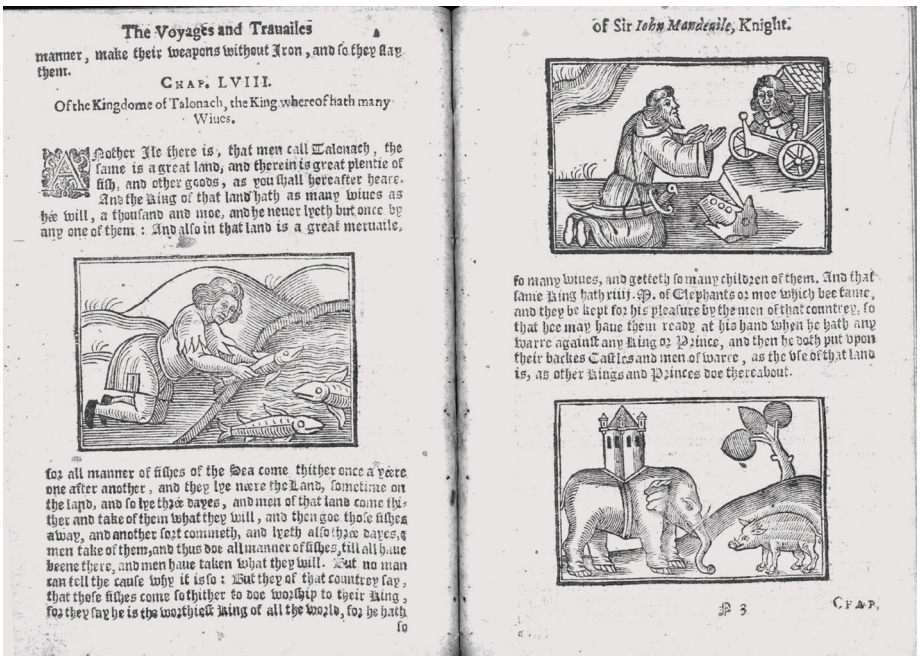

The Voyages and Trauailes

manner, make their weapons without Iron, and so they slay them.

CHAP. LVIII.

Of the Kingdome of Talonach, the King whereof hath many Wiues.

Another Ile there is, that men call Talonach, the same is a great land, and therein is great plentie of fish, and other goods, as you shall hereafter heare. And the King of that land hath as many wiues as hee will, a thousand and moe, and he neuer lyeth but once by any one of them: And also in that land is a great meruaile,

for all manner of fishes of the Sea come thither once a yeere one after another, and they lye neere the Land, sometime on the land, and so lye three dayes, and men of that land come thither and take of them what they will, and then goe those fishes away, and another sort commeth, and lyeth also three dayes, & men take of them, and thus doe all manner of fishes, till all haue beene there, and men haue taken what they will. But no man can tell the cause why it is so: But they of that countrey say, that those fishes come so thither to doe worship to their King, for they say he is the worthiest King of all the world, for he hath so

of Sir *Iohn Mandeuile*, Knight.

so many wiues, and getteth so many children of them. And that same King hath xiiij. M. of Elephants or moe which hee taine, and they be kept for his pleasure by the men of that countrey, so that hee may haue them ready at his hand when he hath any warre against any King or Prince, and then he doth put vpon their backes Castles and men of warre, as the vse of that land is, as other Kings and Princes doe thereabout.

Страница из книги

The Voyages and Trauailes

but make such a noise as Adders doe one to another, and they make no seare of riches, but of a stone that is of fourty colours, and it is called Dragonet, and in that Ile they know not the vertue thereof, but they couet it for the fairenesse.

CHAP. LXI.

Of the Iland named Macumeran, whereas the people haue heads like hounds.

FRom that Ile men goe to another that is called Macumeran, which is a great Ile and a faire, and the men and women of that country haue heads like hounds, they are reasonable, and worship an Ore for their God, they goe all naked but a little cloth before their priuie members, they are good men to fight, and they beare a great Target, with which they couer all their body, and a speare in their hand. And if they take any man in battaile, they send him to their king, which is a great Lord, and deuout in his faith, for he hath about his necke on a Chaine three hundred great Pearles, and as the Papists say their Pater-noster, and other prayers, so their king saith every day three hundred prayers to his God, before he either eate or drinke, and he beareth also about his necke a Ruby, orient, fine and good, that is worth a

of Sir *John Mandeuile*, Knight.

a foote and fiue fingers long. For when they chuse their king they giue to him that Ruby to beare in his hand, and then they leade him riding about the Citie, and then euer after they are subiect to him, and therefore hee beareth that Ruby alway about his necke, for if hee beare not the Ruby, they would no longer hold him for king. The great Caane of Cathy hath much coueted this Ruby: but he might neuer haue it, neither by warre nor by other meanes: And this king is a full true and

vertuous man, for men may goe safely and surely through his land, and beare all that they will, for there is no man so hardy to let them. And from thence men goe to an Ile that is called Silo: this Ile is more then an hundred mile about, and therein be many Serpents which are great, with yellow stripes, and they haue foure feet, with short legs, and great clawes, some bee fiue fadome of length, and some of eight, and some of tenne, and some more, some lesse, and they be called Crocodiles: and there be also many wilde beasts and Elephants.

Also in this Ile and in many Iles thereabout, are many wilde Oxe with two heads, and there are also in that Country white Lyons, and many other strange beasts, but if I should tell all, it would be too long.

D CHAP.

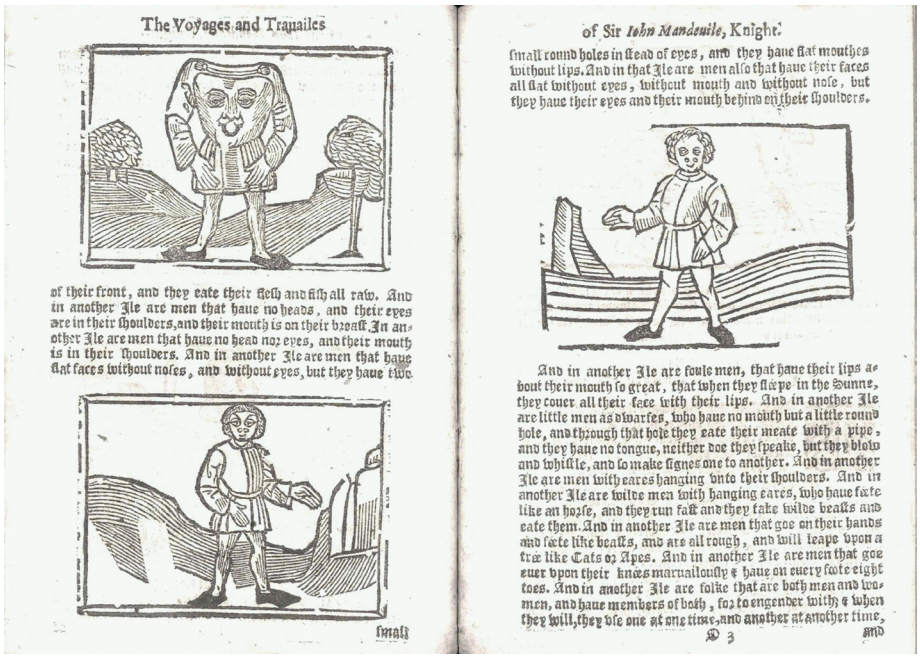

The Voyages and Trauailes

of their front, and they eate their flesh and fish all raw. And in another Ile are men that haue no heads, and their eyes are in their shoulders, and their mouth is on their breast. In another Ile are men that haue no head nor eyes, and their mouth is in their shoulders. And in another Ile are men that haue flat faces without noses, and without eyes, but they haue two

small

of Sir *John Mandeuile*, Knight.

small round holes in stead of eyes, and they haue flat mouthes without lips. And in that Ile are men also that haue their faces all flat without eyes, without mouth and without nose, but they haue their eyes and their mouth behind on their shoulders.

And in another Ile are foule men, that haue their lips about their mouth so great, that when they slæpe in the Sunne, they couer all their face with their lips. And in another Ile are little men as dwarfes, who haue no mouth but a little round hole, and through that hole they eate their meate with a pipe, and they haue no tongue, neither doe they speake, but they blow and whistle, and to make signes one to another. And in another Ile are men with eares hanging vnto their shoulders. And in another Ile are wilde men with hanging eares, who haue face like an horse, and they run fast and they take wilde beasts and eate them. And in another Ile are men that goe on their hands and face like beasts, and are all rough, and will leape vpon a tree like Cats or Apes. And in another Ile are men that goe euer vpon their knees maruailously e haue on euery foote eight toes. And in another Ile are folke that are both men and women, and haue members of both, for to engender with e when they will, they vse one at one time, and another at another time,

D 3 and

Страница из книги

О. В. Полевщикова,
кандидат історичних наук,
зав. відділом рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89

«ПОДОРОЖІ ДЖОНА МАНДЕВІЛЯ» В КНИЖКОВОМУ ЗІБРАННІ М. С. ВОРОНЦОВА

Резюме
Статтю присвячено рідкісному виданню однієї з найбільш популярних книг пізнього Середньовіччя та Відродження – «Подорожей Джона Мандевіля» (Лондон, 1632) з книжкового зібрання М. С. Воронцова. Розглянуті деякі проблеми історії видання книги та її авторства.

Ключові слова: Джон Мандевіль, ітінерарії, подорожі, рідкісні видання, книгодрукування в Англії, М. С. Воронцов, приватні книжкові колекції в Росії.

E. V. Polevshchikova,
Cand.Sc (History),
Chief of the Department of Rare books and Manuscripts
Scientific Library of the
Odessa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenskaya St., Odessa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89

MANDEVILLE'S TRAVELS IN THE BOOK COLLECTION OF M. S. VORONTSOV

Summary
The article deals with a rare edition of one of the most popular books of the Middle Ages and Renaissance – *Mandeville's Travels* (London, 1632) from the book collection of M. S. Vorontsov. Some problems of the history of the book edition and its authorship are considered.

Key words: John Mandeville, itineraries, travels, rare books, book printing in England, M. S. Vorontsov, private book collections in Russia.

УДК 792.072.3(059)”18”

Ю. Ю. Полякова,
главный библиограф Центральной научной библиотеки
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
пл. Свободы, 4, г. Харьков, 61077, Украина,
тел. 707-53-49

РАЗГОВОР КНИГОПРОДАВЦА С ПОЭТОМ: «ТЕАТРАЛЬНЫЙ АЛЬМАНАХ» А. ПЛЮШАРА В КОНТЕКСТЕ ТЕАТРАЛЬНОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIX ВЕКА

Не продается вдохновенье,
Но можно рукопись продать.
А. С. Пушкин, «Разговор книгопродавца с поэтом».

В статье дается характеристика «Театрального альманаха» (1830), изданного А. Плюшаром, в сопоставлении с другими литературными альманахами первой трети XIX века. На основе анализа анонимной вступительной статьи к альманаху и критического отзыва А. Дельвига автор высказывает предположения, что статья могла быть написана самим А. Плюшаром или писателем Р. М. Зотовым. Дана оценка значения вступительной статьи к «Театральному альманаху» для изучения истории театра и театральной критики в России.

Ключевые слова: альманахи, театральная критика, издательская деятельность, А. Плюшар, Р. М. Зотов.

Литературно-художественные альманахи 30-х годов XIX века сыграли совершенно особую роль в формировании книжной и читательской культуры своего времени. Этот вид издательской продукции давно привлекает внимание исследователей. Достаточно вспомнить такие работы, как труд Н. П. Смирнова-Сокольского «Русские литературные альманахи и сборники XVIII-XIX вв.» [18], книгу В. Э. Вацуро, посвященную альманаху «Северные цветы» [4], статьи Н. П. Кашина [10], А. И. Рейтблата [16], И. А. Шпаковской [21] и др. Театральные альманахи первой половины XIX века рассматриваются и в комплексном исследовании Д. Г. Королева «Очерки из истории издания и распространения театральной книги в России XIX – начала XX веков» [12, с. 19-27]. По мнению А. И. Рейтблата, альманах «явился средством профессионализации литературы, налаживания новых типов связей внутри литературной среды и между писателями и публикой, с одной стороны, и расширения читательской аудитории, приучения сравнительно широких слоев образованного «класса» населения к чтению художественной литературы – с другой» [16, с. 80].

Альманахи пришли на смену рукописным альбомам, чрезвычайно популярным в дворянской среде в 20-х годах XIX века. А. И. Рейтблат справедливо замечает, что они были похожи на альбомы и по размеру (1/16 листа), и по внешнему виду (наличие рисунков, виньеток) и по содержанию (в них часто встречались стихи с любовными и дружескими посвящениями) [16, с. 76]. Небольшой размер альманаха позволял владельцу носить его с собой, читать в дороге наедине или использовать как повод для общения в каком-нибудь светском салоне. Альманах, по сути, был рассчитан на то, чтобы с помощью определенной выборки ознакомить

читателя с произведениями, вышедшими за год. А поскольку эта выборка часто сопровождалась комментарием составителя, посвященным критическому разбору включенных произведений, альманахи служили развитию не только изящной словесности, но и литературной критики. Среди альманахов, вышедших в 20-е годы и посвященных драматургии, можно назвать такие, как «Русская Талия, подарок любителям и любительницам отечественного театра на 1825 год» (1825), «Драматический альбом для любителей театра и музыки на 1826 год» (1825), «Драматический альманах для любителей и любительниц театра» (1828) и др. При этом, например, альманах «Драматический альбом для любителей театра и музыки на 1826 год», изданный А. Писаревым и А. Верстовским [7], содержал предисловие А. Писарева, называвшееся «Разговор одного из издателей «Драматического альбома» с читателем оного», в котором автор в непринужденной форме диалога дает характеристику подобным изданиям. Специфика альманахов, посвященных драматургии, была в том, что в них так или иначе затрагивались и проблемы театра. Так, в упомянутом «Драматическом альбоме» помещена статья «О качествах, необходимых для драматического артиста» [7, с. 132-148], подписанная криптонимом (…й …ъ …й) и по утверждению Н. Смирнова-Сокольского принадлежащая перу драматурга А. А. Шаховского [18, с. 99], в которой автор касается в том числе и трактовки пьес актерами [7, с. 139]. С течением времени особый интерес исследователей истории литературы и театра стали вызывать не столько опубликованные в альманахах произведения, сколько предваряющие их статьи как образцы художественно-критического мышления той эпохи.

Именно с этой точки зрения мы рассмотрим «Театральный альманах», вышедший в типографии А. Плюшара в Петербурге в 1830 г. Экземпляр, привлекший наше внимание, хранится в фонде Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. Как свидетельствует «Книга для записи поступающих в библиотеку Императорского Харьковского университета книг», он был приобретен в 1839 году в лавке комиссионера Харьковского университета книгопродавца П. И. Апарина в числе большой партии книг, куда входили и другие альманахи («Невский альманах», «Весенние цветы», «Феномен», «Северные цветы», «Денница») [11, л. 18]. Ему был присвоен № 421, и какое-то время альманах имел шифр К187 – то есть его относили к периодическим и продолжающимся изданиям (шифр обозначен на титульном листе карандашом). На шмуцтитуле карандашом же написаны буквы – Fdhh (что, скорее всего, являлось расстановочным индексом) [15, с. 36]. Изданный в 1/16 долю листа, альманах внешне выглядел достаточно скромно; кроме нескольких выполненных графически концовок, в нем не было иллюстративных материалов. Правда, в примечании к предисловию указано, что составитель предполагал поместить в альманахе портреты выдающихся актеров, но не сделал этого по техническим причинам: «При сем альманахе приготовлены были рисунки в костюмах 6 отличнейших персонажей. Но числительный недостаток в хороших литографах (ибо один или два наличных весьма заняты), принудил отложить до нового года сие предприятие» [19, с. 13]. Это замечание изобличает человека, не только сведущего в типографском деле, но и придирчиво относящегося к выпускаемой продукции. Хотя, с другой стороны, Д. Г. Королев считает это заявление всего-навсего отговоркой: «Его анонимный издатель <…> не потрудился даже оформить свое детище, целиком сосредоточившись во вступительном обращении на бедствиях драматических писателей…» [12, с. 26].

Альманах включал в себя отрывки из произведений А. Хомякова, А. Ротчева, П. Ободовского, А. Шаховского, П. Корсакова, Р. Зотова, В. Каратыгина, Д. Н. Баркова, Н. Хмельницкого, А. Писарева, Д. Воробьева (Ленского), отрывки из таких зарубежных пьес, как «Дон Карлос» Ф. Шиллера (в переводе П. Ободовского), «Марио Фальерно» К. Делавиня (перевод В. Каратыгина), «Макбет» В. Шекспира (в переводе А. Ротчева), «Свадьба Фигаро» П.-О. Бомарше (в переводе Д. Баркова), сведения о репертуаре императорских театров в 1829 г. и вступительную статью, посвященную обзору драматургии и деятельности драматических трупп Петербурга в том же году.

Автор статьи был хорошо осведомлен не только о составе трупп всех театров и их репертуаре, но и об условиях деятельности драматургов. Его высказывания о драматургии достаточно категоричны: «После «Недоросля», который так славно ознаменовал начало нашего драматического поприща, мы еще ждем русской комедии, потому что произведения Княжнина, князя Шаховского, Загоскина, хотя и имеют многие достоинства, но все более подражание французской Талии» [19, с. 2]. Автор емко характеризует недостатки комедий А. Шаховского, В. Капниста, выделяя А. Грибоедова: «Нельзя, кажется, проговорить четверти часа, об чем бы то ни было, чтоб не пришлось сказать какого-нибудь стиха из «Горе от ума»; стихи эти, поневоле врезавшись в памяти, невольно вырываются в разговоре» [19, с. 3]. Еще более сдержанно отзывается он о русской трагедии после Озерова, критически характеризуя А. Хомякова, А. Грузинцева, С. Висковатова и сетуя на то, что в репертуаре царит переводная литература. Неудачи драматургов автор склонен объяснять прозаически (что выдает в нем скорее издателя, чем писателя) – отсутствием в России профессиональных литераторов, не обремененных государственной службой ради куска хлеба. Те же литераторы, которые пишут в свободное от службы время, не имеют возможности отделывать свои произведения должным образом. Литература в России – занятие дилетантов, она не открывает перед писателями никаких карьерных возможностей. И особенно печально, по мнению критика, дело обстоит с драматургами, которые надеются на постановку своей пьесы. По положению 1827 года автор, чья пьеса поставлена на сцене императорского театра в Петербурге, уже не имел право требовать гонорар при постановке этой же пьесы на московской императорской сцене. В предисловии к альманаху также сравнивается положение дел в России с положением драматургов во Франции, где понравившуюся публике пьесу показывают 50-60 раз, а в российских столицах, где круг зрителей пока слишком узок, спектакль идет не более 4-х раз. Кроме того, во Франции драматургу платят 10 тысяч франков за право печатания пьесы, а в России ее «едва ли навяжешь по знакомству за 300-400 р.» [19, с. 11]. Употребление глагола второго лица здесь явно свидетельствует о кровной заинтересованности пишущего в возможности издания драматической продукции. Затем автор переходит к театру, характеризуя русскую драматическую, оперную и балетную сцену, а также французский, немецкий и итальянский театр в Петербурге. Он пишет: «Надобно отдать полную справедливость русской драматической труппе. Редкий театр может похвастаться столь отличными сюжетами. Каратыгины, Брянские, Сосницкие, Валберхова, Рязанцев служат украшением нашей сцены, и все беспристрастные зрители отдадут преимущество сей труппе перед французскою, коль скоро обе играют одни и те же пьесы» [19, с. 13]. Что касается оперы, то «преклонность лет Самойлова, потеря голоса Климовского и оставление сцены прелестною Семеновою охладили самых ревностных посетителей…» [19, с. 14]. Не

менее критически он высказывается о балетной труппе: «Балетная наша труппа также очень мало привлекает зрителей, во-первых, потому, что здешняя публика непременно хочет видеть на нашей сцене первоклассные таланты Европы, помня времена Дюпора, Баптистов, Дюшака, Сен-Клер, Антонина и проч., а у нас теперь и свои, и чужестранные таланты довольно слабы, во-вторых, потому что репертуар балетный, столь прежде разнообразный, уже в продолжение последних 6 лет остановился на точке замерзания» [19, с. 14-15]. Автор вновь возвращается к репертуару, к пьесам, которые актеры ставят в свои бенефисы. Он указывает на порочность практики бенефисов, следующих в конце сезона один за другим, так что актеры не успевают выучить роли и вынуждены во всем полагаться на суфлера. Эта система плохо сказывается и на качестве литературной продукции, ибо драматурги вынуждены в спешке переводить на заказ новые пьесы. Критик касается и постановочной части, хвалит сценографию и костюмы некоторых спектаклей, указывая, что, к сожалению, русская сцена не имеет «ни отличных декоратеров, не знающего костюмера-археолога» [19, с. 20], то есть ни сценографов, ни художников по костюмам. Говоря о французской труппе, он отмечает прекрасное оформление спектаклей и редкую сыгранность актеров: «… Несмотря на посредственность талантов, оную составляющих, спектакли их идут с таким редким, приятным ensemble, который иногда заменяет, если даже не предпочтителен, заикающемуся ходу пиесы, обставленной первоклассными артистами» [19, с. 21]. Заметим, что слово ensemble, употребленное практически в современном значении, написано по-французски и снабжено ироническим комментарием: «Виноват! Этого театрального технического термина я не умел предать на русский язык» [19, с. 21]. Что опять же свидетельствует не только о прекрасном знании французского языка (в то время этим сложно было кого-то удивить), но и о знакомстве с французской театральной терминологией. Современное состояние немецкой труппы автор считает неудовлетворительным: «Теперь состав этой труппы подобен ветхому зданию, под которое подпирают новые столбы…» [19, с. 23]. Итальянская опера уже наскучила публике, поэтому театр пустует (отчасти из-за того, что каждая опера идет 10-20 раз подряд). Издатель альманаха со знанием дела обсуждает особенности вокальных данных примадонн, что выдает в нем поклонника и активного посетителя именно оперных спектаклей.

Кто же был автором вступительной статьи? Н. Смирнов-Сокольский, который в своем издании дает краткую характеристику альманаха, раскрывает его содержание и псевдонимы некоторых авторов пьес, указывает, что имя издателя и автора вступительной статьи ему неизвестно [18, с. 159-160]. По мнению И. Шпаковской, написавшей диссертационное исследование о деятельности типографии Плюшаров в России, им мог быть сам издатель альманаха, Адольф Александрович Плюшар (1806-1865) [22].

Адольф Плюшар был третьим представителем издательской династии Плюшаров, работавших в Петербурге в XIX веке. Основатель фирмы Плюшаров, Александр Иванович Плюшар, был приглашен в 1806 г. в Петербург из Брауншвейга, где он владел типографией. Русский посланник пригласил молодого типографа для печатания задуманного министерством иностранных дел политического журнала. Издание это несколько раз меняло свой вид и тип, постепенно превратившись «Journal de St.-Petersbourg». Плюшар уже в конце декабря 1805 года приступил к исполнению должности «директора типографии Иностранной коллегии». В 1808 году его назначили директором Сенатской типографии, одного из самых крупных

полиграфических предприятий Петербурга. Вскоре, в 1813 г., Плюшар, сам хороший рисовальщик и литограф, открыл собственную типографию, при которой имелась и книжная лавка. Он привлекал к работе лучших художников и литографов, среди которых А. Орловский, А. Мартынов, А. Тозелли, К. П. Беггров и др.

В 1827 г. Александр Плюшар умер, оставив дело своей вдове Генриетте и несовершеннолетнему еще сыну Адольфу. Его младший сын, Евгений, был впоследствии академиком живописи, участвовал в работах по росписи Исаакиевскаго собора. Адольф же пошел по стопам отца, обучившись типографскому делу в Париже. В типографии Плюшаров напечатаны такие книги, как 1-е издание «Гамлета» (в переделке Висковатова), известный альманах «Комета Белы» (1833), нашумевший в свое время роман Ф. Булгарина «Иван Выжигин» (1829) и, наконец, знаменитое смирдинское издание «Новоселья», вышедшее в 1833 году. Адольф Плюшар, кроме того, вошел в историю русского книгоиздания и своей попыткой издания универсального энциклопедического словаря – «Энциклопедического лексикона», создаваемого по образцу лучших западных изданий этого типа. Редакторами издания выступили известные литераторы Н. И. Греч и О. И. Сенковский. Словарь, выходивший по подписке в 1835-1841 гг., оказался слишком подробным (17-й том был доведен только до слова «Дят»). Из-за отсутствия четкого плана издания «Лексикон» не оправдал ожиданий читателей, что привело к сокращению, а затем и к прекращению подписки на него. Плюшар вынужден был объявить себя несостоятельным и прекратить издание словаря. В конце 40-50-х гг. он занимался выпуском переводных сборников и периодических изданий, таких, как «Гирлянда» (1846-54), «Живописный сборник замечательных предметов из наук, искусств, промышленности и общежития» (1850-58) и др. Из других его изданий можно отметить «Библиотеку путешествий» в восьми томах (СПб., 1854), «Шутки художника» Н. Иевлева, «Библиотеку для маленьких читателей» (в 10-ти т.) и др. [1]. И. Шпаковская писала: «Деятельность Адольфа Плюшара была многоаспектной, что, как отмечалось не раз, было типично для книгоиздателя 1-й пол. XIX в. в России. Из-под его печатных станков выходили книги и журналы самых разнообразных тем и типов, притом, что это разнообразие постоянно удерживалось на высоком уровне, как техническом, так и идейном. Он работал для просвещенных слоев общества — столичного дворянства и чиновничества, просвещенных помещиков, верхнего слоя разночинцев. Лубочная литература и «народный» роман в репертуар изданий Плюшара не попадали. С другой стороны, и выдающихся произведений современной литературы Плюшар печатал не очень много. Основная его продукция – это произведения-середнячки, интересные современникам и ушедшие из жизни вместе с ними. Это относится, прежде всего, к альманахам, выпущенным Плюшаром в 1830 году, и произведениям беллетристики» [22]. В отдельной статье, посвященной альманахам, вышедшим из типографии А. Плюшара, И. Шпаковская подчеркивает: «Издатели альманахов Плюшара известны, а тот факт, что они были его знакомыми, а также единый качественный уровень этих альманахов, говорят о том, что Плюшара можно назвать «соиздателем» [21, с. 273]. Заметим, что в том же 1830 г. Плюшар выпустил «Невский альманах» Е. Аладьина, «Царское село» Н. Коншина и Е. Розена, «Альциону» Е. Розена. Возможно, это плодотворное «соиздательство» и побудило Плюшара выпустить альманах самостоятельно.

По мнению автора статьи о Плюшаре в «Русском биографическом словаре» А. В. Смирнова, А. А. Плюшар сам не занимался литературным трудом: «А. А. Плюшар немало потрудился для нашей литературы как издатель. «В литературе как

писатель он почти никакого участия не принимал: известны только его полемические ответы на различные библиографические отзывы, как напр. «Ответ издателя «Энциклопедического Лексикона» на статью «Северной Пчелы»» (Греча), № 298-300 (1836 г.) – в «Литературных Прибавлениях к Русскому Инвалиду» 1837 г., №№ 2 и 4; подобная же статейка его есть и в «Русском Инвалиде» 1848 г.» [17, с. 133]. При этом известно, что он был хорошо знаком со многими деятелями литературы и театра, печатал в своей типографии драматические произведения: «… Было напечатано еще несколько пьес и водевилей, программа «комического балета» «Шотландцы» (1836, 8 стр., 50 коп.), а также водевилей П. Каратыгина «Чиновник по особым поручениям» (1837 г.) и «Ложа первого яруса» (1838). Но выполнение заказов на выпуск пьес продолжалось и после 1836 г. Адольф Плюшар не прекратил связей с театральным миром. Он напечатал пьесы Ф. Кони и Н. Полевого: водевиль первого «Не влюбляйся без памяти, не женись без расчета» и пьесу-быль второго «Параша-сибирячка», основанную на реальном факте начала XIX в. Кроме того, в 1840 г. он выполнял заказы на публикацию театральных журналов» [22].

Кроме того, как указывает И. Шпаковская, до 1836 г. Плюшар занимался печатанием афиш и билетов для императорских театров. «По нашему мнению, связь крупной типографии с театром не была случайной. Интерес образованного общества к театральному искусству был силен именно в рассматриваемый период, поэтому выполнение театральных заказов и торговля пьесами приносила хороший доход. В 1830 г. Плюшар выпустил «Театральный альманах». В конце 30-х годов он жил в районе Театральной площади на квартире вместе с актером Л. Шарпантье. Известно заявление современника, что, мол, Плюшар разорился, тратя огромные деньги на «актрисок». Эти, в общем-то, отрывочные факты позволяют предположить близость Плюшара к театральному искусству, а не только желание получить коммерческую выгоду, используя читательский и зрительский интерес. Общаясь с авторами пьес, директорами и другими людьми, причастными театру, невольно можно войти в этот мир. Типограф, печатающий театральные пьесы и афиши, также становился связан с ним» [22]. И. Шпаковская, опирается, в частности, на воспоминания известного русского литератора и библиографа Михаил Лонгинова, относящиеся, правда, к более позднему периоду его жизни и опубликованные в журнале «Русский архив»: «Я знал хорошо Адольфа Александровича Плюшара. Особенно часто виделся с ним в 1841-1842 годах. Он жил тогда в Средней Подъяческой, близь Большого театра, около которого группировались все главные интересы нашего тогдашнего кружка театралов, непременных посетителей балета и оперы (в то время русской и немецкой всегда с танцами, а еще не итальянской). Плюшар жил тогда вместе с Львом Ивановичем Шарпантье, воспитанником знаменитого Фильда, занимавшим тогда, под именем Леонова, амплуа первого тенора в русской опере» [14, стлб. 1941]. Это еще одно свидетельство в пользу авторства Плюшара – как мы помним, человек, написавший предисловие, был более сведущ в области оперы и балета, нежели драмы.

Об этом же косвенно свидетельствует интересное исследование М. В. Хализевой «Театральная лексика и театральные биографии в «Энциклопедическом лексиконе» Адольфа Плюшара» [20], в котором она изучает круг авторов, создававших для словаря Плюшара статьи, посвященные театру: «О театре и драматургии в «Лексиконе» писали: Дмитрий Иванович Языков (его сокращенный криптоним – Яз.), Иван Иванович Свиязев (Арх. Св. или А. С.), Александр Иванович Булгаков

(А. Б., А. Б-в, А. Бу-ков или А. Булгаков), Яннуарий Михайлович Неверов (Я. Н.), Михайло Павлович Сорокин (М. П. С.), Иван Гаврилович Эрлинг (Ив. Эрлинг), Федор Николаевич Менцов (М. или Ф. Н. М), князь Дмитрий Алексеевич Эристов (К. Д. Э.), Константин Петрович Зеленецкий (К. З-ій). В каждом томе публиковался список авторов с указанием их псевдонимов» [20]. Итак, хотя некоторые статьи не подписаны, можно было бы предположить, что автором предисловия был кто-то из вышеперечисленных литераторов. Мы попробовали пойти от противного. Хализева перечисляет театральные термины, которым посвящены отдельные статьи («авансцена», «амфитеатр», «аплодисменты», «арена», «артист», «бенефис», «декламация», «декорации», «дивертисмент», «диорама», «драма»). Среди них нет слова «ансамбль», потому что его содержание раскрывается только в общехудожественном смысле: «Ансамбль (Ensemble). Общность, целое в фигуре, здании, картине и проч. Слово это означает изящное соединение или совокупность частей в целом, сообразно правилам, красоте и своему значению» [2, с. 338]. Поэтому мы рискнем предположить, что автор предисловия статей для «Лексикона» не писал. Об этом же косвенно свидетельствует отсутствие стилистических и лексических совпадений в статьях из «Лексикона» о тех драматургах (Александре Аблесимове, Степане Висковатове, Николае Гнедиче, Александре Грибоедове), которые упомянуты также и в предисловии к «Театральному альманаху».

Предисловие к «Театральному альманаху» вообще несколько отличается от театрально-критических статей 20-30-х гг. XIX века. Для них характерны стремление к широким обобщениям, к попыткам найти общие критерии искусства, ввести национальный опыт в сферу мирового развития театра. Что же касается актерского мастерства и сценического искусства, то рассуждения о нем носят у критиков или предельно обобщенный характер, или наоборот, связываются с конкретным исполнителем, его личностью и манерой исполнения. Г. С. Лапкина в статье из сборника «Очерки истории русской театральной критики» отмечала: «Статьи, где живая практика русского театра рассматривается в свете определенных теоретических установок, где критика обретает принципиально широкий взгляд, не отказываясь, вместе с тем, от анализа конкретного спектакля или даже игры того или иного артиста, появляются позднее, в 1830-х годах» [13, с. 74]. В отличие от многих тогдашних публицистов, автор предисловия к «Театральному альманаху» не пытается увязывать проблемы драматургии с общими проблемами литературы и искусства. Он подробно характеризует состояние драматургии, но, говоря об игре русских актеров, отделывается общими фразами. Все это могло быть характерно для человека, вращавшегося в литературных и театральных кругах и имеющего собственное мнение по многим вопросам, в том числе и связанным с коммерческой стороной дела. Д. Г. Королев в своей книге «Очерки из истории издания и распространения театральной книги в России XIX – начала XX веков» высказывает предположение, что автором предисловия мог быть один из авторов «Театрального альманаха» – драматург, прозаик, переводчик, литературный и театральный критик Рафаил Михайлович Зотов (1795-1871) [12, с. 222]. В альманах вошел отрывок из трагедии «Разбойник богемских лесов», причем автор укрылся за криптонимом Р. З. Р. М. Зотов учился в гимназии в Санкт-Петербурге, затем был канцелярским служителем в театральной дирекции. Вступив в ополчение, участвовал в кампаниях 1812-1814 гг., при Полоцке был тяжело ранен, награжден орденом св. Анны 3-й степени. С 1814 года Зотов снова оказывается в театральной дирекции, где работает переводчиком, помощником управляющего труппой санкт-петербургского немецкого (с 1818) и

французского (1821-22) театра, инспектором русской труппы (1826-1827), начальником репертуарной части (с 1829). Успешная карьера оборвалась в 1833 г., из-за конфликта с директором императорских театров С. А. Гедеоновым. Хорошо зная иностранные языки, Зотов был сотрудником и переводчиком многих периодических изданий, начиная с булгаринской «Пчелы» и «Сына Отечества» до «Голоса». При этом как театральный критик Зотов явственно примыкал к консервативному направлению, поэтому скептически относился к любым проявлениям романтизма в драматургии и в актерском искусстве: «Пусть литература и развитие образованности требовали обширнейшей рамы и вернейшей картины событий, лиц и разговоров, нежели какие до тех пор существовали во французском классицизме, но драматурги-романтики убили традиции классического искусства между актерами, а это очень жаль» [8, с. 779]. Для театра Зотов сочинил, перевел и переделал около 117 произведений, среди которых были исторические пьесы («Ермак, или Завоевание Сибири», «Юность Иоанна III, или Нашествие Тамерлана на Россию», «Александр и София, или Русские в Ливонии»), комедии, мелодрамы, водевили. Его автобиографические «Записки», опубликованные на страницах «Исторического вестника», рассказывают не только о событиях Отечественной войны 1812 года с позиций рядового их участника, но и содержат многостороннюю характеристику театральной жизни, воспоминания об актерах, драматургах, театральных деятелях. Стиль этих воспоминаний делает предположение Д. Г. Королева об авторстве Зотова достаточно убедительным.

Полемическая рецензия на «Театральный альманах» появилась в том же 1830 году на страницах «Литературной газеты». Отзыв опубликован без подписи, но Е. М. Блинова в своей книге [3, с. 82] указывает, что рецензия принадлежит перу А. А. Дельвига, ссылаясь на библиографию изданий сочинений А. А. Дельвига, помещенную в полном собрании его сочинений [5, с. 505]. Рецензия была написана с некоторым, вполне, впрочем, объяснимым, раздражением, и полностью отвергала какие-либо достоинства альманаха: «Несколько лет сряду у нас издаются драматические альманахи, и все разными издателями. Кажется, каждый из них, собрав несколько отрывков театральных и напечатав оные, уверяется, хотя немного и поздно, что еще рано нам делать такие предприятия. Издатель нынешнего альманаха сам признается в предисловии, что у нас нет еще ничего порядочного на сцене. Из чего же вздумал он составить свой альманах и зачем его издал? – Мы бы не сказали ни слова и даже бы похвалили его книжку, если бы в ней находилось две-три маленькие, хотя посредственные, но полные пьесы, годные для представления на домашних театрах. Мы в ней видели бы тогда цель, и цель достигнутую. Но к чему может послужить сбор отрывков из вялых собственных пьес и из плохих переводов? – Издатель в предисловии приписывает посредственность драматической поэзии русской тому, что у нас мало платят авторам. Нам кажется напротив! Если бы у нас совсем ничего не платили за пьесы и более прислушивался к голосу критики, то давно бы наши драматические музы сравнялись с другими своими сестрами, далеко их опередившими. Прекрати нынче театральная дирекция выдачу денег за пьесы, нынче же отхлынет от русского театра многочисленная толпа, наводняющая нашу сцену вздором, написанным каким-то татарским языком. Кто нам докажет, чтобы Фон-Визин и Озеров (единственные в России люди, которым бы должно было платить по-европейски), писали для театра из денег? Вот почему они так разнятся и чистотою языка и обдуманностию плана от прочих наших драматических писателей! Взгляните же на театральных подрядчиков русских, что они

производят? Сыщет ли кто в их произведениях хотя один живой, замечательный характер? Нет! Они об характерах и не думают; они шьют роли как платье на такого-то актера, на таких-то актрис.<…> Даже разговорный язык, кажется, приноровлен к образу выражения наших артистов, ибо ни в каком ином обществе не услышишь ничего похожего на странное наречие наших комедий. Водевильные же куплеты дошли у нас до такой прозы, до такой легкой ничтожности, что лет через пять, вероятно, их будут сочинять театральные капельдинеры. Вот в каком положении русская драматургия! Посудите же, время ли теперь издавать драматические альманахи, в которых должны быть помещаемы отрывки, заслуживающие всеобщее внимание!» [6].

Остановимся подробнее на тех обвинениях, которые известный поэт и редактор «Литературной газеты» бросает в адрес неизвестного автора предисловия. Во-первых, он упрекает составителя в том, что в альманахе публикуются отрывки из пьес, а не пьесы целиком. Но в то время печатание отрывков как из прозаических, так и из драматических произведений было обычной практикой. Кроме того, Дельвиг не мог не понимать, что публикация пьесы целиком привела бы не только к тому, что пьесы использовались бы для «представления на домашних театрах» – их стали бы играть на профессиональной сцене (особенно в провинции) без всяких отчислений в пользу авторов (эти отчисления и так были скудны и нерегулярны). Еще большее раздражение вызвало у Дельвига предположение, что «посредственность» пьес обусловлена «недостаточностью» гонораров. Это предположение, собственно, является подтверждением догадки Шпаковской, что автор – не профессиональный литератор, но человек, связанный с издательской деятельностью. Любой писатель (в том числе и пытавшийся жить литературным трудом Дельвиг) прекрасно знал, что качество литературной продукции связано с талантом, мастерством, но никак не с оплатой. Таким образом, если автор статьи упирает на ничтожность оплаты как причину низкого качества продукции, но считает необходимым ознакомить публику с тем, что вышло за год, с текущим положением дел в театре, то Дельвиг ставит под сомнение саму необходимость издания подобного рода альманахов, предполагая, что надо публиковать лишь лучшие образцы драматургии. В защиту издателя «Театрального альманаха» мы сегодня можем сказать, что из изданного остальными типографами также мало что вошло в золотой фонд русской литературы. И альманахи вызывают интерес исследователей именно как явление, дающее некий срез, характеризующее культурную среду, породившую то или иное крупное художественное явление.

Подводя итог, заметим, что еще один «разговор книгопродавца с поэтом» в исторической перспективе выглядит как «боевая ничья»: неоспорима правота Дельвига, требующего от драматургов правдивого изображения характеров, художественности и чистоты русского языка и т.д., но так же неоспоримо убедительны характеристики, данные автором предисловия петербургским труппам и их репертуару. Поэтому обзор, написанный неизвестным составителем альманаха (Адольфом Плюшаром, Рафаилом Зотовым или кем-то другим) имеет важное научное и культурное значение как для истории театра и драматургии, так и для истории взаимоотношений авторов и издателей в России в первой трети XIX в.

Список использованной литературы

1. *Андерсон В. М.* Семейство Плюшар – типографы [Текст] / В. М. Андерсон // Русский библиофил. – 1911. – № 1. – С. 26-43.
2. Ансамбль [Текст] // Энциклопедический лексикон. – СПб., 1835. – Т. 2 : Алм-Ара. – С. 338-339.
3. *Блинова Е. М.* «Литературная газета» А. А. Дельвига и А. С. Пушкина, 1830-1831 [Текст] : указ. содерж. / Е. М. Блинова. – М. : Книга, 1966. – 207 с.
4. *Вацуро В. Э.* «Северные цветы» : история альманаха Дельвига–Пушкина [Текст] / В. Э. Вацуро. – М. : Книга, 1978. – 287 с.
5. *Дельвиг А. А.* Полное собрание сочинений [Текст] / А. А. Дельвиг ; ред. и примеч. Б. Томашевского ; вступ. ст. : И. Виноградова, Б. Томашевского. – Л. : Изд-во писателей в Ленинграде, 1934. – 552 с. – (Библиотека поэта).
6. *[Дельвиг А. А.]* Театральный альманах на 1830 год. СПб. : в тип. Плюшара, 1830. (334 с. в 16-ю д. л.) [Текст] / [Дельвиг А. А.] // Литературная газета. – 1830. – 15 июля (№ 40). – С. 32. – Без подписи.
7. Драматический альбом для любителей театра и музыки на 1826 год. Кн. 1 [Текст] / изд. А. Писарев, А. Верстовский. – М. : Тип. Имп. моск. театра, [1825]. – 376 с., 6 л. ил.
8. *Зотов Р. М.* Записки Рафаила Михайловича Зотова [Текст] / Р. М. Зотов // Исторический вестник. – 1896.– Т. 66, № 12. – С. 765-796.
9. *Карпов А. А.* Зотов Рафаил Михайлович [Текст] / А. А. Карпов // Русские писатели : биогр. словарь. – М., 1992. – Т. 2. – С. 356-358.
10. *Кашин Н. П.* Альманахи двадцатых-сороковых годов [Текст] / Н. П. Кашин // Книга в России. – М., 1925. – Ч. 2. – С. 99-138.
11. Книга для записи поступающих в библиотеку Императорского Харьковского университета книг, карт и чертежей, с 1-го января 1838 года [Рукопись]. – Х., [1838]. – 109 л.
12. *Королев Д. Г.* Очерки из истории издания и распространения театральной книги в России XIX – начала XX веков [Текст] / Д. Г. Королев. – СПб. : РНБ, 1999. – 328 с.
13. *[Лапкина Г. А.]* Театральная критика декабристской эпохи [Текст] / [Г. А. Лапкина] // Очерки истории русской театральной критики : конец XVIII – первая половина XIX века. – Л., 1975. – С. 72-136.
14. *Лонгинов М.* По поводу статьи Греча о Плюшаре и об Энциклопедическом словаре [Текст] / М. Лонгинов // Русский архив. – 1870. – [Вып. 10]. – Стб. 1940-1942.
15. *Мазманьянц В. К.* История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917 гг.) [Текст] / В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко ; ЦНБ ХГУ им. А. М. Горького. – Х. : изд-во ХГУ, 1992 . – 67 с.
16. *Рейтблат А. И.* Литературный альманах 1820-1830-х как социокультурная форма [Текст] / А. И. Рейтблат // Как Пушкин вышел в гении : историко-социологические очерки о книжной культуре Пушкинской эпохи / А. И. Рейтблат. – М., 2001. – С. 70-81.
17. *[Смирнов А. С.]* Плюшар, Адольф Александрович [Текст] / [А. В. Смирнов] // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – [Т. 14] : Плавильщиков – Примо. – С. 133-134. – Подпись: А. В. См-в.
18. *Смирнов-Сокольский Н.* Русские литературные альманахи и сборники XVIII–XIX вв. [Текст] / Ник. Смирнов-Сокольский. – М. : Книга, 1965. – 592 с.
19. Театральный альманах на 1830 год [Текст]. – СПб. : в тип. Плюшара, 1830. – 354 с.
20. *Хализева М. В.* Театральная лексика и театральные биографии в «Энциклопедическом лексиконе» Адольфа Плюшара [Электронный ресурс] / М. В. Хализева // Русский язык. – 2001. – № 29. – Режим доступа: http://rus.1september.ru/article.php?ID=200102906 – Загл. с экрана.
21. *Шпаковская И. А.* Альманахи Адольфа Плюшара [Текст] / И. А. Шпаковская // Российская культура глазами молодых ученых. – 2003. – Вып. 13. – С. 272-284.
22. *Шпаковская И. А.* Александр и Адольф Плюшары – петербургские издатели, типографы и книгопродавцы первой половины XIX века, 1806-1865 [Электронный ресурс] : дис. … канд. филол. наук / И. А. Шпаковская. – СПб., 2004. – 284 с. Режим доступа: http://www.dissercat.com/content/aleksandr-i-adolf-plyushary-peterburgskie-izdateli-tipografy-i-knigoprodavtsy-pervoi-polovin. – Загл. с экрана.

Поступила 05.07.2012

Ю. Ю. Полякова,
головний бібліограф Центральної наукової бібліотеки
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна,
тел. 707-53-49

РОЗМОВА КНИГОПРОДАВЦЯ З ПОЕТОМ: «ТЕАТРАЛЬНЫЙ АЛЬМАНАХ» А. ПЛЮШАРА У КОНТЕКСТІ ТЕАТРАЛЬНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Резюме
У статті подано характеристику «Театрального альманаха» (1830), виданого А. Плюшаром, у зіставленні з іншими літературними альманахами першої третини XIX століття. На основі аналізу анонімної вступної статті до альманаху та критичного відгуку А. Дельвига автор висказує припущення, що стаття могла бути написаною самим А. Плюшаром або письменником Р. М. Зотовим. Дана оцінка значення вступної статті до «Театрального альманаху» для вивчення історії театру та театральної критики у Росії.

Ключові слова: альманахи, театральна критика, видавнича діяльність, А. Плюшар, Р. М. Зотов.

Yu. Yu. Polyakova,
Chief Bibliographer
Central Scientific Library of the
Kharkiv V. N. Karazin National University
4, Svobody Sq., Kharkov, 61022, Ukraine
Tel. 707-53-49

A CONVERSATION OF A BOOKSELLER AND A POET: A. PLUCHART'S «THEATER ALMANAC» WITHIN THE CONTEXT OF THE EARLY 19TH CENTURY THEATER CRITIQUE

Summary
The article gives a general description of the «Theater Almanac» (1830), published by A. Pluchart, in comparison with other literary almanacs of the first third of the 19th century. Having analyzed the anonymous introductory note to the almanac, as well as A. Delvig's critical review, the author brings forward a hypothesis that the note may have been written by A. Pluchart himself, or by R. M. Zotov, a writer of that period. The article also contains an assessment of the introductory note to the «Theater Almanac» as a source for studying the history of theater and theater critique in Russia.

Key words: almanacs; theater critique; publishing; A. Pluchart, R. M. Zotov.

КОЛЕКЦІЇ ТА КОЛЕКЦІОНЕРИ

УДК 094:355/359:090.1:027.7:378.4(477-74-21)”1460/1810”

Е. В. Бережок,
зав. сектором Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89

ВОЕННАЯ КНИГА КОНЦА XVIII – НАЧАЛА XIX ВВ. В БИБЛИОТЕКЕ ГРАФА А. Г. СТРОГАНОВА

Статья посвящена рассмотрению военной книги конца XVIII – начала XIX в. в книжном собрании графа А. Г. Строганова. Были рассмотрены издания произведений известных ученых и военных деятелей по тактике, стратегии и артиллерии, а также военные уставы.

Ключевые слова: фонды НБ ОНУ имени И. И. Мечникова, библиотека графа А. Г. Строганова, военная книга, военное дело, военное искусство, Западная Европа, Российская империя.

Александр Григорьевич Строганов был известен своим пристрастием к различным наукам, порой кардинально отличающимся друг от друга. Однако военные науки занимали особенное место в его жизни. Если первоначально это был интерес профессионального военного, то со временем это стало увлечением, о чем может свидетельствовать коллекция военной книги в библиотеке графа.

Начало военной карьеры А. Г. Строганова совпало с одним из поворотных моментов в истории Российской империи – Отечественной войной 1812 г.

В 1810 г. юный барон Александр Строганов вместе со старшими братьями Николаем и Григорием, успешно выдержав экзамены, стал курсантом только что созданного Института Корпуса инженеров путей сообщения (на тот момент носившего название Института сухопутных и водяных сообщений) [16, с. XII]. Это был первый набор нового учебного заведения, к тому же ограниченный до тридцати слушателей основного состава и восьми дополнительного набора [16, с. XII]. Будущие курсанты должны были пройти строгий отбор, который проводился под личным контролем основателя и первого директора института – генерал-майора Августина Августиновича Бетанкура (1758-1824). По результатам экзаменов братья Строгановы были зачислены в основной состав воспитанников института [16, с. 3]. Несмотря на то, что курс обучения в институте был рассчитан на четыре года [3, с. 251], Строгановы покинули его раньше. С началом Отечественной войны 1812 г., подавшись всеобщему порыву встать в ряды защитников Отечества, Николай, Сергей и Александр Строгановы поступили на службу в действующую армию. Сергей Григорьевич был зачислен в военные ряды немного ранее, в 1811 г., после сдачи публичного экзамена и получения звание прапорщика. Уже в следующем году за храбрость, проявленную в Бородинском сражении, он был произведён в подпоручики. Николай Григорьевич и Александр Григорьевич были произведены прапорщики в 1812 г., после сдачи экзаменов, и участвовали в заграничных походах 1813-1814 гг. [18, с. 251].

По собственному желанию А. Г. Строганов был зачислен в лейб-гвардии артиллерийскую бригаду [5, с. 117]. В ее составе он принимал участие в сражениях под

Дрезденом, Кульмом, Гейльсбергом, Лейпцигом и при взятии Парижа. За отвагу, проявленную в боях, молодой барон Александр Строганов был награжден орденом св. Анны IV степени с надписью «За храбрость» (1813 г.), орденом св. Владимира IV степени с бантом (1814 г.), австрийским орденом св. Леопольда малого креста (1814 г.), орденом св. Владимира IV степени (1814 г.) и серебряной медалью 1814 г. за взятие Парижа. В 1814 г. он был произведен в чин подпоручика, а в 1816 г. – поручика [5, с. 119-120].

После окончания заграничных походов Александр Григорьевич продолжил военную службу и в 1820 г. получил звание штабс-капитана, а в следующем году был назначен флигель-адъютантом свиты е. и. в. [18, с. 106]. Через несколько лет, в 1825 г., он был произведен в чин полковника и награжден орденом св. Анны II степени, а в 1829 г. переведен в лейб-гвардию Преображенского полка. В 1831 г. граф Строганов[1] был направлен в Польшу для усмирения восстания, где принимал участие в сражениях при Рачёнже и взятии Варшавы [20, с. 5]. В феврале этого же года его назначили членом правления по внутренним делам и полиции Царства Польского [5, с. 117]. В 1834 г. он был произведен в чин генерал-майора с назначением в свиту е. и. в. [17, с. 28] и награжден крестом Военного достоинства (Virtuti militari) III степени и орденом св. Анны I степени [5, с. 120]. После подавления польского восстания Александр Григорьевич занимал различные государственные посты.

Будучи уже на гражданской службе, А. Г. Строганов продолжал следить за развитием различных отраслей военной науки, о чем может свидетельствовать большая коллекция книг по военному искусству в его библиотеке. В рукописных каталогах графа Строганова[2] издания по военному делу разделены по трем отделам: Фортификация, инженерное дело (Fortification, Genie); Артиллерия (Artillerie); Военное искусство (Art militaire). В общей сложности в каталогах зафиксировано более трехсот названий. Однако понятие военная книга в современном понимании включает в себя более широкий смысл, чем его трактовал граф Строганов, – как книга о войне и военном деле, «раскрывающая сущность военной политики страны, отражающая… состояние военной науки и практики…» [9, с. 60]. В связи с этим коллекция военной книги более обширна, чем отмечено в разделах по военному делу в рукописных каталогах графа. Поэтому, выделяя военные издания из библиотеки Александра Григорьевича, мы руководствовались определением «военной книги», упомянутым выше, которое было сформулировано современным российским исследователем С. Н. Лютовым [10, с. 6]. Таким образом, мы выделили несколько общих отделов военной книги: издания по военному искусству; издания по артиллерии; военные уставы, правила и другие нормативные документы; военные хроники, воспоминания, дневники; сочинения по истории войн и жизнеописания полководцев; военные периодические издания. Хронологические рамки военной книги в библиотеке А. Г. Строганова: конец XVIII-XIX вв. В данной статье мы выделили часть коллекции, ограничив временные рамки выхода книг концом XVIII – началом XIX вв.

Среди изданий по военному искусству в библиотеке графа Строганова имеются произведения таких классиков военного дела как маркиз де Пюисегюр, Себастьян де Вобан, Антуана-Анри Жомини и мн. др. Наиболее ранним изданием среди военных книг в библиотеке А. Г. Строганова является знаменитое произведение потомственного военного, маршала Франции Жака Франсуа де Шастене маркиза де Пюисегюр (Jacques François de Chastenet marquis de Puységur) «Искусство войны» (Art de la guerre)[3].

Жак Франсуа де Шастене маркиз де Пюисегюр (1656-1743) происходил из знатного гасконского рода. Его отец Жак де Шастене виконт де Пюисегюр был генерал-майором французской армии и на протяжении своей тридцатилетней военной службы участвовал в тридцати битвах и ста двадцати осадах [31, с. 438]. Маркиз де Пюисегюр принимал участие в военных кампаниях в Испании, Фландрии и уже в семнадцать лет получил звание генерал-майора. За всю свою военную карьеру он прошел от низшего воинского звания до маршала Франции, которое ему было присвоено королем в 1734 г. Он был также членом военного совета Людовика XV [38, с. 88]. Кроме упомянутого сочинения, Жак Франсуа де Шастене был автором военных уставов испанской армии, составленных им по поручению Филиппа V [25, с. 189].

«Искусство войны» было написано маркизом де Пюисегюр в качестве учебного пособия для герцога Бургундского и Людовика XV и было издано уже после смерти маршала его сыном генерал-лейтенантом Жаком Франсуа Максим де Шастене маркизом де Пюисегюр (François-Jacques Maximes de Chastenet de Puységur) [25, с. 189]. Первое издание вышло в 1748 г. в Париже в типографии Шарля-Антуана Жомбера (Charles-Antoine Jombert). Произведение имело успех среди специалистов, так что уже в следующем году вышло переиздание в Париже и в Гааге. В 1753 г. «Искусство войны» было переведено на итальянский и немецкий языки [25, с. 189]. Выдержки из труда маркиза де Пюисегюра были изданы в 1752 и 1755 гг. бароном де Траверз (Jean Victor Traverse) под заглавием «Extrait de la premiere partie du traité de L'art de la guerre de mr. le maréchal de Puysegur, avec des observations & réflexions traitées et abregé par mr. le baron de Traverse» [28, с. 148].

Первый том «Искусства войны» маркиза де Пюисегюр посвящен военному делу, начиная со времен античности до середины XVIII века. Рассматривая военное искусство древних греков, он сожалеет о низком уровне образованности командного состава современной ему французской армии и отсутствии специальных военных учебных заведений, способных подготовить квалифицированных офицеров [34, с. 14]. Второй том полностью посвящен вопросам теории и практики военного дела, где он рассматривает стратегию известных военачальников, таких как Тюрен и Вобан, сравнивая их с Юлием Цезарем [35].

В библиотеке графа Строганова имеется второе переиздание «Искусства войны» 1749 г.[4] (ил. 1, 2)

Не мене интересным является перевод военного трактата византийского императора Льва VI, сделанный французским полковником Полем-Гедеоном Жоли де Мэзеруа (Paul-Gédéon Joly de Maizeroy, 1719-1780), изданный под заглавием «Военные наставления Льва VI философа» (Leo VI. Institutions militaires de l'empereur Leon le philosophe)[5] (ил. 3). В отечественной историографии этот трактат больше известен под названием «Тактика Льва философа» и представляет собой компиляцию из более ранний военных трактатов, в основном, из «Стратегикона Маврикия» [8]. Сам император Лев VI никогда не участвовал в сражениях, однако был хорошо образован и эрудирован. Он оставил после себя много трудов по различным отраслям знаний [7, с. 53-55; 4]. Еще с XV в. это произведение привлекало внимание военных теоретиков, как в Западной Европе, так и в России, и неоднократно переводились на разные языки. Так, в 1700 г. трактат был переведен для Петра I, а немного позднее для Фридриха II [6, с. 49].

Как уже упоминалось ранее, перевод «Военных наставлений» хранящийся в библиотеке графа Строганова, был сделан известным французским тактиком

полковником Полем-Гедеоном Жоли де Мэзеруа. Он начал свою военную карьеру в возрасте пятнадцати лет под командованием маршала де Сакса. Этот перевод был высоко оценен его современниками и благодаря этой работе в 1776 г. он стал ассоциативным членом Французской академии надписей и изящной словесности [22, с. 187]. Первое издание «Военных наставлений» вышло в двух томах в Париже в 1770 г., затем переиздавалось в 1771, 1778 и 1839 гг.

В книжном собрании Александра Григорьевича имеется второе переиздание «Военных наставлений» 1771 г. На форзаце обоих томов наклеен гербовый экслибрис-наклейка с надписью «Flemming» (ил. 4). Род Флемминг – онемеченный дворянский род из Фландрии, первые упоминания о котором встречаются с XIII в. Представители рода владели землями вблизи Машева (Maszew), Мацеева (Maciejew) и Мостов (Mosty). В XVIII-XIX вв. члены рода Флемминг приобрели большое значение в Саксонии, Тюрингии, Галиции, Силезии, а также в России, Швеции, Финляндии, Шотландии и Италии [39, с. 604]. К сожалению, более детально атрибутировать экслибрис пока не удалось.

В библиотеке А. Г. Строганова хранится также перевод «Разсуждений о великих военных действиях или критическое и сравнительное описание походов Фридриха и Наполеона; с собранием важнейших правил военного искусства, оправданных подвигами сих двух великих полководцев с картами и планами»[6] знаменитого военного теоретика и историка Антуана-Анри Жомини (Antoine-Henri de Jomini, 1779-1869), оказавшего большое влияние на развитие военной мысли Европы и Российской империи. Начав военную карьеру в войсках Швейцарии, в 1804 г. он перешел добровольцем в Наполеоновскую армию, и очень быстро начал продвигаться по служебной лестнице. Однако, конфликт с маршалом Бертье, в результате которого он был отправлен в резерв (1810 г.), а затем несправедливый выговор в 1813 г. заставили его перейти на службу российской короне. Жомини скрупулезно изучал военно-исторический опыт прошлого. При этом, высказывая взгляды по стартегическим вопросам, он основывался на военный опыт Наполеона, действия которого считал образцом военного искусства [12, с. 41]. Таким образом, его интересовала не специфика исторического события, а степень его приближенности к эталону, составленному им же самим. Одним из подобных произведений и является «Разсуждение о великих военных действиях или критическое и сравнительное описание походов Фридриха и Наполеона...» Это был первый фундаментальный труд Жомини, над которым он работал многие годы [12, с. 41]. Впервые это произведение было издано в 1803 г. во Франции под заглавием «Traité des grandes operations militaries, ou relation critique et comparative des campagnes de Frederic et de l'empereur Napoléon...», и являлось первой частью фундаментального труда «Критическая, военная история войн Революции», изданного в 1819 г. в пятнадцати томах [29, с. 241]. Перевод «Разсуждения о великих военных действиях…» был сделан Федором Лаврентьевичем Халчинским (-1860) и издавался в Санкт-Петербурге с 1809 по 1819 гг., всего вышло восемь частей. В книжном собрании Александра Григорьевича есть только три части из восьми (вторая, третья и четвертая), а также атлас.

Среди книг графа Строганова есть произведение знаменитого французского военного инженера, маршала Франции Себастьяна ле Претр де Вобана (Sebastien le Prestre de Vauban, 1633-1707) «Трактат о защите крепостей» (Traité de la defense des places)[7]. Себастьян де Вобан начал свою военную службу в семнадцатилетнем возрасте, под командованием принца Конде, который, будучи одной из ключевых

фигур Фронды, воевал против Франции при поддержке Испании. В 1653 г. он попал в плен и перешел на сторону французской армии. Как военный инженер он участвовал в более пятидесяти осадах, усовершенствовал около трехсот и построил более тридцати крепостей [23, с. 16, 25; 32, с. 110-111]. В 1699 г. Вобан стал почетным членом французской Академии наук [37, с. 10], а в 1703 г. ему был пожалован королем маршальский жезл [37, с. 14]. Себастьян де Вобан оставил после себя большое количество трудов по фортификации, инженерному делу, экономике. Его произведения оказали большое влияние на развитие военно-теоретической мысли Европы и Российской империи на рубеже XVIII-XIX вв. Первый перевод «Трактата о защите крепостей» на русский язык, озаглавленный «Истинный способ укрепления городов» был сделан по приказу Петра I Василием Суворовым (1705-1775), отцом генералиссимуса А. В. Суворова. В 40-х годах XVIII века, поручиком Сухопутного шляхетского корпуса Иваном Ремезом был подготовлен новый перевод этого произведения, напечатанный в 1744 г. в Санкт-Петербурге под заглавием «Книга о атаке и обороне крепостей, изданная чрез господина де-Вобана, маршала Франции и генерал-директора над фортификациями королевства французского» [2, с. 207]. Долгое время это произведение служило учебным пособием в российских военных учебных заведениях. Вместе с тем во Франции практически все произведения Вобана были опубликованы только после смерти маршала, причиной тому было знаменитое его сочинение об экономическом состоянии Франции под названием «La dîme royale», где он критически отозвался о внутренней политике короля, чем навлек на себя недовольство Людовика XIV. Не исключением стал и «Трактат о защите крепостей», впервые напечатанный в 1769 г.

Упомянем еще один труд по фортификации конца XVIII – начала XIX вв. из книжного собрания Александра Григорьевича. Это произведение французского военного инженера, государственного деятеля и ученого Лазаря Николя Карно (Lazare Nicolas Marguerite Carnot, 1753-1823) «Трактат о защите крепостей...» («De la défense des places fortes»)[8]. Написание этого труда было ему поручено Наполеоном, который считал, что французские крепости были в плохом состоянии и не могли выполнять свою непосредственную функцию опорных пунктов [1, с. 85]. Сочинение Карно сразу же вызвало много споров среди военных специалистов. Прежде всего, это было вызвано тем, что, Карно, по сути, считал необходимым не улучшать старые крепости, а использовать географические особенности местности для их защиты [19, с. 80]. Первое издание «Трактата о защите крепостей...» вышло в свет в 1810 г. Оно были переведено на многие языки, в том числе и на русский язык генерал-лейтенантом артиллерии Николаем Акимовичем Зварковским (1787-1847) [15, с. 309]. В книжном собрании Александра Григорьевича имеется два идентичных трехтомных комплекта, вышедшие в 1812 г. в Санкт-Петербурге на французском языке [6]. На форзацах одного из них есть гербовый экслибрис-наклейка Григория Александровича Строганова, отца Александра Григорьевича (ил. 5).

Как указывалось выше, труд Карно вызвал неоднозначную реакцию среди военных инженеров. В ходе полемики стали появляться труды других специалистов со своим видением решения проблемы укрепления крепостей. Подобным сочинением и была работа французского генерала, тактика и военного инженера, автора многих трудов по военному делу Антуана-Мари Огуайят (Antoine-Marie Augoyat, 1783-1864) «Записка об эффекте вертикального огня, предложенный господином Карно, в Защите крепостей» (Mémoire sur l'effet des feux verticaux,

proposés par M. Carnot, dans la défense des places fortes)[9]. Это был первый научный труд Антуана Огуайята, который сразу же обратил на себя внимание, получив одобрение специалистов [27, с. 58], и был рекомендован для французских военно-учебных заведений [33, с. [54]].

Среди изданий, касающихся артиллерии, в библиотеке А. Г. Строганова хранятся произведения таких военных деятелей и ученых, как математика и артиллериста Патрика д'Арси, математика и военного инженера Бенжамена Робинса, бригадного генерала артиллерии Теодора де Уртуби, генерал-лейтенанта артиллерии, пэра Франции Жан-Жака-Базильен де Гассенди и мн. др.

Ирландец по происхождению Патрик д'Арси (Patrick d'Arcy, 1725-1779), начав военную карьеру в качестве капитана, дослужился до звания маршала французской королевской армии [25, с. 10]. На протяжении своей военной службы он принимал участие в военных кампаниях в Германии и Фландрии, однако при этом д'Арси не забывал и о научной деятельности. Благодаря своим научным исследованиям в 1770 г. он стал пенсионером Академии наук [24, с. 9, 28]. Еще в юности, будучи учеником знаменитого математика Алексиса Клода Клеро, он проявлял большие успехи в математических науках. Плодом его научных изысканий стал ряд публикаций по математике, геометрии, астрономии, а также по артиллерии. Одно из таких сочинений, хранится в библиотеке графа Строганова – «Очерк по теории артиллерии» (Essai d'une théorie d'artillerie)[10], изданный в 1766 г. (первое издание вышло в 1760 г.), в котором содержатся результаты опытов и наблюдений, сделанных Д'арси на протяжении нескольких лет.

Среди военных книг, принадлежавших Александру Григорьевичу, есть знаменитый труд талантливого английского математика и военного инженера Бенжамена Робинса (Benjamin Robins, 1707-1751) «Новые принципы артиллерии» (Nouveaux principes d'artillerie)[11]. Одним из главных достижений Робинса было изобретение баллистического маятника – прибора для определения эффективности взрывчатого вещества. «Новые принципы артиллерии» впервые были изданы в 1742 г. в Лондоне [36, с. 7] и произвели переворот в артиллерийском искусстве. Современники высоко оценили эту работу, прежде всего за то, что в ее основу были положены результаты экспериментов по измерению скоростей ружейных пуль с помощью баллистического маятника. Это сочинение привлекло внимание талантливого математика и физика Леонарда Эйлера. Через три года, в 1745 г., Эйлер издал его перевод на немецкий язык, снабдив значительными комментариями, которые в несколько раз превысили объем оригинала [11, с. 537]. Как и оригинал, перевод Эйлера получил широкое распространение в Западной Европе. В 1777 г. в Англии был издан труд Робинса с комментариями Л. Эйлера, переведенный на английский язык Брауном [10, с. 14]. Еще одно английское переиздание вышло в 1805 г. Во Франции перевод «Новых принципов артиллерии» с комментариями Л. Эйлера был сделан по инициативе морского министра Тюрго французским артиллеристом Жаном Луи Ломбаром (Jean Louis Lombard, 1723-1794) [10, с. 14; 11, с. 545]. В библиотеке А. Г. Строганова хранится экземпляр именно этого издания, вышедшего в 1783 г.

Заслуживает упоминания сочинение бригадного генерала от артиллерии Теодора Бернара Симона де Уртюби (Théodore Bernard Simon de Urtubie, 1741-1807) «Учебник артиллериста: содержащий все знания, необходимые офицерам и младшим офицерам артиллерии…» (Manuel de l'artilleur : contenant tous les objets dont la connoissance est nécessaire aux officiers et sous-officiers de l'artillerie…)[12]. Это первое

сочинение подобного жанра очень быстро стало незаменимым для офицеров артиллерии, благодаря чему «Учебник артиллериста» был переведен на другие европейские языки и выдержал несколько изданий. Первоначально книга была напечатана анонимно в 1785 г. под заглавием «Краткий учебник артиллериста» (Le petit manuel de L'Artilleur) [26, стб. 847]. В книжном собрании А. Г. Строганова имеется пятое переиздание, в котором к ранее издававшемуся сочинению добавлены две главы о конной артиллерии и химии.

Среди военных книг Александра Григорьевича есть также «Памятная записка французским офицерам артиллерии…» (Aide-mémoire a l'usage des officiers d'artillerie de France…) генерал-лейтенанта артиллерии, пэра Франции Жана-Жака-Базильена де Гассенди (Jean-Jaques-Basilien de Gassendi, 1748-1828). Первое издание его вышло в 1789 г. Это сочинение сразу же привлекло внимание специалистов и выдержало пять переизданий [21, с. 153]. В книжном собрании графа Строганова имеется второе издание 1798 г. На форзаце первого тома есть дарственная надпись генерал-лейтенанта Гассенди некоему господину Рекье (Requier) (ил. 6, 7). По нашему мнению, Гассенди подарил свое произведение Жан-Батисту Рекье (Jean Baptiste Requier, 1715-1799), инспектору Королевской военной школы в Париже. Он был известен своими переводами произведений по истории, праву и литературе с итальянского и латинского языков на французский [30, с. 542]. Кроме военного дела генерал Гассенди увлекался и поэзией. На склоне лет он издал сборник своих стихов под заглавием «Мои увлечения» (Mes loisirs), первое издание которого вышло в 1819 г.

Помимо книг по военному делу в библиотеке А. Г. Строганова, хранятся также военные уставы, правила и распоряжения. Наиболее ранние из них относятся к началу царствования Александра I. В первые годы его правления еще действовали воинские уставы времен Павла I. Для разработки новых уставов по распоряжению императора был создана специальная комиссия, затем в 1808 г. был учрежден комитет. В его состав вошли генерал-майоры Яков Алексеевич Потемкин (1781-1831), Карл Иванович Бистром (1770-1838), Сергей Фёдорович Желтухин (1776-1833) и Николай Мартемьянович Сипягин (1785-1828), полковники Михаил Степанович Перский (1776-1832) и Петр Андреевич Клейнмихель (1793-1869). Председателем комитета был генерал-лейтенант Александр Яковлевич Сукин (1764-1837), контроль над деятельностью комитета осуществлял великий князь Константин Павлович (1779-1831). Однако война 1812 г. внесла свои коррективы, комитет возобновил свою деятельность только в 1816 г. [2, с. 231-232]. Особенностью военных уставов этого времени была насыщенность мелкими подробностями и практически полное отсутствие указаний по самой боевой подготовке [13, с. 339]. В книжном собрании графа Строганова имеется несколько подобных уставов. Такие как: «Воинской устав о кавалерийской строевой службе» (1818 г.[13] и 1819 г.[14]) (ил. 8), «Воинский устав о кавалерийской строевой службе о линейном учении» (1820 г.[15]), «Планы воинского устава о строевой кавалерийской службе линейного учения» (1821 г.[16]), «Планы воинского устава о строевой кавалерийской службе эскадронного учения» (1819 г.[17]) (ил. 9), «Планы воинского устава о строевой кавалерийской службе полкового учения» (1820 г.[18]). Главной резиденцией генерала-инспектора кавалерии и главнокомандующего польскими войсками великого князя Константина Павловича была Варшава, где и были напечатана уставы на русском и польском языках. При этом все эти уставы закрепили строевые и тактические принципы уставов 1797 г., не учитывая опыт, полученный во время недавних войн.

В Варшаве также были изданы «Правила для младших штаб-офицеров и адъютантов» (1821 г.)[19]. Заметим, что годом ранее молодой барон Строганов получил звание капитана, и назначение флигель-адьютанта свиты е.и.в.

В Строгановской библиотеке имеются также «Zbiór komendnych wyrazów w języku rossyiskim i polskim Stosownie do Rozkazu» (Собрание команд на русском и польском языке…, 1815 г.)[20], «Przepisy obrotów liniowych dla piechoty zatwierdzone… pod dniem 19 Lutego 1820 roku» (Воинский устав линейного строя, утвержденный дня 19 февраля 1820 года)[21], «Szkoła Żołnierza konnego... dla jazdy polskiey wydana» (Школа конного солдата… для польской кавалерии изданная, 1823 г.)[22].

Здесь же есть и второе переиздание «Воинского устава о пехотной службе»[23], к которому приплетены «Планы школы рекрутской ротного и баталионного учения», а также дополнение к уставу о пехотной службе[24], изданные в 1822 г. в Санкт-Петербурге (ил. 10, 11, 12). Впервые этот устав вошел в силу в 1811 г. Первая часть состояла из «Школы рекрут» (отдельное его издание было разослано в войска еще в 1809 г.), где основное внимание уделялось обучению стойке, выправке, повороту и т. д. [2, с. 231]. Между новым уставом и уставом, действовавшим при Павле I, практически не было различий. За исключением более детальных инструкций в «обучении стрелять в цель» (в предыдущем павловском уставе содержались лишь общие указания) [2, с. 232].

Кроме этого, в войсках издавались армейские инструкции. Экземпляр подобной инструкции хранится в книжном собрании графа Строганова. Это «Правила для употребления застрельщиков в линейном пехотном батальйоне в Варшаве 1819 года»[25]. Как и военные уставы о кавалерийской службе, это издание напечатано в Варшаве на русском и польском языках.

Уставы и правила, изданные в начале XIX века, объединяет то обстоятельство, что их составители не учли опыта военных кампаний 1812-1814 гг., а фактически подтвердили устои, принятые ранее. Таким образом, наметился разрыв между уставами и боевой практикой, который впоследствии сыграет роковую роль в истории российской армии.

Среди военных книг Александра Григорьевича есть несколько инструкций для французской армии. Один экземпляр подобной инструкции для солдат, капралов и младших офицеров французской армии «Instruction provisoire pour les soldats, caporaux et sous-officiers des compagnies pour l'arme de l'infanterie...»[26] («Временная инструкция для солдат, капралов и младших офицеров рот инфантерии») содержит дарственную надпись на французском языке: «Dechellotte sergent de la 2 Compagne de Grenadeur de la 61 demie Brigade de la republique france Donné à Nicolas Stroganoff à Bruxelle la 1804 24 mais» («От Сержанта Дешелот 2 Гренадерской роты 61 полубригады республики франции Николаю Строганову в Брюсселе в 1804 24 мая») (ил. 13, 14, 15). Судя по записи, это издание было подарено сержантом французской армии Николаю Григорьевичу Строганову (1793-1824), старшему брату Александра Григорьевича, в 1804 г. в Брюсселе.

Перечисленные выше издания составляют небольшую часть коллекции военной книги конца XVIII начала – XIX вв. из библиотеки графа Александра Григорьевича Строганова. Однако они достаточно отчетливо показывают состав подборки военных изданий этого периода. В библиотеке собраны произведения военных деятелей и ученых, внесших существенный вклад в развитие военной науки и естествознания, а также военные уставы правила. При этом издания по военному

делу преимущественно на французском языке, в то время как русскоязычные представлены в основном военными статутами. Главная причина подобного соотношения кроется, по нашему мнению, не только в личностных предпочтениях Александра Григорьевича Строганова, но и в условиях развития военной науки Российской империи и общества в целом на рубеже веков. Прежде всего, это большое влияние французской культуры на российское общество: ведь уже с первой половины XVIII в. культурная ориентация России на Францию приобрела черты государственной политики. Не исключением был и Институт корпуса инженеров путей сообщения, где языком преподавания был французский [14, л. 4]. Предметы же по фортификации, артиллерии, физики и химии вели профессора-французы Фабр, Потье, Базен, Дестре [16, с. 21], специально приглашенные руководством института. С другой стороны, то по замечанию самих же военных деятелей Российской империи «российская военная мысль» находилась в иностранном плену вплоть до 60-х гг. XIX в., и, конечно же, испытывала большое влияние французской военной мысли.

Значительная часть изданий военной книги конца XVIII – начала XIX вв. представленных в библиотеке графа Строганова, использовались в европейских и российских военных учебных заведениях в качестве учебных пособий. В институте Корпуса инженеров путей сообщения, конечно же, была своя библиотека, которая пополнялась за счет даров венценосных покровителей, а также покупок книг. Вместе с тем воспитанники приобретали необходимые им издания за свой счет. Можно предположить, что будучи воспитанником института молодой Александр Григорьевич, штудировал приобретенную им военную литературу, ставшая со временем важной частью его библиотеки.

Примечания

1. В 1826 г. Григорий Александрович Строганов, отец Александра Григорьевича, был возведен в графское достоинство с правом передачи наследникам, по случаю коронации императора Николая I.
2. О каталогах библиотеки графа см.: Полевщикова, Е. В. Рукописный каталог Одесской библиотеки А. Г. Строганова // История библиотек : исследования, материалы, документы. – 2010. – Вып. 8. – С. 240-251.
3. Puységur, J. F. de Chastenet de. Art de la guerre, par principes et par règles / ouvrage de m. le maréchal de Puységur, mis au jour par M. le marquis de Puységur son fils ... : [en 2 t.]. – A Paris : chez Charles-Antoine Jombert ..., 1749 ; 4°.
4. Втрое издание как и первое было иллюстрировано гравированными картами, над которыми работали граверы Пьер-Квентин Шедель (Pierre-Quentin Chedel, 1705-1762), Шарль-Николя Кошэн (Charles-Nicolas Cochin, 1715-1790), Жан-Жак Флипарт (Jean-Jacques Flipart, 1719-1782), Жан Доле (Daullé Jean, 1703-1763), Робер Турньер (Robert Tournières, 1668-1752), Пьер Субейран (Pierre Soubeyran, 1709-1775), Франсуа-Антуан Авелин (François-Antoine Aveline, 1718-), Рош Брюнэ (Roch. Brunet), Мартин Марви (Martin Marvie, 1713-1813), Гийом Делаэ (Guillaume Delahaye, 1725-1802), Ноэль Шаль (Noël Challe).
5. Leo VI. Institutions militaires de l'empereur Leon le philosophe / traduites en françois, avec des notes & des observations ... par M. Joly De Maizeroy : [en 2 t.]. – A Paris : chez Claude-Antoine Jombert, fils aine ..., 1771 ; 8º.
6. Жомини, А.-А. Разсуждение о великих военных действиях или критическое и сравнительное описание походов Фридриха и Наполеона. С собранием важнейших правил военного искусства, оправданных подвигами сих двух великих полководцев. С картами и планами : [в 8 ч.] / сочинение полковника Жомини ; перевел с французского Федор Халчинский ; печатано по высочайшему повелению. – В Санктпетербурге : в типографии Шнора, 1809-1817 ; 4º + Атлас (4º).

7. Vauban, S. le P. de. Traité de la defense des places / ouvrage original de m. le maréchal de Vauban. – A Paris : chez Charles-Antoine Jombert pere ..., 1769. – xvj, [4], 334, [2] p., 15 f. tabl. (20x25 cm), 9 f. pl. (20x34 cm) ; 8º.
8. Carnot, L. De la défense des places fortes, ouvrage composé … pour l'instruction des élèves du Corps du génie : [en 3 t.] / par m. Carnot ... – [3 ed.]. – St. Petersbourg : chez Pluchart et Comp. imprimeurs, 1812. – 163, [5], 224, [6], 218 p. ; 12º.
9. Augoyat, A. M. Mémoire sur l'effet des feux verticaux, proposés par m. Carnot, dans la défense des places fortes, suivi de deux notes, l'une sur la trajectoire des balles, l'autre sur le tir à ricochet / par m. Augoyat ... – Paris : Anselin et Pochard (successeurs de Magimel) ..., 1821. – [4], 48 p. ; 4°.
10. Arcy, P. d'. Essai d'une théorie d'artillerie / par m. le chevalier D'Arcy ... – A Dresde : chez George Conrad Walther, 1766. – 1-52, 57-60, 58 (i.e. 61), 62-63, 62 (i.e. 64), 65-140 p. : ill. ; 8º.
11. Robins, B. Nouveaux principes d'artillerie de m. Benjamin Robins / commentés par m. Léonard Euler ; traduits de l'allemand, avec des notes, par M. Lombard ... – A Dijon : chez L. N. Frantin ... ; et se trouve a Paris : chez Jombert fils aîné ..., 1783. – [4], xiv, [2], 538, x p., 2 pl. f. : tabl. ; 8º.
12. [Urtubie, Th. B. S. de]. [Manuel de l'artilleur : contenant tous les objets dont la connoissance est nécessaire aux officiers et sous-officiers de l'artillerie, suivant l'approbation de Gribeauval / par Théodore Durtubie, Général de Brigade dans l'arme de l'artillerie. – 5-e ed., totalement revue, et augmentée de deux chapitres, dont un sur l'artillerie à cheval, et l'auteur sur les manœuvres des pieces de campagne avec l'infanterie; et entièrement refondue quant à la partie chymique]. – [Paris : Magimel ; Lille : Boubers], [1794/1795]. – 11-468 p. : ill. ; 8º.
13. Воинской устав о кавалерийской строевой службе … = Przepis frontowey służby dla jazdy … – В Варшаве : печатано при Военной типографии, 1818. – 473, [15] с. ; 8º.
14. Воинской устав о кавалерийской строевой службе … = Przepis frontowey służby dla jazdy … – В Варшаве : печатано при Военной типографии, 1819. – 413, [19] с. ; 8º.
15. Воинской устав о кавалерийской строевой службе о линейном учении … = Przepis frontowey służby dla jazdy, o obrotach liniowich czyli ewolucyach … – В Варшаве : печатано при Военной типографии, 1820. – 153, [3] с. ; 8º.
16. Планы воинскаго устава о строевой кавалерийской службе линейного учения = Plany przepis frontowey służby dla jazdy obroty liniowe. – [Варшава, 1821]. – [4] с., 16 черт. ; 8º.
17. Планы воинскаго устава о строевой кавалерийской службе эскадроннаго учения = Plany przepis frontowey służby dla jazdy szkoła szwadronu. – [СПб.] : грав. и печ. при Военнотопогр. депо, 1819. – [4] с., 64 черт., [10] с.; 8º.
18. Планы воинскаго устава о строевой кавалерийской службе полковаго учения = Plany przepis frontowey służby dla jazdy szkoła półku. – В С. Петербурге : грав. и печ. при Военнотопогр. депо, 1820. – [4] с., 50 черт., [12] с. ; 8º.
19. Правила для младших штаб-офицеров и адъютантов = Prawidła dla młodszych sztabs-officerów i adjutantów. – В Варшаве : печатано при Военной типографии, 1821 – 35, [1] с., 12 черт. ; 8°.
20. Zbiór komendnych wyrazów w języku rossyiskim i polskim Stosowniw do Rozkazu ... Wielkiegi Xiążęcia Konstantyna ułożony. – W Warswawie : [druk Xięży Piiarów], 1815. – 277, [11] s. ; 8º.
21. Przepisy obrotów liniowych dla piechoty zatwierdzone … pod dniem 19 Lutego 1820 roku. – W Waszawie : w drukarni Woyskowey, 1820. – 142, [6] s., 21 rys. ; 8°.
22. Szkoła Żołnierza konnego ... dla jazdy polskiey wydana. – w Warszawie : w drukarni Woyskowey, 1823. – 56 s. : ill. ; 8°.
23. Воинской устав о пехотной службе. – 2-м тиснением. – СПб. : печатано в тип. Генер. штаба, 1822. – VIII, 559, [1] с. ; 8°.
24. Дополнение к воинскому уставу о пехотной службе. – 2-м тиснением. – Санктпетербург : печатано в Типографии Генерального штаба, 1822. – 60 с. : ил. ; 8º.
25. Правила для употребления застрельщиков в линейном пехотном баталїоне в Варшаве 1819 года = Prezeisy wzgledem używania tirallierów w Batalionie Piechoty. – W Warszawie, 1819. – 41, [1] с., 4 л. черт. ; 8°.
26. Instruction provisoire pour les soldats, caporaux et sous-officiers des compagnies pour l'arme de l'infanterie ... – A Besançon : de l'impremerie de Metoyer ..., an XI [1802-1803]. – [4], 268 p. ; 12º.

Список использованной литературы

1. *Араго Д. Ф.* Карно. Биография, читанная Араго, в публичном заседании Парижской академии наук, 1837 г. [Текст] / Д. Ф. Араго ; [пер.] Д. М. Перевощикова // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1858. – Отд. 5, ч. 97. – С. 35-98.
2. *Бескровный Л. Г.* Очерки по источниковедению военной истории России [Текст] / Л. Г. Бескровный. – М. : изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 453 с.
3. [*Богданович М. И.*] История царствования Александра I и России в его время [Текст] : [в 6 т.] / М. И. Богданович. – [СПб.], 1871. – Т. 6. – 523, 140 с.
4. *Боровков Д. С.* Византийские военные трактаты X-XI вв. : два уровня военно-теоретической мысли [Электронный ресурс] / Д. С. Боровков // [Материалы] Всерос. науч. конф. «Интеллектуальная культура исторической эпохи» (г. Екатеринбург, апр. 2007 г.) / Урал. отд-ние Рос. о-ва интеллектуал. истории. – Режим доступа: http://hist.usu.ru/rsih/text/borovkov.htm. – Загл. с экрана.
5. *Купцов И. В.* Род Строгановых [Текст] / И. В. Купцов. – Челябинск : ТО «Каменный пояс», 2005. – 224 с.
6. *Кучма В. В.* Византийские военные трактаты как памятники культуры [Текст] / В. В. Кучма // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1987. – Вып. 23 : Проблемы идеологии и культуры. – С. 42-52.
7. *Кучма В. В.* Византийские военные трактаты VI-X веков как исторический источник [Текст] / В. В. Кучма // Византийский временник. – М., 1979. – Т. 40. – С. 49-75.
8. *Кучма В. В.* К вопросу о критериях достоверности сведений «Тактики Льва» [Текст] / В. В. Кучма // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1972. – Вып. 8. – С. 89-94.
9. *Лютов С. Н.* Российская военная книга второй половины XIX века : социокультурный аспект [Текст] / С. Н. Лютов // Вестн. Омского ун-та. – Омск, 1998. – Вып. 4. – С. 59-63.
10. *Мандрыка А. П.* Баллистические исследования Леонарда Эйлера [Текст] / А. П. Мандрыка ; под ред. Б. Н. Окунева. – М. ; Л. : изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 186 с.
11. *Мандрыка А. П.* Труды Л. Эйлера в области баллистики [Текст] / А. П. Мандрыка // Эйлер. Л. Исследования по баллистике / Л. Эйлер ; пер. : П. Д. Львовский, Л. С. Полак ; ред. и предисл. Б. Н. Окунева. – М. : Гос. изд-во физ.-мат. лит., 1961. – 590 с.
12. *Мещеряков Г. П.* Русская военная мысль в XIX веке [Текст] / Г. П. Мещеряков. – М. : Наука, 1973. – 316 с.
13. *Никольский В. П.* Состояние русской армии к концу царствования Александра I [Текст] // История русской армии, 1812-1864. – СПб. : Полигон, 2003. – 720 с.
14. Положение Института корпуса инженеров путей сообщения [Текст]. – [СПб.], 1829. – 28 л.
15. Русский биографический словарь [Текст] : [в 25 т.] / изд. под наблюдением пред. Императ. Рус. ист. о-ва А. А. Половцова. – СПб. : Имп. Рус. ист. о-во, 1916. – [Т. 7] : Жабокритский – Зяловский. – [2], 588 с.
16. *Соколовский Е.* Пятидесятилетие Института Корпуса путей сообщения : исторический очерк [Текст] / Е. Сокольский. – СПб. : тип. Торг. дома С. Струговщикова, Г. Похитонова, Н. Водова и К°, 1859. – XVI, 149 с. : ил.
17. Список лиц свиты их величеств с царствования императора Петра I 1886 г. [Текст] / сост. Г. А. Милорадович. – [Киев] : [тип. С. В. Кульженко], 1886. – 208 с.
18. Список лиц удостоенных Институтом, по экзамену производства в чин прапорщика [Текст] // Список лиц окончивших курс наук в Институте инженеров путей сообщения императора Александра I с 1811 по 1882 год. – СПб. : тип. М-ва путей сообщения, 1883. – 38 с.
19. *Теляковский А.* Фортификация [Текст] / А. Теляковский. – СПб. : в тип. Гл. штаба е. и. в. по воен.-учеб. заведениям. – Ч. 2 : Долговременная фортификация. – 359 с.
20. *Яковлев В. А.* Граф А. Г. Строганов [Текст] : некролог / В. А. Яковлев // Зап. Императ. Одес. о-ва истории и древностей. – Одесса, 1893. – Т. 16. – С. 5-6.
21. Biographie des hommes remarquables des bassesa-alpes, ou dictionnaire historique ... [Текст]. – Digne : Repos ..., 1850. – 376 p.
22. Biographie universelle ancienne et moderne… [Текст]. – Nouvelle édition. – Paris : chez madame C. Desplaces ; Leipzig : F. A. Brochaus, [post. 1843]. – T. 26. – 698 p.

23. *Carnot L. N.* Éloge de m. le maréchal de Vauban [Текст] / L. N. Carnot. – Dijon ; Paris : chez Alexandre Jombert jeune, 1784. – 60 p.
24. *Condorcet M. J. A. N.* Éloge de M. le comte d'Arcy … prononcé par le célèbre marquis de Condorcet … [Текст] / M. J. A. N. Condorcet ; [red.] M. D. Talbot. – Londres : imprimé par Chulze …, 1846. – 70 p.
25. Dictionnaire de la conversation et de la lecture inventaire raisonné des notions generals les plus indispensables a tous [Текст]. – 2 éd. – Paris : Firmin Didot frères fils et Cie, 1848. – T. 15. – 800 p.
26. Dictionnaire des ouvrages anonymes [Текст] / par A.-A. Barbier ... – Paris : Paul Daffis, 1785. – T. 3. – 1166 col.
27. *Émy Ch.* Notice biographique sur Antoine-Marie Augoyat [Текст] / Émy Ch. – Paris : chez Tanera, 1864. – 74 p.
28. La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique ... [Текст] : [en 12 t.] / par J.-M. Quérard. – Paris : chez Firmin Didot ..., 1828. – T. 2. – 756 p.
29. La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique ... [Текст] : [en 12 t.] / par J.-M. Quérard. – Paris : chez Firmin Didot ..., 1828. – T. 4. – 646 p.
30. La France litteraire, ou dictionnaire bibliographique …[Текст] : [en 12 t.] / par J.-M. Quérard. – Paris : chez firmin Didot frères ..., 1835. – T. 7. – 574 p.
31. Grand dictionnaire universel du XIX siècle ... [Текст] : [en 17 t.] / par Pierre Larousse. – Paris : Administration du grand dictionnaire universel, [1875]. – T. 13. – 1563 p.
32. *La Roque Louis de.* Catalogue historique des généraux français connétables, maréchaux de France, lieutenants généraux, maréchaux de camp… [Текст] : [en 3 t.] / Louis de La Roque. – Paris : Alph. Desaide, 1896-1902. – [T.] 1. – 140 p.
33. Liste des instructions publiées a l'usage des élèves de l'École d'application du Corp royal d'État-major [Текст] // Instructions sur le defilement des ouvrages de champagne, a l'usage de l'École d'application du Corp royal d'État-major. – A Paris : chez Anselin et Pochard …, 1824. – 53, [1] p.
34. *Puységur, J. F. de Chastenet de.* Art de la guerre, par principes et par règles ouvrage de m. le maréchal de Puységur, mis au jour par M. le marquis de Puységur son fils ... [Текст] : [en 2 t.] / Puységur J. F. de Chastenet de. – A Paris : chez Charles-Antoine Jombert ..., 1749. – T. 1. – [12], 411, [5] p., 37 pl.
35. *Puységur, J. F. de Chastenet de.* Art de la guerre, par principes et par règles ouvrage de m. le maréchal de Puységur, mis au jour par M. le marquis de Puységur son fils ... [Текст] : [en 2 t.] / Puységur, J. F. de Chastenet de. – A Paris : chez Charles-Antoine Jombert ..., 1749. – T. 2. – [10], 547, [5] p., 14 pl.
36. Supplement to the «Literature and literati of Bath» … [Текст] / by G. Mokland. – London : G. H. Parker, 1855. – 107 p.
37. *Virol M.* Vauban : de la gloire du roi au service de l'État [Текст] / Virol M. – Seyssel : Champ Vallon, 2003. – 432 p. : ill.
38. *Weiss D.* Biographie universelle ou dictionnaire historique ... [Текст] : [en 6 t.] / Weiss D. – Paris : Furne et Cie, 1841. – T. 5. – 696 p.
39. Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych familiom zostaiącym w Królestwie Polskim i Wielkim ięstwie Litewskim [Текст] / przez Piotra Nałęcza Małachowskiego ułożony, poprawiony, pomnożony, i powtórnie do druku podany. – W Lublinie : w Druk. J.C.K. Mci u XX Trynitarzów, 1805. – 817 s.

Поступила 12.07.2012

Иллюстрации

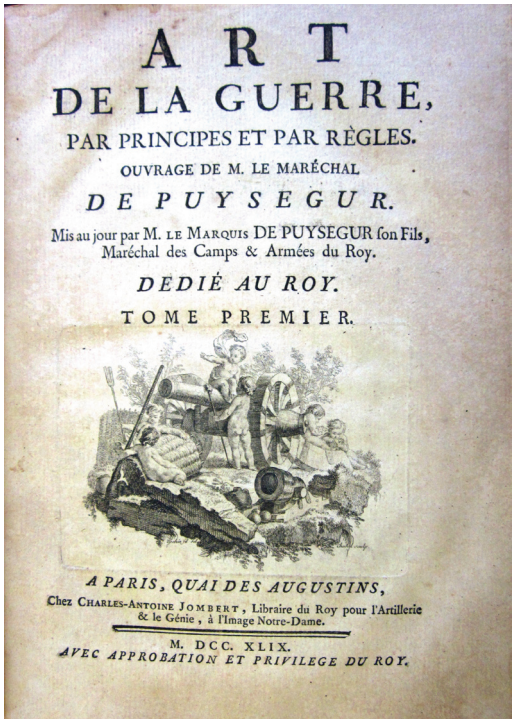
ART
DE LA GUERRE,
PAR PRINCIPES ET PAR RÈGLES.
OUVRAGE DE M. LE MARÉCHAL
DE PUYSEGUR.
Mis au jour par M. LE MARQUIS DE PUYSEGUR son Fils,
Maréchal des Camps & Armées du Roy.
DEDIÉ AU ROY.
TOME PREMIER.
A PARIS, QUAI DES AUGUSTINS,
Chez CHARLES-ANTOINE JOMBERT, Libraire du Roy pour l'Artillerie & le Génie, à l'Image Notre-Dame.
M. DCC. XLIX.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Ил. 1. Ж. Ф. де Шастене маркиз де Пюисегюр. Искусство войны... - Париж, 1749

Ил. 2. Гравированная заставка французских граверов Шарля-Николя Кошэна и Пьера-Квентина Шеделя. Из издания «Искусство войны...» (Париж, 1749)

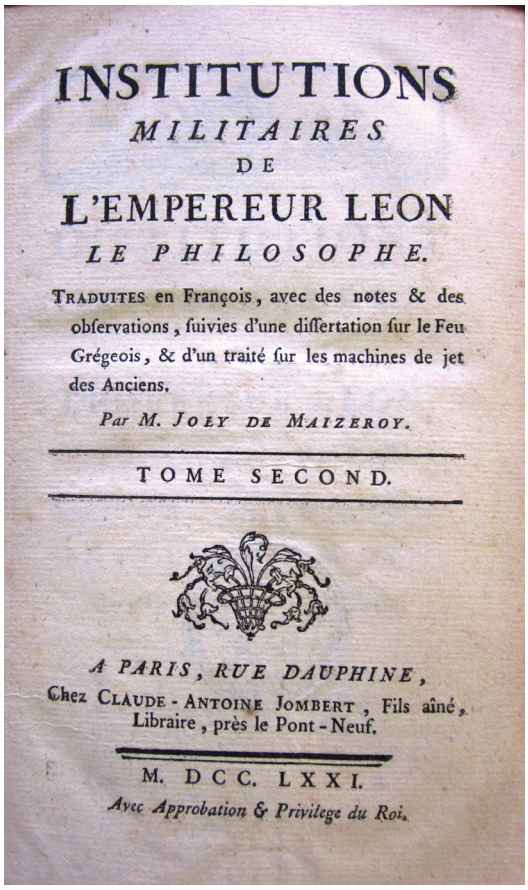
INSTITUTIONS
MILITAIRES
DE
L'EMPEREUR LEON
LE PHILOSOPHE.
TRADUITES en François, avec des notes & des observations, suivies d'une dissertation sur le Feu Grégeois, & d'un traité sur les machines de jet des Anciens.
Par M. JOLY DE MAIZEROY.
TOME SECOND.
A PARIS, RUE DAUPHINE,
Chez CLAUDE-ANTOINE JOMBERT, Fils aîné, Libraire, près le Pont-Neuf.
M. DCC. LXXI.
Avec Approbation & Privilege du Roi.

Ил. 3. Военные институции Льва VI философа. – Париж, 1771

Ил. 4. Гербовый экслибрис-наклейка «Flemming»

Ил. 5. Гербовый экслибрис-наклейка графа Григория Александровича Строганова

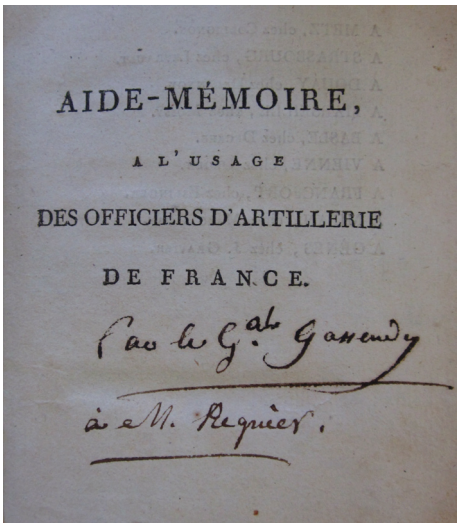

Ил. 6. Дарственная надпись генерал-лейтенанта Ж. Ж. Б. де Гасседни господину Рекье

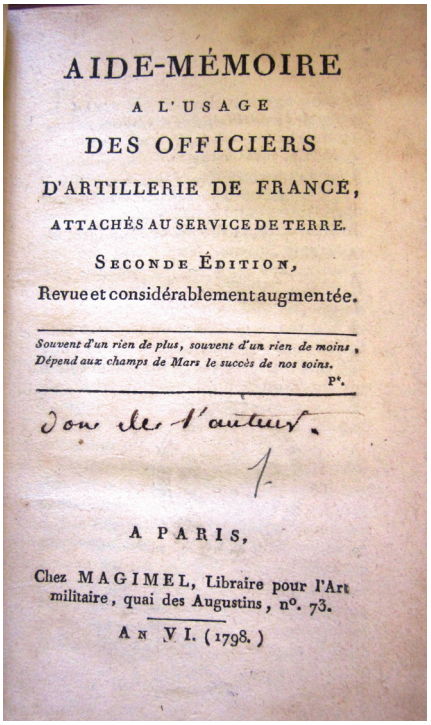

Ил. 7. Ж. Ж. Б. де Гасседни. Памятная записка французским офицерам артиллерии... (Париж, 1798) (с дарственной надписью автора)

Ил. 8. Воинской устав о кавалерийской строевой службе. – Варшава, 1818

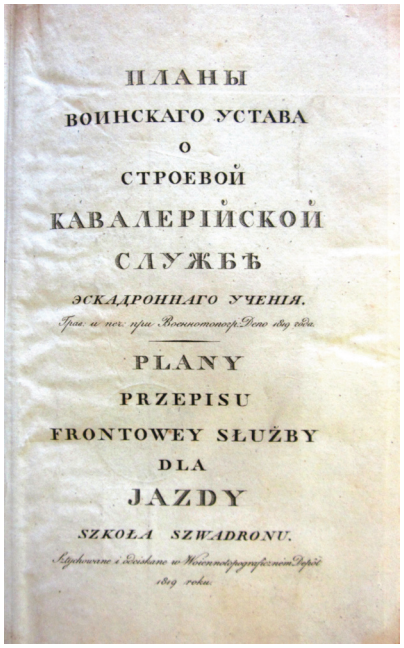

Ил. 9. Планы воинского устава о строевой кавалерийской службе эскадронного учения. – Варшава, 1821

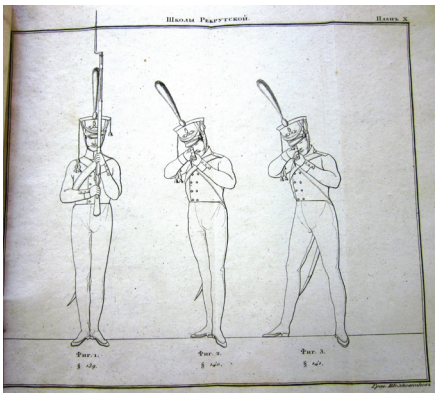

Ил. 10 Гравюры «Школы рекрутской» работы гравера Военно-топографического депо Шелковникова из «Планов школы рекрутской ротного и баталионного учения» (СПб, 1822)

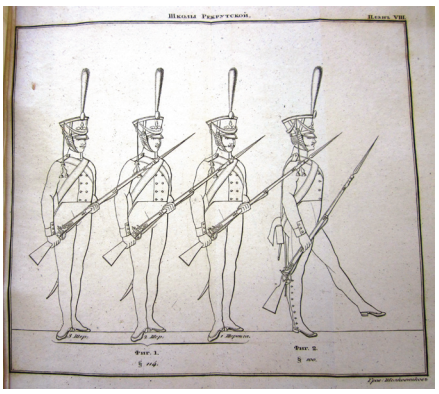

Ил. 11. Гравюры «Школы рекрутской» работы гравера Военно-топографического депо Шелковникова из «Планов школы рекрутской ротного и баталионного учения» (СПб, 1822)

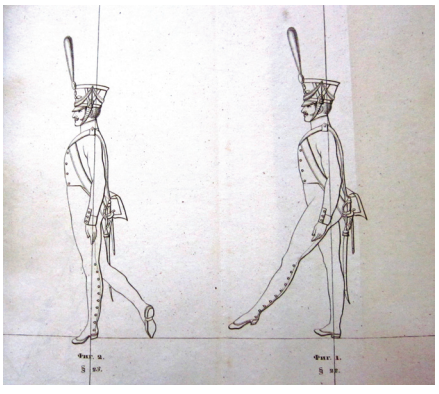

Ил. 12. Гравюры «Школы рекрутской» работы гравера Военно-топографического депо Шелковникова из «Планов школы рекрутской ротного и баталионного учения» (СПб, 1822)

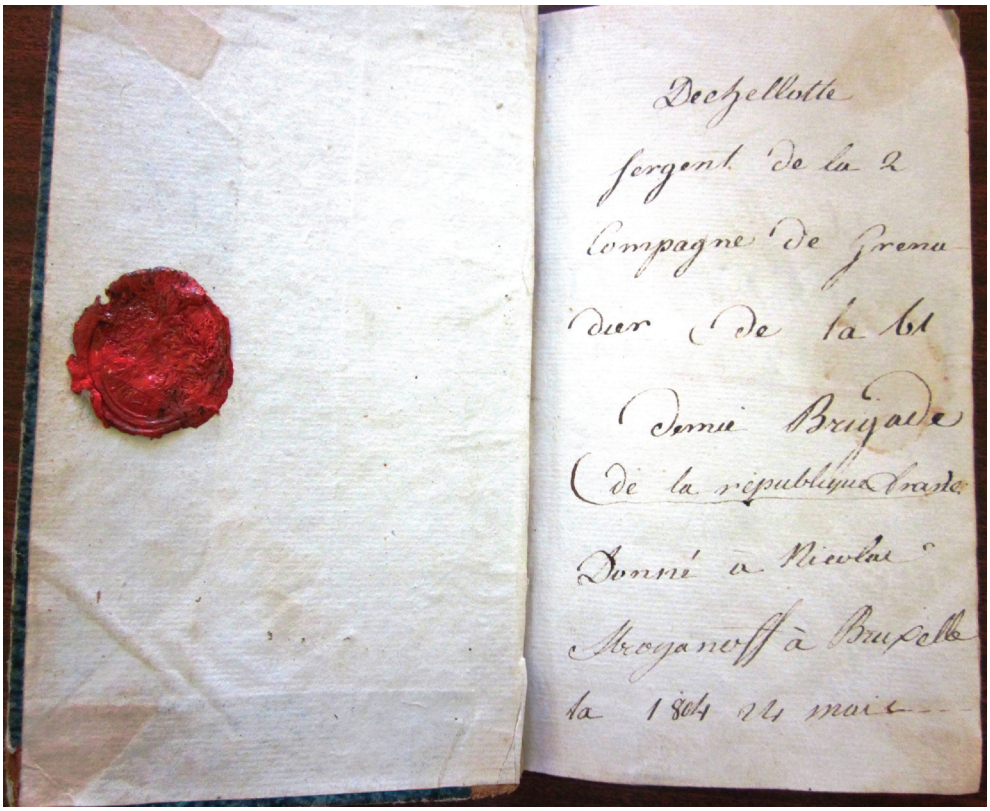

Ил. 13. Дарственная надпись французского сержанта Дешелот Николаю Григорьевичу Строганову

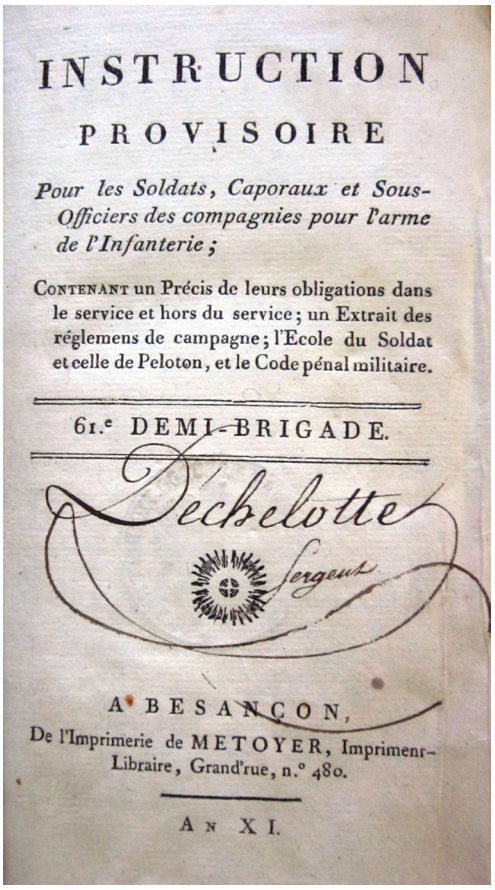
INSTRUCTION

PROVISOIRE

Pour les Soldats, Caporaux et Sous-Officiers des compagnies pour l'arme de l'Infanterie;

CONTENANT un Précis de leurs obligations dans le service et hors du service; un Extrait des réglemens de campagne; l'Ecole du Soldat et celle de Peloton, et le Code pénal militaire.

61.e DEMI-BRIGADE.

Déchelotte

Sergent

A BESANÇON,

De l'Imprimerie de METOYER, Imprimeur-Libraire, Grand'rue, n.° 480.

AN XI.

Ил. 14. Владельческая запись сержанта Дешелот на титульном листе издания «Временной инструкции для солдат, капралов и младших офицеров рот для инфантерии» (Безансон, 1802/1803 гг.)

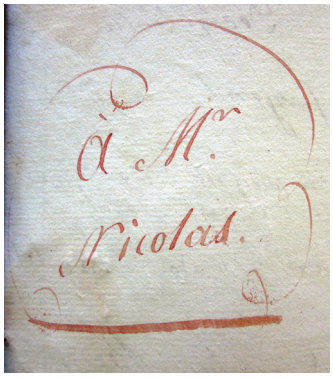
À M.r

Nicolas.

Ил. 15. Дарственная надпись французского сержанта Дешелот Николаю Григорьевичу Строганову

Є. В. Бережок,
зав. сектором Наукової бібліотеки
Одеського Національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89

ВОЄННА КНИГА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ. У БІБЛІОТЕЦІ О. Г. СТРОГАНОВА

Резюме
Стаття присвячена розгляду «військової книги» кінця XVIII – початку XIX ст. у книжковому зібранні графа О. Г. Строганова. Були розглянуті видання творів відомих вчених і військових діячів з тактики, стратегії й артилерії, а також військові статути.

Ключові слова: фонди НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, бібліотека графа О. Г. Строганова, військова книга, військова справа, військове мистецтво, Західна Європа, Російська імперія.

E. V. Berezhok,
Head of the Sector
Scientific Library of the
Odessa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenskaya St., Odessa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89

MILITARY BOOK OF THE LATE 18TH CENTURY–EARLY 19TH CENTURY IN THE LIBRARY OF THE COUNT A. G. STROGANOV

Summary
The article is devoted to the military books of the late 18th-early 19th century in the library of Count A. G. Stroganov. The works by famous scientists and military figures on tactics, strategy, artillery as well as army statutes are considered.

Key words: stacks of the Scientific Library of the Odessa National University, library of Cont A. G. Stroganov, military book, military science, military art, Western Europe, the Russian Empire.

ВЧЕНИЙ – БІБЛІОТЕКА – КНИГА

УДК 58:929Вальц:027.7:378.4(477.74-21)

Г. П. Бахчиванжи,
зав. інформаційно-бібліографічним відділом Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89

ВЧЕНИЙ Я. Я. ВАЛЬЦ ЯК ПОПУЛЯРИЗАТОР І ОРГАНІЗАТОР НАУКИ

Дана стаття присвячена професору Новоросійського університету, біологу Я. Я. Вальцу, який займався вивченням нижчих спорових рослин і був одним із перших дослідників Росії з цієї галузі. Я. Я. Вальц залишив нам у спадок близько 40 наукових праць, більшість з них зберігається у фондах НБ ОНУ імені І. І. Мечникова.

Ключові слова: морфологічна ботаніка, спорові рослини, водорості, гриби, папороть, Київський університет св. Володимира, Імператорський Новоросійський університет.

Яків Якович Вальц – криптогаміст, альголог, морфолог та анатом рослин, талановитий вчений, популяризатор науки. Займався вивченням ооміцетів, зокрема сапролегнієвих грибів, досліджував проблеми онтогенезу водоростей і грибів.

Мета даної статті – довести до відома фахівців інформацію щодо наявності праць Я. Я. Вальца у фондах НБ ОНУ, щоб ще раз оцінити той внесок, який був зроблений ним у даному напрямку.

Яків Якович Вальц на початку своєї кар'єри працював у Київському університеті св. Володимира, а згодом – в Імператорському Новоросійському університеті. Наукові роботи професора Вальца, окрім їхньої наукової вартості, цікаві тим, що це були перші роботи серед київських ботаніків у галузі систематики нижчих спорових рослин. Безперечно, така особистість має належати до числа видатних і дуже обдарованих від природи людей. Але, на жаль, доля розпорядилась інакше і відвела йому лише 40 років свідомого життя. Незважаючи на наявність багатьох наукових праць, Я. Я. Вальц не встиг достатньо проявити себе в науці та розкрити свій талант. Блискуче починався злет його наукової кар'єри після закінчення Київської гімназії, та печальним був її занепад.

Я. Я. Вальц народився у самому серці нашої країни, у м. Київ, в 1841 р. у сім'ї дворян, які сповідували лютеранство. Початкову освіту здобував у 1-ій Київській гімназії, де блискуче навчався, закінчивши її з золотою медаллю у 1857 р. Одразу вступив до Київського університету св. Володимира на фізико-математичний факультет, де займався ботанікою під керівництвом професора О. С. Роговича. Завдяки своїм здібностям та старанності проявив себе в навчанні як великий любитель рослинності й взагалі природи. Любов до природи та велике бажання вивчати її зробили його натуралістом. Я. Я. Вальц закінчив університет у 1861 р. зі ступенем кандидата природничих наук. Для захисту кандидатської дисертації він представив працю за назвою: «История развития папоротников от произрастания спор до развития первых вай». На жаль, ця робота не була опублікована, натомість її визнали факультетом як «… выходящей из ряда обыкновенных

кандидатских рассуждений» [44, с. 9]. У відгуці було зазначено: «автор не только познакомился вполне и основательно со всею литературою избранного им предмета и изложил подробно и отчетливо результаты исследований папоротников Суминского, Виганда, Гофмейстера, Шахта, Мерклина, Тюре и др., но так же проверил некоторые из важнейших фактов собственными наблюдениями над всходами папоротников в здешнем ботаническом саду» [44, с. 9]. Цією працею вчений привернув до себе особливу увагу фахівців факультету як на талановиту, здібну постать з чудовою ботанічною підготовкою. З 2 вересня того ж року Яків Вальц за рішенням ради попечителя Київського учбового округу став стипендіатом природничих наук Київських педагогічних курсів із зарахуванням дійсної служби та отримав можливість продовжувати наукову підготовку під керівництвом свого вчителя проф. О. С. Роговича. Два роки навчання не пройшли марно для вченого. У цей період він досяг особливих успіхів, надрукував цілий ряд статей, які містили самостійні доповнення та виправлення до його попередніх спостережень.

З під його пера вийшли такі статті, як «Наблюдения над половими органами местных водорослей p. Vaucheria» та доповнення до цієї статті «Наблюдения, касающиеся истории развития папоротников». Обидві роботи були зачитані вченим на другому з'їзді природознавців, який проходив у Києві в 1862 р. У доповіді «Наблюдения, касающиеся истории развития папоротников» автор торкається одного з найважливіших завдань ботаніки – дослідження історії розвитку рослин, а також яке значення має при цьому вивчення історії розвитку папоротей. Учений виклав свої власні спостереження щодо проростання спор і розвитку перших чотирьох клітин паростка, головним чином Palystichum Filix mas Roth. Взагалі, у роботах містяться відомості щодо розвитку водоростей Vaucheria sericea і їх форм відносно до виду Vaucheria geminata. У статтях достеменно описується історія розвитку статевих органів у згадуваних водоростей і на основі викладених фактів доказується неспроможність виду колишнього V. geminata. доводиться також хибність думки Шахта, який приписує ооспорам виключне значення органів, що служать для збереження виду за несприятливих умов для розвитку рослинності. Обидві роботи були надруковані у 1862 р. в 7 та 8 номерах київського журналу «Университетские известия».

Ще до закінчення педагогічних курсів, а саме з 22 лютого 1863 р., Я. Я. Вальца допустили до викладання природничої історії в 1-й Київській гімназії в якості молодшого вчителя, а після іспитів, у травні 1863 р., він отримав атестат, який надав йому право викладати за першим розрядом у середніх учбових закладах. Саме в цей час Я. Я Вальц займався дослідженням теми «О неустаревшем первозародыше Aspidium Filix mas Roth. Ibid» [11], яка згодом переросла в магістерську дисертацію вченого і яку він успішно захистив на фізико-математичному факультеті Київського університету св. Володимира, отримавши ступінь магістра ботаніки. У дисертації автор досконало описав спори цієї папороті, особливо історію її розвитку від початку свідчень олександрійського вченого Феніаса і закінчуючи роботами Гофмейстера, Меркіна, Віганда та ін., викладаючи при цьому й своє особисте бачення. Роботу було опубліковано в «Университетских известиях» (Київ, № 8, № 9, 1863).

Із вище зазначеними працями вченого сьогодні можна ознайомитись і у фондах НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, де зберігаються ці видання.

Слід зазначити, що в період 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. інтереси молодого покоління ботаніків були зосереджені переважно на безквіткових рослинах (спорові рослини). На той час вже вийшли праці таких німецьких учених, як

В. Гофмейстера, А. Брауна, Н. Принсгейма, А. де Барі та ін., в яких розвивався новий напрямок у галузі ботаніки. Не був виключенням і Я. Я. Вальц, який також піддався цьому впливу. Оскільки усі його праці були зроблені в цьому напрямку, то Міністерство народної просвіти вирішило восени 1863 р. відрядити молодого вченого з науковою ціллю до Берліна як стипендіата. Я. Я. Вальц отримав відрядження за кордон на два роки, де спочатку працював у Берліні в Ганштейна, Брауна і Принсгейма, а згодом – у Фрейбурзі у видатного А. де-Барі. У біографічному словнику «Професори Одеського (Новоросійського) університету» Т. В. Васильєва і С. Г. Коваленко зазначають: «За кордоном Я. Я. Вальц вивчав будову і розподіл судинних пучків у папоротей, розвиток росту плаунів, запліднення у Lamium amplexicaule і Oryza candestina, досліджував водорості Hudrurus, Batrachospermum гриб, Mizocitium, що зустрічаються у клітинах спірогіри, антеридії і сперматозоїди Осмунди королівської тощо» [32, с. 204]. Нагадаємо, результати його практичних робіт були узагальнені та представлені у звітах, і опубліковані в «Журнале Министерства народного просвещения» (СПб, 1864-1865), а також в «Университетских известиях» (Киев, 1864-1865). Більшість результатів наукових досліджень, окрім цих звітів, так ніде і не публікувались. Наприклад, «Строение и распределение сосудистых пучков у папоротников», «Развитие точки роста Selaginella stolonifera», «Анотомическое исследование Recodium rupestre», «О развитии спор у лишайников и некоторых грибов», де Я. Вальц констатував наявність клітинних ядер у базидіях гриба Dacrymyces deliquescen. Це відкриття було визначено як заслуга Я. Вальца і А. де-Барі. У звітах міститься інформація про доповіді, які Я. Я. Вальц читав на з'їзді німецьких природознавців у Гіссені та на зборах Бранденбурзького ботанічного товариства. Більш досконало з результатами досліджень Я. Вальца можна ознайомитись у НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, де дбайливо зберігаються комплекти зазначених видань.

За кордоном Я. Я. Вальц надрукував роботу з біології запилення в Lamium amplexicaule Oryzaclandestina – єдине своє дослідження, що стосується квіткових рослин [17]. Під керівництвом А. де Барі він переклав морфолого-систематичне опрацювання роду Vaucheriia, внаслідок чого з'явилася робота «Beitrag zur Morphologie und Systematik der Gattung Vaucheriia D.C (Морфология и систематика рода Vaucheria». Після повернення з-за кордону ця праця, як більш об'ємна та важлива, була представлена 18 грудня 1865 р. як докторська дисертація в Київському університеті. Отримавши ступінь доктора, Я. Я. Вальц починає читати лекції з анатомії та фізіології рослин в якості приват-доцента Київського університету. Слід зазначити, що для університету св. Володимира він був першим викладачем з цього предмету. На прохання попечителя Київського учбового округу 27 січня 1867 р., окрім звання приват-доцента, Я. Я. Вальц був призначений ще й учителем з вищим окладом у 1-у Київську гімназію для викладання природничої історії. А після звільнення з посади його наставника проф. О. С. Роговича отримав звання екстраординарного професора і викладав морфологічну ботаніку. У період з 1868 по 1871 рр. Яків Вальц завідував ботанічним садом Київського університету св. Володимира. За цей час він уклав декілька списків обмінного насіння саду, які були опубліковані в «Университетских известиях» у перших номерах журналів (Київ, 1871 -1873). Учений був членом Київського товариства природознавців та його віцепрезидентом. На Першому з'їзді російських природознавців, який відбувся у Санкт-Петербурзі наприкінці 1867 – на початку 1868 рр., Яків Вальц виступив з доповідями: «Заметка о развитии зооспор у водоростей» [1], де автор на

основі своїх особистих спостережень зробив висновок, що розвиток зооспор у водоростей належить атмосферному повітрю розчиненому в повітрі, а саме озону, діючому у вугільній кислоті; «О развитии зигоспор у Closterium Lunula (Muller) Ehr.» [14]. На основі цих спостережень учений дійшов висновку, що концентричні оболонки, оточуючі зігоспору, утворюються в наслідок перемінного стиснення продукту копуляції і виділення клітковини. Я. Я. Вальц зазначає, що особливість зігоспор Closterium Lunula полягає в тому, що крохмаль, який в них міститься, не змінюється.

Отже, як бачимо, наукова діяльність ученого за період роботи в Київському університеті св. Володимира була узагальнена в ряді наукових статей переважно з морфології нижчих рослин. В основному вони публікувались в київських виданнях: «Университетские известия» та «Записки Киевского общества естествоиспытателей».

Одеський період життєдіяльності Я. Я. Вальца починається з жовтня 1871 р., коли за представленням професора І. М. Сєченова більшістю голосів він був обраний ординарним професором кафедри ботаніки Імператорського Новоросійського університету. До особистого представлення про діяльність ученого проф. І. М. Сєченов додав перелік наукових праць Якова Вальца та приватний лист від видатного фахівця, професора ботаніки Петербурзького університету А. С. Фамінцина, в якому зазначалось: «Все исследования г. Вальца произведены, с крайнею тщательностью и свидетельствуют о его знакомстве со способами исследования и литературой предмета». Надалі А. С. Фомінцин додає: «Я. Вальц представляет одного из ревностных тружеников своей науки и человека преданного ей всей душой, поэтому я полагаю, что университет, избрав его своим членом, в качестве ординарного профессора сделал бы крайне полезное приобретение» [42, 1871, засед. 4 окт. п. 9., с. 243-245]. І дійсно, вже з перших днів професор, поринувши з головою в університетське життя, стає активним його учасником. У 1872 р. Я. Я. Вальца обирають університетським суддею, а з 24 лютого 1873 р. він був затверджений деканом фізико-математичного факультету терміном на три роки. У період з 1871 по 1879 рр. учений завідував кафедрою ботаніки та був завідуючим ректорським ботанічним садом, для розвитку якого він доклав багато зусиль [36, с. 640]. У 1876 р. Вальцем було укладено список відбірного насіння для взаємного обміну з ботанічним садом Новоросійського університету [26]. Професор опікувався долею своїх підлеглих, був ініціатором нових ідей, сміливо виступав зі своєю особистою думкою і відстоював її. В університеті він читав річні лекції з різних розділів ботаніки: про довільне зародження і неповне розмноження рослин, про хвороби рослин, про таємно шлюбні рослини. Проводив мікроскопічні демонстрації. Студентам природничого відділення фізико-математичного факультету викладав анатомію рослин, загальну ботаніку, загальну морфологію й систематику, а студентам медичного факультету – загальну ботаніку. Учений часто викладав на публічних курсах, постійно читав публічні лекції. У своїх мемуарах ботанік О. О. Браунер про Вальца писав: «Яков Яковлевич Вальц… Он всегда суетился и спешил, и его небольшая фигурка появлялась всюду… За его доброту, общительность и хорошее исполнение профессорских обязанностей студенты его любили и жалели» [39, с. 5].

Працюючи професором у Новоросійському університеті, Я. Я. Вальц був активним членом товариства природознавців при ІНУ, а згодом його другим президентом (1872-1873), членом Імператорського товариства сільського господарства

півдня Росії і віце-президентом цього товариства, брав участь у 5-ому Всеросійському з'їзді сільського господарства, який проходив в Одесі. У квітні 1873 р. на літній період учений отримав відрядження за кордон. З метою геолого-ботанічних досліджень неодноразово виїжджав до Криму та Молдово-Валахії.

Деякі джерела зазначають, що в період роботи в Імператорському Новоросійському університеті Я. Я. Вальц був занятий в основному адміністративною роботою, а тому він не розвивався в науковій діяльності, але ж це не зовсім так. У перші роки перебування в Новоросійському університеті Яків Вальц продовжував дослідження водоростей, він уперше спостерігав запліднення в морської зеленої нитчатки уроспори, вивчав флору водоростей, але наслідки цих досліджень, на жаль, залишились неопублікованими. Натомість наукова діяльність ученого проявлялась у статтях, які мали на меті популяризацію ботанічної інформації, важливої в сільськогосподарській діяльності. Так, у «Записках Императорского общества сельского хозяйства Южной России» були опубліковані статті: «Значение грибов в экономии природы» (Одесса, 1872. – Т. 1, № 1. – С. 1-20), «Отчет о выставке по садоводству и огородничеству» (Одесса, 1872. – Т. 2., № 4.- С. 3), «О разведении спаржи» (Одесса, 1872. – Т. 2, №4. – С. 68-77), «О болезнях культурных растений, зависящих от грибов» (Одесса, 1873. – Кн. 1, отд. 4. – С. 1-11); «Какие элементы относятся к числу необходимых составных частей пищи растений : из публичных лекций по физиологии растений» (Одесса, 1873. – Кн. 2, отд. 4. – С. 1-23).

Цікавою, на наш погляд, є стаття «Значение грибов в экономии природы», де вчений доходить висновку, що значення грибів в економії природи – це понад усе перешкода до накопичення органічної матерії на земній поверхні і перешкода до переваги одних форм організмів над іншими.

Наукове значення має і стаття-звіт про виставку садівництва, яка відбувалася в Одесі з 20 по 22 вересня 1872 р. Із звіту стало відомо, що це була перша виставка такого роду, хоча в ній брали участь лише садівники-аматори, але ж вона мала на той час грандіозний успіх. Серед представлених експонатів було багато рослин, які мали науковий інтерес. Учасником цієї виставки був і Ботанічний сад Імператорського Новоросійського університету, який представляв більше 200 своїх експонатів. Зокрема були представлені такі рослини *Pheiodendronpertusum, Cycas revointa, Phoenix dactylifaera, Pandanus, Astrapaea Wallichii, колекція кактусів (Opuntia Tuna з плодами), колекція Aloe, Mesendryanthenum, Agave та ін.)*. Ботанічному саду ІНУ за культури різноманітних оранжерейних і тепличних рослин, вивчення яких мало велике значення в науковому відношенні, Комітетом садівництва і виноробства було присуджено золоту медаль. Золоту медаль отримав і садівник ІНУ Рудольф за його посилену роботу з благоустрою виставки.

У «Записках Императорского Новороссийского университета» за 1876 р. в Т. 18 була опублікована актова промова Я. Я. Вальца «О влиянии света на некоторые процессы растительной жизни», яку він проголосив 30 серпня 1875 р. Науковець повідомляв, що для більшості зелених рослин світло необхідне для утворення та збереження хлорофілу, від якого залежить зелений колір рослин і який в свою чергу готує матеріал для побудови свого організму. Я. Я. Вальц зазначив, що світло підсилює розвиток коренів і листків та змінює розміри, забарвлення і аромат квітів.

Цікавою і змістовною є стаття в Т. 20 цього ж видання «О размножении растений частями семян» (Одесса, 1876. – Т. 20, ч. ученая. – с. 359-368), де автор запевняє, що не тільки з одного насіння можна отримати нову рослину, а й звісно з його частин. Більш того, вчений переконаний, що одне здорове насіння може

дати декілька нових рослин, і що рослини розмножуються не тільки насінням, а й бруньками та листям. З метою визначення частин зародку та розмноження різних рослин, він особисто проводив досліди в ботанічній лабораторії Новоросійського університету.

Професор Я. Я. Вальц виступав опонентом багатьох кандидатських та докторських дисертацій. Він написав відгук на докторську дисертацію магістра ботаніки А. Н. Волкова «К вопросу об ассимиляции» [19]. Учений ініціював проект про відкриття в Нікітському ботанічному саду ботанічного відділення в підпорядкуванні Новоросійського університету (Дод.1). На жаль, це клопотання до Міністерства з майнових справ не дало позитивного результату. У Гербарії ОНУ імені І. І. Мечникова, який, до речі, входить до Державного реєстру національних об'єктів, що мають статус національного надбання України, серед іменних колекцій Е. Ліндеманна та Й. Пачоського зустрічаються й гербарні екземпляри з підписом Я. Я. Вальца [33, с. 224, 226].

На жаль, у приватному житті вчений пройшов через невдачі та гіркі розчарування, мабуть, через це його спіткала психічна хвороба. Видатний історик, професор ІНУ А. Маркевич був одним із тих, хто підтримував його в часи горя та до останнього часу зберігав з ним дружні стосунки. У своїй книзі «Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета» він згадує: «Вальц был вполне хороший человек, хотя быть может, часто ошибавшийся» [36, с. 431-434].

У квітні 1875 р. у зв'язку із хворобою Я. Я. Вальц, особисто подав прохання про звільнення його з посади декана фізико-математичного факультету. Новим деканом фізико-математичного факультету був обраний проф. М. О. Головкінський.

Влітку 1879 р. професор Я. Я Вальц потрапив до лікарні, а згодом його перевели до петербурзької лікарні, де він провів майже 25 років. У Новоросійському університеті йому спочатку надали рік відпустки, а 3 грудня в 1881 р. його офіційно звільнили.

Помер Я. Я. Вальц 29 жовтня 1904 р. в Будинку піклування для душевнохворих.

Отже, дарований талант від Бога, помножений на дивовижну, волелюбну працездатність Я. Я. Вальца дали плідний результат у його науковій творчості. Безумовно, що ця особистість потребує нових серйозних досліджень, бо про його спадщину написано не багато та й то фрагментарно.

Список використаних джерел та літератури

1. Заметка о развитии зооспор у водорослей / Я. Я. Вальц // Труды I-го съезда русских естествоиспытателей в С.-Петербурге. Отд. ботаники. – СПб, 1868. – С. 34-40. **125-а/525, 868**
2. Значение грибов в экономии природы / Я. Я. Вальц // Зап. Императ. о-ва сел. хоз-ва Юж. России. – 1872. – Т. 1, № 1. – С. 9-20. **148/28; 136/366**
3. Извлечения из отчетов лиц, отправленных за границу для приготовления к профессорскому званию : [отчет магистра Якова Вальца] / Я. Я. Вальц // ЖМНП. – 1864. – Ч. 121 (февр.), отд. 2. – С. 262-263 ; Ч. 122 (май), отд. 2 . – С. 349-359 ; Ч. 123 (авг.), отд. 3. – С. 97-109 ; Ч. 124 (нояб.), отд. 3. – С. 81-98. ; 1865. – Ч. 125, отд. 3. – С. 84-94 ; 1865. – Ч. 126 (май). – С. 124-125. **206/28-а**
4. Какие элементы относятся к числу необходимых составных частей пищи растений : из публичных лекций по физиологии растений / Я. Я. Вальц // Зап. Императ. о-ва сел. хоз-ва Юж. России. – 1873. – Кн. 2, отд. 4. – С. 1-23. **148/28**

5. Наблюдения, касающиеся истрии развития папоротников / Я. Я. Вальц // Унив. изв. – 1864. – № 8. – С. 174-186. **148/28**
6. Наблюдения над половыми органами местных водорослей рода Vaucheria / Я. Я. Вальц // Унив. изв. – 1862. – № 7 (июль). – С. 81-87. **217/12**
7. О болезнях культурных растений, зависящих от грибов / Я. Я. Вальц // Зап. Императ. о-ва сел. хоз-ва Юж. России. – 1873. – Кн. 1, отд. 4. – С. 1-11. **148/28; 136/372**
8. О влиянии света на некоторые процессы растительной жизни : речь, произнесенная на торжественном собрании Императорского Новороссийского университета 30-го 1875 года ординарным проф. по каф. ботаники Я. Я. Вальцем / Я. Я. Вальц // Записки ИНУ. – 1876. – Т. 18, ч. оффициальная. – С. 1-28. **41/25; 136/917, 3026**
9. О водорослях рода Scenodesmus Meyen / Я. Я. Вальц // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. – 1870. – Т. 1, вып. 3. – С. 319-326. **125/251**
10. О зооспорах рода Chamaesiphon A. Br. et. Grun. / Я. Я. Вальц // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. – 1870. – Т. 1, вып. 2. – С. 275-281. **125/251**
11. О неустаревшем первозародыше Aspidium Filix mas Rott : магистер. дис. (окончание) / Я. Вальц // Унив. изв. – 1863. – № 8, отд. 2. – С. 1-32.; № 9, отд. 2. – С. 1-38 : табл. **217/12**
12. О новом виде Vaucheria DC. / Я. Я. Вальц // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. – 1871. – Т. 2, вып. 1. – С. 93-96. **125/251**
13. О разведении спаржи / Я. Я. Вальц // Зап. Императ. о-ва сел. хоз-ва Юж. России. – 1872. – Т. 2, № 4. – С. 68-77. **148/28**
14. О развитии зигоспор у Closterium Lunula (Muller) Ehr. / Я. Я. Вальц // Труды I-го съезда русских естествоиспытателей в С.-Петербурге, происходившего с 28.12.1867 по 4.01.1868. Отд. ботаники. – СПб, 1868. – С. 41-44. **125-а/525, 868**
15. О размножении растений частями семян / Я. Я. Вальц // Записки ИНУ. – 1876. – Т. 20, ч. ученая. – С. 359-368. **41/25, 26; 136/413**
16. О сапролегниях / Я. Я. Вальц // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. – 1870. – Т. 1, вып. 1. – С. 27-43. **125/251**
17. Об оплодотворении в закрытых цветах Lamium amplexicaule L. и Oryza clandestine (Web.) A. Br. / Я. Я. Вальц // Унив. изв. – 1864. – № 11 (нояб). – С. 38-40. **217/1162**
18. Об опоражнивании зооспорангиев / Я. Я. Вальц // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. – 1870. – Т. 1, вып. 1. – С. 137-145. **125/251**
19. Отзыв профессора Вальца о докторской диссертации магистра ботаники А. Н. Волкова / Я. Я. Вальц // Записки ИНУ. – 1876. – Т. 20, ч. 1 (официальная). – С. 35-37. **41/26**
20. Отчет о выставке по садоводству и огородничеству, бывшей в Одессе с 10 по 22 сент., 1872 г. / Я. Я. Вальц // Зап. Императ. о-ва сел. хоз-ва Юж. России. – 1872. – Т. 2, № 4. – С. 3-15. **148/28**
21. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 27 марта по 30 июня нов. ст. / Я. Я. Вальц // Унив. изв. – 1864. – № 8 (авг.), отд. 2. – С. 18-29. **217/12**
22. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с июня по октябрь 1864 г. / Я. Я. Вальц // Унив. изв. – 1864. – № 11 (нояб.). – С. 20-37. **217/12**
23. Сведения о научных занятиях за границею магистра ботаники Я. Вальца с 1-го янв. по 26 марта нов. ст. / Я. Я. Вальц // Унив. изв. – 1864. – № 5 (май). – С. 51-60. **217/12**
24. Список коллекций миксомицетов и грибов, собранных А. С. Роговичем, Я. Я. Вальцем и Л. Ришави / собр. А. С. Рогович, Я. Я. Вальц, Л. Ришави // Зап. Киев. о-ва естествоиспытателей. – 1872. – Т. 2, вып. 2. – С. 187-195. **125/251**
25. Delectus seminum anno 1870 collectorum, quae mutuae commutationi offert hortus botanicus Universitatis St. Vladimiri / J. Walz // Унив. изв. – 1871. – С. 1-20. **217/12**
(Отобранные семена, собранные в 1870 году, которые предполагаются для взаимного обмена с Ботаническим садом Университета Св. Владимира).
26. Index seminum anno 1876 collectarum quae Hortus Botanicus Universitatis Novae Rossiae mutuo commutanda offert / J. Walz, R. Rudolph // Записки ИНУ. – 1877. – Т. 21. – С. 1-25. **41/26**
(Список отобранных семян за 1876 г., которые предполагаются для взаимного обмена с Ботаническим садом Новороссийского университета).

27. Catalogus plantarum vivarum quae mutuae commutation offert hortus botanicus Universitatis Caesareae St. Vladimiri / J. Walz // Унив. изв. – 1869. – № 3 (март). – С. 1-4. **217/1162**

***

28. *Баранецкий О. В.* Вальц Я. Я. / О. В. Баранецкий ; сост. и изд. под ред. В. С. Иконникова // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира 1834-1884. – Киев : тип. Императ. ун-та св. Владимира, 1884. – С. 89-93.
29. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834-1884) / сост. орд. проф. В. С. Иконников. – Киев : тип. Императ. ун-та св. Владимира, 1884 г. – 816 с.
30. Ботаніки і ботанічні дослідження в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова 1865-2005 / С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, Г. А. Швець ; ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Фенікс, 2005. – 104 с.
31. Вальц Яків Яківлевич // Вчені вузів Одеси : бібліогр. довід. / НБ ОНУ ім. М. Горького ; упоряд. : Л. О. Кольченко, Т. В. Тющенко. Одеса, 2004. – Вип. 1 : Природн. науки, ч. 5 : Біологи. – Одеса, 2004. – С. 34-36.
32. *Васильєва Т. В.* Вальц Яків Якович / Т. В. Васильєва, С. Г. Коваленко // Професори Одеського Новоросійського університету : біогр. словник. – 2-е вид., доп. – Одеса, 2005. – Т. 2. – С. 203-205.
33. Гербарій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / авт.-укл. С. Г. Коваленко // Гербарії України = Index Herbariorum Ucrainicum / ред. уклад. Н. М. Шиян. – К. : Альтерпрес, 2011. – С. 222-233.
34. Записки Новороссийского общества естествоиспытателей. – Одесса : тип Л. Нитче, 1873-1874. – Т. 2. – 148 с.
35. Історія Одеського університету за 100 років / відп. ред. О. І. Юрженко. – К. : вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 166-167.
36. *Маркевич А. В.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета / А. В. Маркевич // Записки ИНУ. – 1890. – Т. 53. – С. 1-734.
37. *Маркевич О. П.* Наука і наукові працівники в Київському державному університеті за 112 років його існування, 1834-1946 / О. П. Маркевич // Наукові записки . – 1946. – Т. 5, вип. 1. – С. 44.
38. Отчет о деятельности Общества естествоиспытателей при ИНУ за 1872 г. – Одесса : тип. Л. Нитче, 1873-1874. – Т. 2. – С. 144-149.
39. *Потапенко Г. И.* История кафедры ботаники Одесского государственного университета : за 75 существования, 1865-1940 / Г. И. Потапенко. – Одесса : Печатный дом, 2010. – 88 с.
40. Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова. Сер. бібл. / ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1957. – Т. 147, вип. 1. – С. 13.
41. Протокол седьмого собрания Киевского общества естествоиспытателей 24-го октября 1870 года. – К. : Унив. тип., 1872. – Т. 2. – С.147-153.
42. Протоколы заседаний Совета ИНУ за 1870-1881 гг. – Одесса, 1871-1882.
43. Протоколы заседаний Совета ИНУ // Унив. изв. – 1862. – № 7. – С. 39.
44. Протоколы заседаний Совета ИНУ 15 декабря 1867 г. // Унив. изв. – 1868. – № 2. – С. 8-11, 15-18.
45. *Рогович А.* [Огляд і список праць Вальца : біографічні відомості] // Унив. изв. – 1868. – № 1. – С. 36-39 ; № 2. – С. 8-11, 15-17.
46. Русские ботаники : биогр.- библ. словарь / сост. С. Ю. Липшиц. – М. : Моск. о-во испытателей природы, 1947. – Т. 2. – С. 26-30.
47. *Савчук В. С.* Естественнонаучные общества Юга Российской империи : вторая половина XIX – половина XX в. / В. С. Савчук. – Днепропетровск : ДДУ, 1994. – 232 с.
48. *Соколовський О. І.* Нарис роботи Київського університету в галузі систематики рослин та вивчення місцевої флори за минуле сторіччя / О. І. Соколовський // Розвиток науки в Київському університеті за 100 років. – К. : вид-во Київ. держ. ун-ту, 1935. – С. 137-138.
49. Университетские известия. – К., 1862. – № 7. – С. 15, 39.

Надійшла 30.07.2012

Додаток
(из Протоколов Заседаний Совета ИНУ)

Заседание 7 апреля, 1872, П. 23. с. 84-85

Представление проф. Вальца: «Никитский бот. сад в окресностях Ялты, находится при крайне благоприятных климатических условиях: пальмы, юки, араукарии и т. д. культивируются в этом саду под открытым небом. Такое благоприятное положение сада и то обстоятельство, что сад этот находится в заведывании лиц практически и научно сведущих, дает возможным Новороссийскому университету воспользоваться садом для педагогических целей и научных. Весьма полезно было бы учреждение ботанического отделения в этом саду, в котором собрана была бы, по возможности, крымская флора и которое содержало бы важнейших представителей других флор, характеризующих известные группы, или представляющих особенный интерес морфологический, физиологический или практический. Желательно было бы также, чтобы в этом отделении культивировались растения для целей чисто научных, по соглашению директора сада с заведующим ботаническим садом Новороссийского университета. Студенты, во время вакаций, преподаватели ботаники, учителя гимназий и вообще лица, интересующиеся ботаникой могли бы совершать поездки в этот сад и пользоваться им для своих целей; кроме того, отделение это могло бы доставлять в Одессу материал как для целей педагогических, так и для научных работ. Нет сомнения, что министерство государственных имуществ не откажет содействовать тому, чтобы Никитский сад принес и на этом новом поприще пользу отечественной науке; – а потому имею честь просить факультет войти с представлением в совет об ходотайствовании перед министерством государственных имуществ разрешения для директора Никитского сада, в связи с директором ботанического сада Новороссийского университета, учредить в Никитском саду ботаническое отделении, и об ассигновании со стороны министерства единовременно 300 р. для учреждения этого отделения».

А. П. Бахчиванжи,
зав. информационно-библиографическим отделом Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89

УЧЕНЫЙ Я. Я. ВАЛЬЦ КАК ПОПУЛЯРИЗАТОР И ОРГАНИЗАТОР НАУКИ

Резюме
Данная статья посвящена профессору Новороссийского университета, биологу Я. Я. Вальцу, который занимался изучением низших споровых растений и был одним из первых исследователей России в этой области. Научное наследие Я. Я. Вальца составляет около 40 работ, большинство из которых хранится в фондах НБ ОНУ им. И. И. Мечникова.

Ключевые слова: морфологическая ботаника, споровые растения, водоросли, грибы, папоротник, Киевский университет св. Владимира, Императорский Новороссийский университет.

G. P. Bakhchyvanzhy,
Head of the Information-bibliographical Department
Scientific Library of the
Odesa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenska St., Odesa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89

A NATURALIST YA. YA. WALZ AS A POPULARIZER AND AN ORGANIZER OF SCIENCE

Summary
The article is devoted to the professor of Novorosiiskyi University, a biologist Ya. Ya. Walz who studied lower cryptogamic plants being one of the pioneers in this field of biology in Russia. The heritage of the scientist amounts to 40 scientific research works most of them being conserved in the stacks of the Scientific Library of the Odesa I. I. Mechnikov National University.

Key words: morphological botany, cryptogams, algae, fungi, ferns, Kyiv St. Volodymyr University, Imperatorskyi Novorosiiskyi University.

УДК 94:929Доброклонський:378.113.1(477.74-21)

О. Є. Музичко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова
вул. Єлисаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна

ПРОФЕСОР НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ОДЕСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ О. П. ДОБРОКЛОНСЬКИЙ: БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ НАРИС

Метою цієї статті є аналіз проблеми бібліографування творчої спадщини історика церкви, професора Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів О. П. Доброклонського (1856-1937). Наведений реєстр основних праць професора, які класифіковані на наукові та публіцистичні. Стаття ґрунтується здебільшого на маловідомих джерелах.

Ключові слова: Новоросійський університет, бібліографія, історик церкви, Одеса.

Серед істориків-викладачів Новоросійського університету (НУ) та Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК) за кількісними та якісними параметрами наукового доробку, рівнем педагогічної майстерності, інтенсивністю громадської активності, харизматичністю професора кафедри історії церкви Олександра Павловича Доброклонського (1856-1937) можна розмістити у своєрідному другому ешелоні після Ф. Успенського, О. Маркевича, Є. Щепкіна, Е. фон Штерна, І. Линниченка, О. Кірпічникова. Лише за одним параметром О. Доброклонський перевищив ці постаті адміністративною активністю. Однак ця якість не змогла переважити в очах сучасних історіографів, які не приділили професорові належної уваги навіть в умовах релігійного ренесансу, пробудження комплексу провини перед післяреволюційною еміграцією, що апріорі мало б підвищити рівень зацікавленості життям релігієзнавця та емігранта.

Тому закономірно, що нечисленні біографи О. Доброклонського не лише не прагнули скласти повноцінний біографічний нарис на основі комплексного аналізу всієї доступної джерельної бази, але й не ставили перед собою й більш спеціальне завдання – укладання бібліометрії його творчості [11; 12; 13; 22, с. 79-82; 24; 31, s. 520]. Частково ці мета та завдання були реалізовані в наших попередніх статтях [14-19]. Однак подальші пошуки (дякуємо за сприяння передусім львівському історикові Юрію Коваліву та зав. відділом бібліотеки Сербської АН у Белграді Гордані Радойчич-Костич) дозволяють досить суттєво доповнити попередні відомості. Передусім йдеться про можливість скористатися важкодоступним меморіальним збірником на честь О. Доброклонського, що містить його автобіографію та статті колег з оцінкою його постаті. Також важливим є виявлення документів з матеріалів діловодства НУ (45 фонд Державного архіву Одеської області). Наявність наших попередніх студій уможливлює зосередження на необхідних доповненнях і, враховуючи специфіку тематичного спрямування даного збірника статей, на складанні бібліографії творчого доробку О. Доброклонського.

У життєвому шляху героя нашої статті можна виділити п’ять періодів: перший московський (1856–1880) – період становлення, занурення в історико-церковно-

богословську тематику з орієнтацією на візантинознавство; «провінційний» (пензенський та рязанський) (1880-1892) – набуття педагогічного досвіду та активних архівних пошуків, звуження проблематики до історії православ'я в Росії; другий московський (1892-1900) – початок університетської кар'єри; одеський (1900-1920) – піднесення адміністративної та громадської діяльності, повернення до візантинозначої церковно-історичної проблематики; еміграційний (белградський) (1920-1937) – піднесення наукової та педагогічної діяльності, повернення до церковно-богословської тематики.

Особливості наукової спеціалізації та світогляду О. Доброклонського зумовили обставини початкового етапу його біографії. Він народився у багатодітній родині (2 брати та 2 сестри померли у ранньому дитинстві, сестра та 3 брати – у зрілому віці в роки більшовистського режиму) протоієрея Павла Петровича Доброклонського, який в свою чергу був сином московського диякона П.О. Знаменського (прізвище його сину змінили в духовній школі), та здобув освіту у московському духовному училищі, семінарії та історичному відділенні академії Троїце-Сергієвої Лаври (1876-1880), яке він скінчив зі званням магістранта богослов'я. Серед своїх викладачів в академії О. Доброклонський відзначив Є. Голубінського (історія російської церкви), О. Лєбєдєва (загальної історії церкви) та В. Ключевського (російська історія), в особах яких «веял дух свободнаго критицизма как в их лекциях, так и в печатных трудах». Ще глибшим він вважав вплив на формування своєї вдачі загального духу, що царював в академії: «Академия наложила в некоторой степени свою печать на мой характер и направление моих дальнейших научных занятий; именно, мирная трудовая и замкнутая академическая среда, вне светских развлечений и интересов, вместе с условиями последующей жизни сделали из меня человека трудолюбивого, весьма аккуратного в личных и служебных делах, мягкого и общительного с другими и в то же время практически неактивного в житейских делах. Курсовые и кандидатская письменная работа на заданные профессорами темы (из области психологии, философии, библейской и церковной (общей) истории, русской истории) и слушание лекций специального исторического отделения сообщили интерес к церковно-исторической науке, втянули в научную работу, дали известный навык в ней и освоили с методологическими приемами исторической науки» [10, с. I-II].

Якою мірою ця самооцінка корелюється зі сприйняттям О. Доброклонського його оточенням за іншими джерелами, і якими ж були «методологічні прийоми», що він використовував у науковій роботі? Працелюбність, поєднана з ретельністю, акуратність навряд чи можуть бути поставлені під сумнів, хоча це й намагався зробити один з одеських сучасників О. Доброклонського, беручи за доказ малочисельність його наукових праць [8]. Однак невдовзі, наче у відповідь, з'явився двохтомник професора загальним обсягом понад півтора тисячі сторінок, над якими автор наполегливо працював років з 15-ти. Навіть під час 17-денного евакуювання з Одеси на борту англійського пароплава у 1920 році він не уникав важкої фізичної праці. Працелюбність професора доходила до педантичності, про яку декілька разів згадав у своєму дуже позитивному некролозі В. Фармаковський. Він же наводив улюблені хобі професора, характерні для такого типу людей: рибальство та квітникарство [28]. Колеги історика вважали, що ця педантичність та обережність гальмували його наукову активність, заважали йому вдаватися до ширших, сміливіших і тому більш науково-цінних узагальнень [6; 27]. Як викладач-педант, суворий екзаменатор, «добрий інквізитор» і до того ж юдофоб постає О. Доброклонський

у спогадах його одеського студента Л. Когана [1, арк. 21-23]. Про суворий підхід професора до екзаменів свідчить колективний лист студентів-істориків НУ, в якому вони просили про зміну графіку занять у зв'язку з важкістю навчання та складання предмету церковної історії [2, арк. 76]. Щоправда з любов'ю згадував про свого московського вчителя професор Д. Введенський, дуже «чистою людиною» вважав свого одеського професора видатний богослов Г. Флоровський. В. Фармаковський наголошував на надзвичайній доброті професора, глибокій релігійності. «Дельным ученым и хорошим товарищем» вважав О. Доброклонського інший консервативний професор, декан історико-філологічного факультету НУ на початку ХХ ст. О. Деревицький. Відомий візантиніст В. Мошин познайомився з О. Доброклонським вже в еміграції і згадав його серед російських учених, які «при личном знакомстве произвели на меня глубокое впечатление как глубиной и энциклопедической широтой своих знаний, так и личной обаятельностью» [20]. Поєднання працелюбності, виваженості з педантизмом напевно уможливило багатолітню адміністративну, науково-організаційну діяльність О. Доброклонського: секретар та декан історико-філологічного факультету НУ та ОВЖК, в. о. ректора НУ, редактор «Записок НУ», завідуючий музею витончених мистецтв та нумізматичного кабінету, голова Історико-філологічного товариства при НУ, голова різноманітних комісій у справах російської еміграції, ревізії підручників, голова Російського наукового інституту та Російського педагогічного товариства в Югославії. На громадській ниві професор передусім проявив себе як гласний Одеської міської Думи та учасник церковного руху 1917-1918 років, зокрема зустрічей істориків церкви, священиків з мирянами у 1917 році (О. Доброклонський виступив за союз церкви з державою, але за умови розмежування між ними, аби дати їм можливість діяти вільно у своїх сферах) та учасник Всеукраїнського церковного з'їзду. Вочевидь, в останнє десятиліття існування Російської імперії перебування серед очільників НУ та ОВЖК в очах влади забезпечувало консервативний світогляд О. Доброклонського.

Джерела свідчать про консервативний та релігійний світогляд професора. Він належав до числа правоконсервативних професорів НУ, спільно з О. Клітіним, О. Алмазовим, В. Левашовим та ін. Він сприяв діяльності студентського союзу академістів, був обраний гласним Одеської Думи від правого християнського блоку. Під час революцій 1905 та 1917 років він засудив радикальний рух студентів та професорів, які їх заохочували, закликав колег припинити сварки задля підняття авторитету професорів. Він належав до своєрідної когорти професорів-москвичів, що утворилась в НУ після таємного наказу 1898 року Міністерства освіти посилити русифікацію НУ. Свою «місію» московський професор виконав: у 1917-1920 рр. він негативно сприйняв український національний рух, заперечив автокефалію Української православної церкви та українізацію НУ. У 1918 році одеська преса смакувала новину про те, що ректор О. Доброклонський відіслав назад україномовне розпорядження Міністерства освіти Гетьманату з поміткою «не розумію». Сам «ньюсмейкер» скоригував це повідомлення, наголосивши, що таки повернув документ з вимогою дотримуватися попереднього закону про російськомовне діловодство, але без наголосу на незрозумілості української мови.

Ліва преса зображувала О. Доброклонського як ретрограда та мракобіса. Однак його праці та висловлювання засвідчують, що він не заперечував розумних форм просвітництва та модернізації духовного життя. Він закликав уникати каральних акцій проти студентів. Метою академічного союзу студентів він вважав об'єднання

навколо науки, але не розбрат та ненависть. У 1914 році він підтримав ініціативу ліберального професора М. Ланге про організацію Філософського товариства при НУ, а в 1917 році – відкриття Одеського народного університету. У 1908 році під час одного з «лакмусових» голосувань в раді професорів НУ щодо винагородження заборонених україномовних лекцій О. Грушевського О. Доброклонський проголосував позитивно, на відміну від решти правих. У 1918 р. він визнавав необхідність внесення коректив у застарілі норми церковного законодавства, але лише обережно та мудро. Як обраний у 1913 році у гласні Одеської міської Думи від НУ О. Доброклонський виконував роль представника від університету до 31 січня 1917 року. Однак він залишився незадоволеним тим, що Дума, правоконсервативна за своїм складом, зігнорувала інтереси НУ. На знак протесту НУ відкликав О. Доброклонського з цієї посади [5, арк. 1-2].

Зрештою, в особистому житті О. Доброклонський вчинив крок, радше властивий ліво-ліберальній інтелігенції: після смерті своєї дружини Марії Павлівни Боброової у 1913 році професор одружився з Марією Григорівною Григор'євою – його слухачкою на ОВЖК, молодшою за нього аж на 29 років. Брак виявився щасливим. Дружина супроводжувала чоловіка у тісному, непристосованому приміщенні на згаданому судні у 1920 році, відмовившись від більш зручних приміщень для дам. Подружжя прожило разом 19 років до смерті Марії у липні 1932 року. Обидва шлюби не подарували професорові дітей.

Таким чином, світогляд О. Доброклонського адекватніше вважати християнсько-консервативним та консервативно-ліберальним.

Адміністративна, науково-організаційна та громадська діяльність віруючої та консервативної людини в умовах наростання радикальних настроїв серед великої частини студентів та професорів вимагала неабиякої твердості, але разом з тим і вміння ладити з оточенням. Це підтверджує автохарактеристику О. Доброклонського як м'якої та непрактичної людини, тим більше якщо пам'ятати про спогади Л. Когана. Відставка О. Доброклонського на початку 1918 року з посади ректора НУ на знак протесту проти заяв лівого студентства свідчить про неабияку стійкість та принциповість цієї людини. На відміну від деяких лівих професорів, що грішили загравнням з радикальною молоддю, О. Доброклонський, які і більшість консерваторів, намагався змінити ситуацію, навчити молодь, вести її за собою, а не вестися.

Педагогічні успіхи О. Доброклонського до 1920 року виглядають скромно. Зокрема, в одеських «вишах» він читав загальні курси історіографії та історії християнської церкви, спеціальні – історія руської церкви, законодавство і управління в руській церкви, пам'ятки руського церковного права, історія духовного стану у Росії. Однак, на відміну від більшості професорів, довший час він навіть не вів семінарські заняття зі свого предмету, на яких би студенти зачитували реферати. У 1915 році він з очевидним розчаруванням зазначав, що на необов'язковому семінарі з історії церкви лише декілька студентів вивчали під його керівництвом пам'ятки російського церковного права. На його пропозицію взяти реферати ніхто не зреагував [21, с. 141].

Так само ніхто не взявся за виконання медальної роботи «Греко-східне монашество в історії книжкового перепису». Щоправда, джерела зафіксували факт виконання студентами під керівництвом О. Доброклонського робіт на теми «Монастирська реформа у царювання Петра Великого», «Історія розподілу руської митрополії на північно-східну та південно-західну». Професор мав певний вплив на

формування відповідних знань у студентів, зокрема П. Біциллі та Антонія і Георгія Флоровських. Єдиним визнаним учнем професора був випускник Белградського університету М. Афанасьєв, хоча навчання під його керівництвом він розпочав ще в НУ. Показово, що два колишні студенти О. Доброклонського, а на той час викладачі НУ, П. Біциллі та О. Ристенко опублікували позитивні відгуки на одну з найголовніших праць О. Доброклонського. Відсутність значного числа учнів у О. Доброклонського підтверджує відому тезу про те, що предмет церковної історії належав до елітних, важко сприйнятих студентами, які, крім того, в основній масі дедалі більше переймалися атеїстичним лівим світоглядом. Можливо, з бажанням покращити свої педагогічні здобутки пов'язано рішення О. Доброклонського вийти поза межі суто церковно-релігійної тематики у зв'язку з обранням на посаду професора кафедри візантійської філології у 1919 році, перейменованої на кафедру історії візантійської культури [12, арк. 46, 62].

Продовжуючи ідеї своїх учителів, О. Доброклонський намагався надати своїй методології в галузі церковно-історичних студій максимально наукових рис, які б відривали цю галузь знань від церковної догматики та схоластики. Він наполягав на тому, що історія церкви є частиною історії людського суспільства і підкоряється загальним законам історії, багатьом чинникам, а праця церковного історика підлягає тим самим принципам, що і праця інших істориків. Він твердив, що історія церкви має вивчати всі сторони церковного життя на максимально широкій джерельній базі. Він вірив у те, що історія може бути об'єктивною, дзеркалом, що відображає дійсне життя з позицій історизму. Подальший прогрес церковно-історичних досліджень, на його думку, полягав у перенесенні наголосу з зовнішньої історії церкви на еволюцію релігійних уявлень народу [3, с. 46].

Критики здебільшого позитивно відгукувалися про наукову діяльність О. Доброклонського, а серед них, окрім згаданих П. Біциллі та О. Ристенка, такі відомі науковці, як А. Гарнак, О. Васильєв, Н. Кондаков, М. Гросу, П. Струве, С. Троїцький, М. Афанасьєв, Ф. Успенський, Є. Щепкін та ін. Попри деякі застереження, в цих відгуках переважали не лише позитивні, а навіть захоплені оцінки. Так, П. Струве зазначав з приводу відомого рязанського посібника О. Доброклонського з історії російської церкви: «это сочинение покойного может и, по моему глубокому убеждению, должно стать настольной книгой всякого русского человека, притязающего прозирать в будущее нашего народа и нашего госусударства, опираясь на серьезное и любовное изучение великого русского прошлого» [26, с. XXX]. Однак найбільш критичні зауваження пролунали з табору інших «світських» істориків – Ф. Успенського та Є. Щепкіна. Видатний візантиніст згадував, що очікував працю одеського колеги як вихідця з духовного середовища, який був підготовлений до розуміння умов життя Феодора. Визнаючи цінність дослідження О. Доброклонського, особливо другої частини (публікація джерел), Ф. Успенський висунув низку суттєвих зауважень. На його думку, автор не так аналізував джерела та намагався вникнути у сенс доби, як повторював загальні місця. Окрім цього, він указав на протиріччя в його поглядах та висновках, не погодився з загальною оцінкою діяльності героя книги [7].

На відміну від Ф. Успенського, Є. Щепкін не був спеціалістом ані з історії Візантії, ані з історії церкви. Однак і він, відгукнувшись на, за його характеристикою, «капітальний труд» свого колеги, зауважив, що той «дает чисто статистический очерк киновитства при Феодоре Студите, мало считаясь сов всем, что было до этого игумена; например при изложении богослужения в обители Феодора не

касается вопроса об отношении его к церковному уставу…. В противоположном такому приему науки древностей историк ждет и динамичного изложения, т.е. характеристики направлений в развитии монашеского строя до и после Феодора Студита и указания на значение в этом процессе той фазы, которая представлена реформами Феодора Студита. По некоторым вопросам Д. как-то не подводит итога своему анализу и лишает этим Феодора Студита цельной оценки» [30]. Подібні оцінки історики-соціологи найчастіше висловлювали на адресу істориків права.

Переходячи до питання про бібліографування творчої спадщини О. Доброклонського, зазначимо, що бібліографи мають всі підстави вважати основним джерелом автобіографію історика, складену напередодні його смерті. Вона значно докладніша, ніж складена, напевно, за участі самого професора коротка бібліографічна замітка 1931 року [25, с. 97]. Автор передусім виокремив дві групи своїх наукових праць: надруковані та рукописні. В кожній з цих груп праці розташовані за хронологією. При цьому автор в досить оригінальний спосіб не зазначав сторінок праць, а лише зірочкою позначав найбільші з них за обсягом. Вказано праці, опубліковані чи написані російською (22) та сербською (8) мовами. Надрукованих праць автор занотував 24, рукописних – 6. Щоправда, третя позиція у рукописних працях позначена відносним поняттям «декілька дрібних статей для Богословської енциклопедії», що не були видані через припинення видання. Виглядає недоцільним виділення автором в якості окремої другої позиції у списку своїх неопублікованих праць «виписок та довідок з давніх рукописів» як підготовчого матеріалу для другого випуску другого тому докторської дисертації про Феодора Студіта. Проблематичним для частини бібліографів є й четверта позиція у рукописних працях: літографований студентами Білградського університету курс лекцій професора з історії церкви, адже, як і для всіх подібних лекцій, існує небезпека невірного тлумачення слів професора, дописок і т.п., що, власне, і відзначив щодо даного випадку сам О. Доброклонський. Літографовані курси найчастіше можуть бути зараховані не так у твори певного автора, як у наративні джерела про його педагогічну діяльність. За спостереженням С. Троїцького, всі ці праці відображають інтерес О. Доброклонського до теми, «которая, по словам Ранке, составляет главное содержание всемирной истории – взаимное отношение церкви и государства и в связи с этим защита церковной свободы». До цього слід додати, що за географією та хронологією роботи вченого були присвячені візантинознавству в його церковно-релігійному аспекті та історії російської православної церкви. Професора можна вважати прикладом вченого «двох дисертацій», адже саме магістерська та докторські дисертації 1880 та 1916 років не лише зробили йому ім'я в науці, але й загалом були головними працями його життя. Класичним варіантом такого вченого можна вважати колегу О. Доброклонського в НУ та ОВЖК, близького до нього за науковими інтересами О. Шпакова. Однак, на відміну від останнього, О. Доброклонський відзначився все ж ще двома досить помітними роботами: про Солотчинський монастир та загальним посібником для вивчення історії церкви в Росії. Перефразовуючи відомий вислів («людина не дорівнює своїй біографії»), зазначимо, що його праці не зовсім дорівнюють його науковій активності. На засіданнях Історико-філологічного товариства при НУ він виголосив доповіді про листування Феодора Студита та свого академічного вчителя Є. Голубінського; на засіданнях Російського наукового інституту в Белграді – про книгу Баумгартена «Тригвісон, норвезький король та його відношення до Володимира Святого» і «Структура вселенських соборів». Однак повні тексти цих доповідей наразі невідомі.

У складанні реєстру власних праць науковці демонстрували різні підходи. Так, І. Линниченко надавав важливе значення своєму публіцистичному доробку настільки, що часто навіть у недокладних списках заносив їх у наукові праці. До наукових праць він неодмінно зараховував свої відгуки на праці студентів. Натомість О. Доброклонський обмежився лише своїми науковими працями, а у поєднанні з його автохарактеристикою як відстороненої від «житейських» проблем людиною може скластися враження, що лише ці праці і складають його творчий доробок. Автори некрологів орієнтувалися виключно на автобіографічні дані. Автори двох найзмістовніших довідково-енциклопедичних статей про О. Доброклонського теж зосередились на його науковій спадщині, вказуючи у хронологічній послідовності 7 (В. Мірошніченко) та 18 («Православная энциклопедия») робіт з дотриманням всіх норм сучасної бібліографії. У реєстрі «Православной энциклопедии» вказано й автобіографію вченого. Автори статті «Православной энциклопедии» вказали дві роботи з часопису «Душеполезное чтение» («Отец И. Кронштадский» та «История богослужения в новейший (синодальный) период Русской Церкви»), невраховані в автобіографії. Обидві статті вказують виключно на російськомовні роботи, при чому, услід за О. Доброклонським, не класифікуючи їх у тематичні чи видові блоки.

Уточнення та розширення бібліографії творчого доробку О. Доброклонського в першу чергу можливо за рахунок розширення джерельної бази, передусім дослідження особистого архіву вченого та матеріалів діловодства Московського університету, НУ та ОВЖК, Белградського університету, наукових товариств тощо. З іншого боку, необхідно розширити дослідницькі опції: врахувати не лише публіцистичний доробок історика, але й його рукописні роботи, зокрема, пов'язані з професійною діяльністю, звичайно, лише ті, що містять особисту позицію автора, розкривають певну проблему. Сюди можуть бути зараховані й колективні записки, в яких чітко простежується особистий внесок О. Доброклонського. Вочевидь, не можна враховувати короткі повідомлення чи записки суто поточного характеру. Такий комплексний підхід до опису творчої спадщини застосований упорядниками покажчиків про одеських істориків О. Маркевича, Є. Щепкіна, Ф. Леонтовича.

Результатом наших пошуків (на жаль, матеріали югославських архівів нам наразі недоступні) є виявлення двох наукових робіт: негативна рецензія професора на студентську медальну роботу 1901 року «Монастырская реформа в царствование Петра Великого» та відгук про наукову діяльність московського колеги, відомого історика М. Рожкова. Особливо важливою є друга робота. Її поява зумовлена резонансною та конфліктною справою 1904 року про влаштування в НУ М. Рожкова за сприяння двох москвичів Є. Щепкіна та О. Доброклонського, які заручилися підтримкою самого В. Ключевського. Проти них повстав І. Линниченко, який піддав М. Рожкова нищівній критиці за тенденційність, передусім маючи на увазі його широковідомі симпатії марксизму. У своєму відгуку О. Доброклонський намагався, за його виразом, специфічним для сучасного вуха, «высказать свой взгляд на труды Н. Рожкова и его научную физиономию». Дуже розлогий відгук є чудовою ілюстрацією вищевказаних особливостей особистих рис професора: поєднання наукового сумління з обережністю, що, як виявляється, могла межувати з кон'юнктурністю. Загальний тон відгуку був дуже критичним і спільним в основних рисах з поглядами І. Линниченка. Як і останній, О. Доброклонський зауважив тенденційність М. Рожкова, що полягала у поясненні всіх історичних явищ соціально-економічним чинником і применшувала роль духовно-культурних.

Зокрема, професор не погодився з тим, що зростання монастирів у Московії XVI ст. пояснюється лише соціально-економічними причинами, вважаючи це передусім проявом підвищення релігійності у населення. В такому ж дусі він закинув московському колезі відсутність логіки та викривлення у трактуванні історичних джерел. Однак завершувався відгук, в значній мірі протилежно попередньому викладу, запевненням у спроможності М. Рожкова, потрапивши у число викладачів НУ, перейнятися справжньою науковістю. Така особливість тексту пояснюється, з одного боку, бажанням О. Доброклонського висловити своє відверте ставлення до діяльності претендента, але з іншого – солідарністю з московськими колегами, що протегували М. Рожкову, бажанням підсилити «московську партію».

Ознайомлення зі звітами НУ, зокрема за 1907 рік, дозволяє прояснити ситуацію з енциклопедичними неопублікованими статтями професора. Отже, він вказував, що у 1907 році подав до редакції «Православной энциклопедии» 8 статей «Константин V», «Копроним», «Константин VI визант. император», «Констанций II», «Косой Феодосий», «Св. Косьма Халкидонский», «Квирин Кульман», «Люблинський сейм 1569 и уния». Йшлося про «Православную богословскую энциклопедию или богословский энциклопедический словарь», що видавали у Санкт-Петербурзі у 1900-1911 роках за редакцією професора А. П. Лопухина, а згодом сокурсника О. Доброклонського по навчанню в академії Н. Н. Глубоковського. Однак, на 12 томі видання було припинено на гаслі «Контантинополь». Статті О. Доброклонського, таким чином, мали б увійти у 13 том. Не виключено, що ці тексти будуть виявлені в архівах Санкт-Петербурга та Москви.

В особовому фонді О. Доброклонського (№ 157) в ДАОО містяться розрізнені записи про окремі аспекти історії НУ кінця XIX – першого п'ятнадцятиріччя XX ст., що є підготовчими матеріалами до написання історії Новоросійського університету у 1890-1915 роках. Рішення про написання цієї праці до 50-річного ювілею закладу у 1915 році як продовження фундаментального труда О. Маркевича було прийнято Радою НУ у травні 1913 року. За підсумками голосування з 18 записками О. Доброклонський переміг О. Шпакова (6 записок), І. Линниченка (5 записок) та М.Г. Попруженка (3 записки) [18, арк. 168]. Напевно, головну роль у такій нелогічній перемозі історика церкви над краєзнавцями І. Линниченко та М. Попруженко відіграв його тогочасний деканський статус. Втім, М. Попруженко, напевно, теж певною мірою залишився причетним до проекту, адже наприкінці 1918 року просив надрукувати у «Записках НУ» біографічний та бібліографічний словник професорів історико-філологічного факультету за 53 роки його існування. Матеріали особового фонду О. Доброклонського свідчать про те, що він дуже сумлінно виконував своє важливе завдання: опрацював масу архівного матеріалу, здобув цінні автобіографії та спогади колишніх викладачів та студентів НУ. Проте цілісного тексту, який можна було у відповідності до автобіографії професора включити до реєстру його праць в якості принаймні уривку наміченого труда, в архіві немає. Вважаємо, що О. Доброклонський перебільшив ступінь виконання своєї праці, коли писав лише про її незавершеність, хоча насправді справа зупинилася на стадії опрацювання джерельної бази. В архіві О. Доброклонського відклався цікавий рукопис, присвячений аналізу буддизму. Є велика спокуса зарахувати цей текст до спадщини вченого. Однак, брак інших свідчень, що підтверджували б факт звернення християнознавця до такої невластивої для нього тематики, поки що не дозволяє зарахувати цей рукопис до його інтелектуального доробку.

Нами виявлена також низка публікацій та рукописів, що мають бути зараховані до інтелектуального доробку О. Доброклонського громадського спрямування. Це статті професора в одеських газетах, присвячені університетським справам, хоча, з огляду на залученість НУ до суспільно-політичних процесів, вони найчастіше набували й громадського звучання. Найяскравішим прикладом цього є лист до редакції «Одесских новостей», спрямований проти статті І. Линниченка, що була надрукована у попередньому номері [23]. І. Линниченко висловився різко проти поновлення в складі професури НУ Є. Щепкіна. Натомість О. Доброклонський закликав бути виваженішим у висловлюваннях та не виносити «сміття з хати». Зрештою, Є. Щепкіна було поновлено, і це попри те, що декан О. Доброклонський не міг поділяти суспільно-політичної лівизни «червоного професора». Як виявилося, моральну перемогу одержав І. Линниченко, адже вже через кілька тижнів з'явилася брошура О. Доброклонського у вигляді відкритого листа до Є. Щепкіна (показово, що одеські газети відмовилися її друкувати), в якій він звинуватив Є. Щепкіна в аморальній поведінці. Зокрема, О. Доброклонський ставив перед Є. Щепкіним глибокі та вічно актуальні питання: «неужели чистый академизм, т.е. девиз «университет для науки» неразлучен с реакционностью? И неужели политика есть наука? Не отвлекает ли, наоборот, политика от чистой науки? Не внесла ли политика в 1905-1907 гг. разрухи в университетские занятия и науку? Производительно ли работали на научной ниве те, кто тогда занимался политикой?».

Через рік з'явилася ще одна полемічна брошура О. Доброклонського, на цей раз присвячена суспільно-церковній тематиці. Спочатку вона була надрукована у часописі «Херсонские епархиальные ведомости». В ній професор заперечив радикалізм у зміні церковного законодавства, який він побачив у брошурі священика О. Смирягіна. Брошура викликала різку відповідь священика, в якій він звинуватив О. Доброклонського у тенденційності [29]. Поява обох брошур свідчила про бажання професора бути почутим громадськістю, а значить, бути залученим у суспільно-політичний рух його доби.

В інших статтях О. Доброклонський відстоював погляд на університет як позаполітичний заклад, підтримував студентів-академістів, заперечував лівацтво. Саме за ці погляди у 1919 році під час «червоного терору» О. Доброклонський разом з низкою інших професорів опинився не просто без роботи, але й в ув'язненні. Відлунням цих подій є найяскравіший текст з рукописної спадщини О. Доброклонського, що зберігся в архівному фонді НУ: записка 9 професорів НУ до Ради НУ (див. додаток). Вони зазначали, що в результаті звільнення з університету лише за підозрою в контрреволюційності у травні – серпні 1919 року були змушені позичати гроші і розпродавати речі та просити колег прийняти рішення про виплату їм зарплатні за весь час незаконного звільнення. Відповідне рішення було прийнято. Текст написано рукою О. Доброклонського, його ж прізвище стоїть першим у загалом неалфавітному переліку підписантів, отже, є підстави вважати саме героя нашого нарису головним автором цього непересічного свідчення буремної доби.

О. Доброклонський був причетний до написання колективних листів, де його внесок простежується лише завдяки наявності його підпису. Тим не менш і цей факт відображає думки професора. Так, 28 грудня 1900 року разом з 13 іншими професорами НУ він подав до Ради професорів пропозицію про зміни основних правил бібліотеки НУ. Підписанти, зокрема, відзначали, що кількість книг, які видаються на руки одного викладача, є більш ніж недостатня. Далеко не всі видання видаються студентам, що перешкоджає їх науковим заняттям. У 1905 р. О. Доброклонський

підписав листа консервативної професури проти ліво-ліберальної діяльності частини професорів та студентів.

В особистому фонді О. Доброклонського та університетському фонді відклалися ще кілька авторських текстів, присвячених університетським справам. У першій за хронологією записці травня 1914 року на ім'я ректора декан О. Доброклонський відстоював запровадження курсів педагогіки, практику читання викладачами суміжних дисциплін споріднених предметів, права приват-доцентів.

В іншій записці на ім'я ректора у червні 1916 року О. Доброклонський наводив відомості та свої міркування про професорський дисциплінарний суд. Автор записки наголошував, що суд з часу свого заснування у 1902 році не зміг виконати функцію авторитетного органа через протиріччя в середовищі професорів. Однак, на думку декана, за умови вдосконалення роботи суду, він міг би виконати свою місію. Щоправда, в чому саме мало полягати це вдосконалення, він не уточнював.

Отже, більш прискіпливе вивчення інтелектуального доробку О. Доброклонського дозволяє дещо скоригувати думку про нього як про цілковито занурену в науку особу. Насправді він не лише формально виконував адміністративні обов'язки, які залучали його у вир суспільного життя, але й відгукувався на ці проблеми у пресі. Бібліографування виявлених праць професора свідчить про нерівномірність інтенсивності наукової активності історика. Перші його праці з'явилися ще в останні роки навчання в Академії, а отже, у 1880-1890-ті роки його доробок складав до 20 праць, зокрема фундаментальних. Натомість в одеський період він обмежився лише однією опублікованою працею, хоча й фундаментальною, що зробила йому ім'я в науці та до 10 енциклопедичних та рецензійних текстів, що, втім, залишилися лише у рукописах. Проте нам невідомо, які до та після перебування в Одесі О. Доброклонський публікував статті в пресі на громадську тематику. Таким чином, як і майже всім одеським професорам, йому не вдалося уникнути сумнівної для кабінетного вченого місії «громадської людини», чому сприяв жвавий, напружений ритм портово-торгівельного, багатоетнічного міста. Ренесанс активності професор продемонстрував в еміграції, на відміну від багатьох своїх колег, що не могли похвалитися активністю наприкінці життя та ще й в умовах чужини. В підсумку з'явився ще десяток праць, зокрема сербськомовних, що розширили міжнародну відомість професора, принаймні у слов'янському світі.

Нижче наведено наш варіант бібліографічного реєстру праць О. Доброклонського, складений не лише за хронологічним, але й за тематично-жанровим принципом. Знаком* ввідмічено роботи, з якими ми не мали можливості ознайомитися de visu:

1) Монографії:

1. Сочинение Факунда, епископа Гермианского, в защиту трех глав (pro defensione trium capitulorum) : историко-критическое исследование из эпохи V Вселенского собора [Текст] / А. П. Доброклонский. – М., 1880. – 312 с.;

2. Солотчинский монастырь, его слуги и крестьяне в XVII в. [Текст] : ист. очерк монастырского хозяйства, суда и управления в связи с положением монастырских слуг и крестьян в XVII ст. / А. П. Доброклонский // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – 1888. – Кн. 1. – С. 1-130 ; та окреме видання: М., 1888. – 132 с.;

3. Преподобный Феодор, исповедник и игумен Студийский [Текст] / А. П. Доброклонский. – Одесса, 1913-1914. – Ч. 1 : Его эпоха, жизнь и деятельность. – 1913. – 972 с. ; Ч. 2 : Его творения. – 1914. – 569 с.

4. Христіанскія хетеродоксальныя церкви (къ вопросу о соединеніи ихъ съ православной и о intercommunio in sacris) [Рукопись] / А. П. Доброклонский. – [1920-1930?]. *

2) Підручник:

5. Руководство по истории Русской Церкви [Текст] / А. П. Доброклонский. – М., 1889-1893. – Вып. 1/2. – 1889. – 441 с. ; Вып. 3. – 1889. – 306 с. ; Вып. 4. – 1893. – 441 с. (перевидання: Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской Церкви / А. П. Доброклонский. – М. : Крутицкое подворье, О-во любителей церков. истории, 1999. – 936 с.).

3) Архівознавчі та археографічні публікації:

6. Из архива Солотчинского монастыря [Текст] / А. П. Доброклонский // Труды Рязанской ученой архивной комиссии. – 1887. – Т. 1, № 1 ; 1888. – Т. 2, № 1. – С. 10-12 ; № 3. – С. 56-59 ; № 4. – С. 78-80;

7. Описание дел архива Солотчинского монастыря [Текст] / А. П. Доброклонский // Труды Рязанской ученой архивной комиссии. – 1889. – Т. 3, № 3. – С. 51-60 ; № 4. – С. 84-91 ; № 5/6. – С. 110-116 ; № 7. – С. 137-143 ; № 8. – С. 151-159 ; 1890. – Т. 4, № 1. – С. 12-16 ; № 2. – С. 38-42 ; № 3. – С. 56-59 ; № 4. – С. 76-82. (Окреме видання: Описание дел Рязанского исторического архива. Описание дел архива Солотчинского монастыря / А. П. Доброклонский. – Рязань, 1889. – Вып. 1. – 55 с.).

8. Материалы для историко-статистического описания церквей и приходов Рязанской епархии [Текст] / А. П. Доброклонский // Рязанские Епархиальные Ведомости. – 1890. – № 1-4, 6, 8, 10-11, 14/15, 17-20 , 22-24 ; 1891. – № 1-3, 6-8/9, 11-12, 17-24 ; 1892. – № 1-15.

4) Статті з історії християнської релігії та церкви:

9. Александрийская образованность как сфера, благоприятствовавшая происхождению христианской Александрийской школы [Текст] / А. П. Доброклонский // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. – 1880. – № 1/2. – С. 220-258;

10. Христологическое учение Феодора Мопсуестского [Текст] / А. П. Доброклонский // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. – [1880]. – № 4. – С. 471-494;

11. Отношение европейских правительств к католичеству и католической Церкви во второй пол. XVIII в. [Текст] / А. П. Доброклонский // Чтения в Обществе любителей духовного просвещения. – [1880]. – № 8. – С. 187-221 ; № 9. – С. 262-318;

12. Очерки из жизни Солотчинского монастыря в XVII в. [Текст] / А. П. Доброклонский // Труды Рязанской ученой архивной комиссии. – 1888. – Т. 2, № 6. – С. 113-119 ; № 7. – С. 125-132; 1889. – Т. 3, № 1. – С. 6-17 ; № 2. – С. 27-36;

13. Отец И. Кронштадтский [Текст] / А. П. Доброклонский // Душеполезное Чтение. – 1892. – Т. 3. – С. 717-723;

14. Иноземные влияния, самодеятельность и прогресс в истории Русской Церкви [Текст] / А. П. Доброклонский // Чтения в Обществе любителей древней письменности. – 1893. – № 4. – С. 163-186;

15. Религиозность в древней и новой России [Текст] / А. П. Доброклонский // Душеполезное Чтение. – 1893. – № 12. – С. 624-636 ; 1894. – № 1. – С. 154-167 ; № 2. – С. 318-327;

16. История богослужения в новейший (синодальный) период Русской Церкви [Текст] / А. П. Доброклонский // Душеполезное Чтение. – 1894. – № 3. – С. 447-454 ; № 4. – С. 644-650;

17. Св. Стефан, еп. Пермский [Текст] / А. П. Доброклонский // Московские Церковные Ведомости. – 1896. – № 16. – С. 199-201;

18. О новооткрытых изречениях Иисуса Христа [Текст] / А. П. Доброклонский // Московские Церковные Ведомости. – 1898. – № 2. – С. 22-23;

19. Константин V [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907. *

20. Копроним [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907. *

21. Константин VI визант. император [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907. *

22. Константций II [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907. *

23. Косой Феодосий [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907.*

24. Св. Косьма Халкидонский [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907.*

25. Квирин Кульман [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907.*

26. Люблинський сейм 1569 и уния [Рукопись] / А. П. Доброклонский // Православная богословская энциклопедия или богословский энциклопедический словарь / под ред. проф. А. П. Лопухина, Н. Н. Глубоковского. – СПб, 1907.*

27. Мишльенье поводом питања о аутентичности хиротоније Англиканске цркве [Текст] / А. П. Доброклонский // Весник српске Цркве. – 1923. – Март-Авг.*

28. Црквена политика ригористичка и попустљива [Текст] / А. П. Доброклонский // Богословље : орган правосл. Богосл. факулт. у Београду. – 1926. – Год 1. – Св. 3.*

5) Рецензії на праці історичного та історико-церковного змісту:

29. Отзыв на студенческую медальную работу : «Монастырская реформа в царствование Петра Великого» (1901) [Текст] / А. П. Доброклонский // Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 45, оп. 4, спр. 4126, арк. 63-169.

30. Отзыв о печатных трудах Н. Рожкова (1904) [Текст] / А. П. Доброклонский // ДАОО, ф. 45, оп. 19, спр. 688, арк. 78-85.

31. На кн. др. Микијеља «Апостолски мужеви» [Текст] / А. П. Доброклонский // Богословље. Орган правосл. Богосл. факултету у Београду. – 1926. – Год 1. – Св. 2. *

32. На кн. проф. др. М. Е. Поснова «Първият вселенски Съборъ и неговото църковно историческо значение» [Текст] / А. П. Доброклонский // Богословље. Орган правосл. Богосл. факулт. у Београду. – 1927. – Год 2. – Св. 1. *

33. На кн. «Православная Мысль. Труды православного Богословского Института въ Парижѣ», вып. I, 1928 г. [Текст] / А. П. Доброклонский // Богословље. – 1929. – Год 4. – Св. 2-3. *

34. На кн. Patterson L. Theodore of Mopsuestia and modern thought [Текст] / А. П. Доброклонский // Богословље. – 1930. – Год 5. – Св. 2. *

35. Васељенски Сабори (њихова структура) [Текст] / А. П. Доброклонский // Богословље. – 1936. – Год 5, Г. 11. – Св. 2-3. *

36. Предварительный критическій разборъ статьи аѳинскаго митр. Хризостома (на греческомъ языке) по поводу енциклики папы Пія XI 25. XII 1931 г. о III вселенском Соборе съ папистической тенденцией [Рукопись] / А. П. Доброклонский. – 1932. *

6) Статті та брошури на громадську тематику:

37. Записка одесских профессоров [Текст] / А. П. Доброклонский // Новое время. – 1905. – 18 февр.

38. Письмо [Текст] / А. П. Доброклонский // Южная мысль. – 1912. – 11 янв.

39. Письмо в редакцию [Текст] / А. П. Доброклонский // Одес. новости. – 1917. – 25 марта.

40. Письмо в редакцию [Текст] / А. П. Доброклонский // Одес. листок. – 1917. – 21 июля.

41. Открытое письмо профессору Е. Н. Щепкину [Текст] / А. П. Доброклонский. – Одесса, 1917. – 6 с.

42. Нужды студенчества [Текст] / А. П. Доброклонский // Одес. листок. – 1917. – 25 авг.

43. Открытое письмо совету студенческих представителей [Текст] / А. П. Доброклонский // Одес. листок. – 1917. – 7 нояб.

44. Отзыв о брошюре свящ. А. Сипягина «Отжившие законы» [Текст] / А. П. Доброклонский. – Одесса, 1917. – 16 с. (перша публікація у часописі «Херсонские епархиальные ведомости». – 1917. – Вып. 11. – С. 1-17).

45. Письмо в редакцию [Текст] / А. П. Доброклонский // Одес. новости. – 1918. – 2 нояб.

7) Ділові записки, пов'язані з виконанням педагогічних та адміністративних обов'язків:

46. Записка 13 професорів НУ до Ради професорів НУ з пропозиціями про зміни основних правил бібліотеки НУ (28 грудня 1900 року) [Текст] // ДАОО, ф. 45, оп. 12, спр. 137, арк. 411-412.

47. Лист до Ради НУ 13 професорів з протестом проти провокаційності промов Васьковського, Ротерта та Зав'ялова, надруковані в «Одесских новостях» (5 квітня 1907 року) [Текст] // ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 3, арк. 15.

48. Записка на ім'я ректора про запровадження курсів педагогіки, практику читання викладачами суміжних дисциплін споріднених предметів, права приват-доцентів (травень 1914 року) [Текст] // ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 19, арк. 24-27.

49. Записка на ім'я ректора про професорський дисциплінарний суд (червень 1916 року) [Текст] // ДАОО, ф. 157, оп. 1, спр. 133, арк. 2-4.

50. Записка 9 професорів НУ до Ради НУ про компенсацію моральних страждань завданих їм більшовиками (27 ноября 1919) [Текст] // ДАОО, ф. 45, оп. 12, спр. 122, арк. 303-304.

8) Автобіографія:

51. Моя краткая автобиография [Текст] / А. П. Доброклонский // Зап. Рус. науч. ин-та в Белграде. – Белград, 1938. – Вып. 15. – С. I–VIII.

Список використаних джерел та літератури

1. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 1035, оп. 1, спр. 40.
2. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2660.
3. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2560.
4. ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 7.
5. ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 21.
6. *Афанасьев Н. Н.* Памяти А. П. Доброклонского [Текст] / Николай Николаевич Афанасьев // Вестник : орган церковно-общественной жизни. – 1938. – № 2. – С. 16.
7. Византийский временник. – 1916. – Т. 22, вып. 1-2. – С. 172-184.
8. Двигатели науки // Одес. новости. – 1912. – 11 февр.
9. *Доброклонский А.* Курс истории христианской церкви (I-III вв.) : литографированный курс лекций] / А. П. Доброклонский. – Одесса, 1909. – 145 с.
10. *Доброклонский А. П.* Моя краткая автобиография [Текст] / Александр Павлович Доброклонский // Зап. Рус. науч. ин-та в Белграде. – Белград, 1938. – Вып. 15. – С. I–VIII.
11. *Дубинский А. Ю.* Доброклонский А. П. / А. Ю. Дубинский, Серафим (Питерский), Мелетия (Панкова) // Православная энциклопедия [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.pravenc.ru/text/178663.html. – Загл. с экрана.
12. *Левченко В. В.* Преподавание и исследование истории православной церкви в Новороссийском университете в контексте общероссийских традиций [Текст] / Валерий Валерьевич Левченко // Curriculum Vitae. – Одесса, 2010. – Вып. 2 : Творчество П. М. Бицилли и феномен гуманитарной традиции Одесского университета. – С. 90-99.
13. *Мирошниченко В. О.* Доброклонський О. П. [Текст] / Віктор Олексійович Мирошниченко // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. словник : в 4 т. / відп. ред. В. А. Смінтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред. : В. П. Пружина, В. В. Самодурова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – 2-е вид., доп. – Одеса : Астропринт, 2005. – Т. 1 : Ректори. – С. 60-65.
14. *Музичко О. Є.* Викладання та дослідження історії релігії і церкви у Вищій школі Одеси (др. половина XIX – початок XX ст.) [Текст] / Олександр Євгенович Музичко // Церква – наука – суспільство : питання взаємодії : матеріали 9-ї Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова). – К., 2011. – С. 139-141.
15. *Музичко О. Є.* Доброклонський Олександр Павлович [Текст] / Олександр Євгенович Музичко // Одеські історики : енциклопедичне видання. – Одеса, 2009. – Т. 1. – С. 125-127.
16. *Музичко О. Є.* Еміграції та депортації науковців з території Південної України у першій половині XX ст. : етапи, склад, долі [Текст] / Олександр Євгенович Музичко // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки : наук. вид. / ред. В. Г. Берковський. – Кам'янець-Подільський, 2012. – Вип. 1. – С. 126-169.

17. *Музичко О. Є.* Історико-релігієзнавчі дослідження в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст. : осередки, течії, напрями [Текст] / Олександр Євгенович Музичко // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – 2009. – Кн. 2. – С. 167-174.
18. *Музичко О. Є.* Одеський візантиніст та релігієзнавець професор О. П. Доброклонський (1856-1937) [Текст] / Олександр Євгенович Музичко // Древнее Причерноморье : сб. статей, посвящ. 90-летию со дня рождения проф. П. О. Карышковского / глав. ред. И. В. Немченко. – Одесса, 2011. – Вып. 9. – С. 315-321.
19. *Музичко О. Є.* Християнський консерватизм у суспільно-політичному житті Одеси початку XX ст. [Текст] / Олександр Євгенович Музичко // Православ'я – наука – суспільство : питання взаємодії : матеріали 7-ї міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті митрополита Київського і Галицького Євгенія (Болховітінова) (27-29 трав. 2009 р.). – К., 2010. – С. 41-50.
20. Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.pstbi.ru/cgi-htm/db.exe/ans/newmr. – Загл. с экрана.
21. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 г. – Одесса, 1916. – 250 с.
22. *Пашуто В. Т.* Русские историки-эмигранты в Европе : [Текст] / Владимир Терентьевич Пашуто. – М. : Наука, 1992. – 400 с.
23. Письмо в редакцию [Текст] / А. П. Доброклонский // Одес. листок. – 1917. – 25 марта.
24. *Соловьёв И. В.* Проф. А. П. Доброклонский как историк Русской Церкви [Текст] / И. В. Соловьев // Руководство по истории Русской Церкви / Доброклонский А. П. – М., 1999. – С. I-X.
25. *Спекторский Е.* Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом, 1920-1930 [Текст] / Е. Спекторский, В. Давац. – Белград, 1931. – Вып. 1. – 294 с.
26. *Струве П. Б.* Труды А. П. Доброклонского по русской истории [Текст] / Петр Бернгардович Струве // Записки Русского научного института в Белграде. – 1938. – Вып. 15. – С. XXVI-XXXII.
27. *Троицкий С. В.* А. П. Доброклонский как историк Церкви [Текст] / Сергей Викторович Троицкий // Записки Русского научного института в Белграде. – 1938. – Вып. 15. – С. IX-XXII.
28. *Фармаковский В. В.* А. П. Доброклонский (по личным воспоминаниям) [Текст] / Владимир Владимирович Фармаковский // Записки Русского научного института в Белграде. – Вып. 15. – Белград, 1938. – С. XXIII–XXV.
29. Херсонские епархиальные ведомости. – 1918. – Вып. 16-17. – С. 116-122.
30. *Щепкин Е.* Аскетизм христианского Востока (обзор новой литературы) [Текст] / Евгений Николаевич Щепкин // Исторические известия Исторического общества при Московском университете. – 1916. – № 2. – С. 39-48.
31. *Hausmann G.* Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917 : Soziale und nationale Selbstorganisation an der Peripherie des Zarenreiches. – Stuttgart, 1998. – 699 s.

Надійшла 03.08.2012

Додаток

Записка 9 професорів НУ на ім'я ректора до Ради НУ про компенсацію моральних страждань завданих їм більшовиками (27 листопада 1919) // ДАОО. – Ф. 45, оп. 12, спр. 122. – Арк. 303-304. – Оригінал, рукопис почерком О. Доброклонського.

Г. Ректору университета.

В апреле текущего 1919 года несколько профессоров Новороссийского университета были уволены Советской властью и с мая до 3-го августа оставались без жалованья. Не имея других источников дохода, при необычайной дороговизне, они были вынуждены для поддержания существования своего и своих семейств занимать деньги и распродавать свои вещи. Для некоторых из них к обычным хозяйственным расходам, присоединялись новые, экстраординарные, на усиленное питание для восстановления своего здоровья, расстроенного сиденьем в заключении по распоряжению чрезвычайной революционной комиссии. По свержении советской власти восстановленные в своих должностях они стали получать свое содержание с 3 августа. Но этого содержания едва-едва достает на текущие неотложные расходы, и из него нельзя ничего уделить ни на уплату образовавшихся долгов, ни на заготовку продуктов и топлива, обычную для данного сезона. Между тем содержание за время увольнения остается до настоящего времени не уплаченным.

Полагая, что мы пострадали, морально и материально, от советской власти несправедливо и незаконно, пострадали за то, что по своей предшествующей деятельности заподозрили в контрреволюционности и враждебности к советской власти, и тяготясь крайней материальной нуждой, мы от имени всех уволенных советской властью просим Вас, не откладывая далее, возбудить в надлежащем порядке ходатайство о выдаче им содержания за время их увольнения и до удовлетворения этого ходатайства спросить у Совета или Правления выдачу в спешном порядке пособия из специальных средств университета в размере причитающегося содержания за время увольнения с последующим возмещением их из казны в случае благоприятного исхода первого ходатайства.

Смеем надеяться, что это ходатайство будет удовлетворено, так как настоящей властью признаны аннулированными все приказы и распоряжения бывшей советской власти, которой мы были уволены и лишены содержания, и совершившееся теперь восстановление нас в правах службы было бы не полным без удовлетворения содержания, связанным службой, за время увольнения, теперь признанным недействительными.

27.11. 1919 г.

А.П. Доброклонский, А.М. Клитин, А.Ф. Федоров, В.Н. Палаузов, С.С. Груздев, П.Е. Казанский, А.Ф. Маньковский, А.И. Томсон, П.С. Шестериков

Ілюстрації

О. П. Доброклонський (другий справа) у групі професорів Одеських вищих жіночих курсів на початку XX ст. (Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова. – Архів М. М. Ланге. – К. 30. – Спр. 284. – Арк. 4.

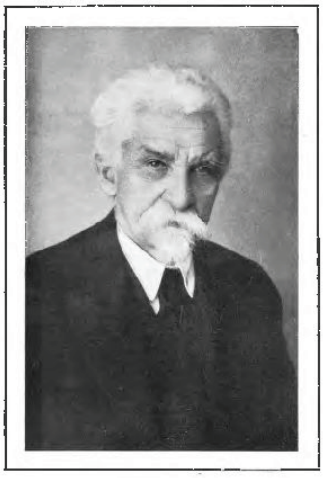

Фотографія О П. Доброклонського в останні роки життя. Опубл. в : Записки Русского научного института в Белграде. – Вып. 15. – Белград, 1938.

А. Е. Музычко,
кандидат исторических наук,
доцент кафедры истории Украины
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Елисаветинская,12, г. Одесса, 65082, Украина

ПРОФЕССОР НОВОРОССИЙСКОГО УНИВЕРСИТЕТА И ОДЕССКИХ ВЫСШИХ ЖЕНСКИХ КУРСОВ А. П. ДОБРОКЛОНСКИЙ: БИОБИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК

Резюме
В данной статье проведен анализ проблемы библиографирования творческого наследия историка церкви, профессора Новороссийского университета и Одесских высших женских курсов А. П. Доброклонского (1856-1937). Приведен реестр основных работ профессора, которые классифицированы на научные и публицистические. Статья написана главным образом на основе малоизвестных источников.

Ключевые слова: Новороссийский университет, библиография, историк церкви, Одесса

O. Ye. Muzychko,
PhD (History), Associate Profesor
Department of History of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University
12, Yelysavetynska St., Odesa, 65082, Ukraine

PROFESSOR OF NOVOROSIISKYI UNIVERSITY AND ODESA WOMEN'S HIGHER COURSES O. P. DOBROKLONSKIY: BIOBIBLIOGRAPHICAL STUDY

Summary
The article deals with the creation of the bibliography of works by a historian of Church, professor of Novorosiiskyi University and Odesa Women's Higher Courses O. P. Dobroklonskiy (1856-1937). A register of basic works of the professor divided into scientific studies and publicistic works is represented. The article is written mainly on the basis of unknown sources.

Key words: Novorosiiskyi University, bibliography, historian of Church, Odesa.

БІБЛІОТЕЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 001:004:027.7:378.4(477.74-21)

М. А. Подрезова,
директор Научной библиотеки
Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
ул. Преображенская, 24, г. Одесса, 65082, Украина
тел. (0482) 34 77 89

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКЕ ОНУ ИМЕНИ И. И. МЕЧНИКОВА

В статье изложены основные тенденции деятельности Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова в сфере информационного обеспечения науки и образования. Освещена работа университетской библиотеки как полноправного участника научно-исследовательской деятельности вуза.

Ключевые слова: Научная библиотека, электронные ресурсы, базы данных, научно-издательская деятельность, репозитарий, информационное обеспечение, научно-исследовательская деятельность.

Второе десятилетие XXI в., века электронной информации, как его более уместно называть сегодня, знаменовалось, как и ожидалось, еще более интенсивным и агрессивным наступлением информационных технологий и повсеместным распространением электронной информации, или, как теперь принято говорить, электронного или цифрового контента. Это общественное явление, естественно, затронуло, или даже лучше сказать окунуло, в электронно-информационный океан и библиотеки, так как ни читатели, ни ресурсы библиотек уже по-другому существовать не могут.

Анализируя тенденции развития библиотек и в целом библиотечно-информационной сферы, следует отметить главные ключевые моменты, в значительной мере определяющие взаимодействие библиотек и социума, пути эволюционного развития общества и окончательного перехода к обществу *информационному.*

Сегодня библиотеки посещает (чаще – виртуально) «поколение Интернета», или «веб-поколение», и библиотечные работники вынуждены изучать его поведение в процессе получения им информации и знаний, если они (библиотекари) хотят стать для этого поколения необходимыми.

Рассмотрим основные тенденции информационной деятельности современной библиотеки, которые определяют сегодня действия представителей библиотечно-информационного сообщества, а также их «смежников»:

1. Развитие информационно-коммуникационных технологий и их воздействие на библиотеки и общество.

2. Определение сети Интернет как основной инфраструктуры общественной коммуникации на локальном и глобальном уровнях.

3. Интервенция электронной информации и готовность библиотек обеспечить науку и образование, включая взаимодействие или противодействие электронной агрегации.

4. Трансформация книжного рынка, электронные книги, букридеры; взаимоотношение библиотек и читателей; будущее библиотек в электронную эпоху.

5. Проблемы защиты авторского права и интеллектуальной собственности.

Интернет, играющий великую роль всемирного коммуникатора и навигатора, проводил активную интервенцию электронной информации во все сферы человеческой деятельности. При этом зачастую возможности Интернета, особенно в последнее время, стали сильно переоценивать, и многие начали воспринимать Сеть как панацею.

Современные электронные (цифровые) ресурсы появились в результате быстрой эволюции: от электронных текстов на автономных (оффлайновых) компьютерах через внешние устройства хранения и использования информации (CD-ROM, DVD-ROM, флэш-память) до интернет-библиотек и электронных архивов. Сегодня, несмотря на жесткие законодательные ограничения, оцифровывается очень много документов. В принципе все законы об охране авторского права с тем или иным отличием запрещают оцифровывать произведения без согласия автора или иного правообладателя, если не прошло 50 лет со дня смерти автора (Бернская конвенция); чаще всего законодательства отдельных стран увеличивают этот срок до 70 лет. Суть не в этом. Как правило, все библиотеки развитых зарубежных стран, имея те или иные программы оцифровки, решают две главные задачи без согласия правообладателей:

- создают цифровые тематические коллекции неохраняемых произведений (это рукописи, исторические книги, те или иные тематические профили, интересные или востребованные пользователями);
- обеспечивают своих читателей, в том числе и МБА, электронными копиями статей и малотиражных книг для личного пользования или в образовательных интересах конкретного лица (так называемые правила *fair use*, или *fair dealing*).

Этого достаточно, чтобы развивать современные цифровые технологии в библиотеках и не нарушать авторские права. Впрочем, если требуется электронная коллекция каких-то охраняемых произведений, то на них покупаются права у правообладателей. Никаких войн с законодательством, и тем более войн библиотек и издателей, не происходит.

Библиотеки создают многочисленные цифровые коллекции старых, редких изданий, проводят оцифровку изданий, входящих в культурное наследие, а также тематико-ориентированных, вышедших из зоны действия авторского права; осуществляют полноценное обслуживание.

В условиях радикальных изменений в сфере высшего образования и бурного развития информационных технологий коренным образом меняются тенденции библиотечной работы. Университетская библиотека сегодня стремится повысить уровень сервиса за счет интеграции традиционных форм работы с печатными источниками и обеспечения пользователей электронными ресурсами. Важным фактором в деле повышения эффективности библиотечно-информационного обслуживания (в условиях ограниченных финансовых ресурсов) является объединение вузовских библиотек города и их участие в библиотечных консорциумах. Особую роль в интеграционном процессе должна играть сеть различных библиотек, независимо от их ведомственной принадлежности, с привлечением Центральной библиотечной сети.

Деятельность Научной библиотеки Одесского университета традиционно направлена на информационное обеспечение образовательного процесса и научных исследований в университете. На сегодняшний день все пользователи НБ имеют возможность получать библиографическую, реферативную, полнотекстовую

информацию из крупнейших мировых научных баз данных: Elsevier, Thomson Scientific, Springerlink, Blackwell Publishing и других, доступ к которым имеют участники консорциума.

В настоящее время Научная библиотека ОНУ имени И. И. Мечникова предоставляет своим пользователям электронные информационные ресурсы в виде библиографических баз данных (приобретенные и созданные сотрудниками НБ). Следует назвать наиболее популярные и востребованные базы данных. Это такие как:

- Электронный каталог книг и статей (ведется с 2000 г.);
- Электронный каталог старопечатных и редких изданий;
- Электронный каталог полнотекстовых изданий XVI-XVII вв.
- Электронный каталог диссертаций и авторефератов (ведется с 2000 г.);
- Электронный каталог периодических изданий (ведется с 2000 г.);
- Электронный каталог периодических изданий XVIII-XIX вв.;
- База данных «Труды ученых ОНУ имени И. И. Мечникова» (ведется с 2000 г.);
- Сводный каталог периодических изданий, выписываемых библиотеками г. Одесса (обновляется 2 раза в год);
- Электронные ресурсы на CD (энциклопедии, справочники и т. д.);
- Полнотекстовые учебники, учебные пособия, учебно-методические материалы и т. д.[1]

В библиотеке ведется большая работа по внедрению новых информационных технологий. Все библиотечные процессы полностью компьютеризированы. На

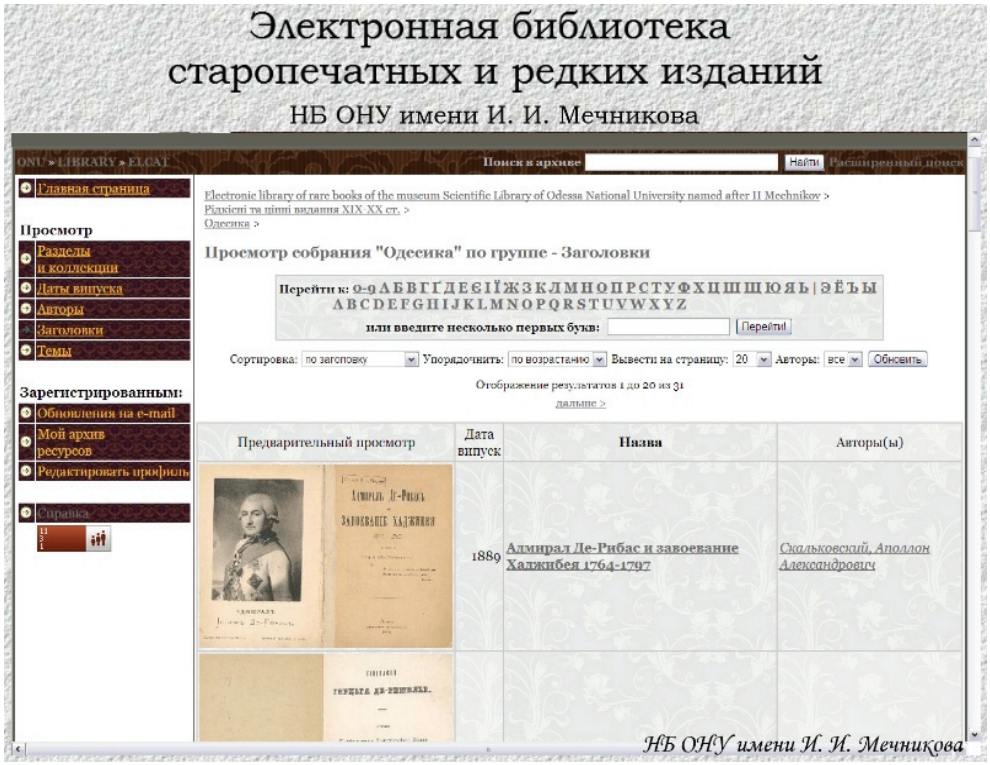

территории НБ для работы с информационными ресурсами функционируют три читальных зала Интернет и электронных ресурсов. В рамках проекта ELibUkr «Електронна бібліотека України: створення Центрів Знань в університетах України» в 2010 г. был создан Репозитарий трудов преподавателей и сотрудников ОНУ[2]. Репозитарий постоянно пополняется.

Над чем же в данном направлении работает библиотека сегодня?

1. Создание полнотекстовой электронной библиотеки старопечатных и редких изданий, основой которой станут коллекции библиотеки.
2. Аналитическая статистика обращений к информационным ресурсам для анализа потребностей пользователей.
3. Продолжение работ в рамках проекта по созданию Корпоративной библиотечной сети Украины (сопровождение, а также текущее и ретроспективное пополнение сводного каталога).
4. Создание Имидж-каталога Научной библиотеки Одесского университета.

Одной из первоочередных задач деятельности библиотеки на современном этапе является развитие электронных коллекций в целях поддержки образовательного и исследовательского процессов в университете и обеспечение доступа к ним. Реализация этой задачи будет осуществляться в следующих направлениях:

- формирование библиографических баз данных, необходимых факультетам и кафедрам ОНУ;
- создание каталога научно-образовательных распределенных ресурсов сети Интернет;
- комплектование фонда библиотеки документами на электронных носителях;
- внедрение новых форм в библиотечно-информационное обслуживание на базе современных информационных и телекоммуникационных технологий.

Успешная работа в данных направлениях позволит библиотеке продвинуться в решении одной из своих стратегических задач, т. е. выйти на новый технологический уровень предоставления читателям научно-образовательной и культурной информации.

Нужно отметить, что одним из важнейших результатов научно-издательской деятельности НБ явилось изменение ее места в структуре научно-исследовательской деятельности работы университета. При сохранении традиционной функции информационного обеспечения университетской науки роль библиотеки переросла рамки вспомогательного, «пассивного» участника этого процесса. За последние годы эта тенденция укрепилась, и теперь уже очевидно, что НБ является научным структурным подразделением вуза не номинально, а становится активным и полноправным элементом вузовской науки.

Рассмотрим некоторые примеры научно-издательской деятельности Научной библиотеки ОНУ имени И. М. Мечникова.

Традиционным направлением библиографической деятельности является информационное раскрытие фондов и составляющих его отдельных, наиболее ценных коллекций путем подготовки и издания библиографических указателей, каталогов и других справочных изданий, направленных на введение в научный оборот значительного объема ценной информации. Научное освоение информации начинается уже в ходе подготовки изданий силами высокопрофессиональных сотрудников библиотеки. Одним из последних подготовленных библиотекой изданий является сборник научных работ «Історія України в книжкових пам'ятках

XVI-XVII ст.: колекцій Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова»[4]. Наряду со статьями и сообщениями, библиографическим списком «Історія України у письмових джерелах у фондах НБ ОНУ» (387 назв.), сборник содержит подготовленную сотрудниками библиотеки публикацию документов, впервые переведенных на украинский язык с комментариями. Библиотека уже имела опыт подготовки такого рода изданий: в 2007 г. вышла в свет монография «Про європейську область Сарматію» Гартмана Шеделя[5], которая содержала первый перевод этой части прославленной инкунабулы на украинский язык, комментарии и вступительную статью. Таким образом, в научный и культурный оборот введены оригинальные источники по истории Украины, т. е. одновременно происходит научное освоение целого пласта иностранной украиники, которой так богаты фонды библиотеки.

Еще один пример того, как библиотека принимает участие в создании национальной библиографии Украины, репертуара украинской книги и периодики, – это аннотированный каталог «Видавнича спадщина українського ренесансу»[6], который содержит описания редких украинских изданий 1917-1930 гг. из фондов Научной библиотеки.

Редкие украинские издания 1920-х гг. иллюстрируют расцвет разных областей культурной жизни молниеносной эпохи национального возрождения: от научных поисков к достояниям искусства, от агитационной прессы до детской литературы. Особого внимания достойны раритетные украинские издания 1917-1919 гг. одесских издательств «Народний стяг» (1917-1918), «Українська книжка» (1918-1919) та Видавничої комісії при Українському секретаріаті (1919).

НБ ОНУ имени И. И. Мечникова

«Каталог» представляет собой попытку книговедческой реконструкции культурной жизни Украины переломного периода истории страны. Это справочное издание обладает самостоятельной научной ценностью, являясь действенным инструментом для изучения малоизвестных документов краткой, но яркой эпохи украинского возрождения.

Результатом совместной научной работы сотрудников университетской библиотеки и специалистов Исследовательского центра польской библиографии Эстрейхеров Ягеллонского университета (г. Краков) является каталог «Польські стародруки з колекцій Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова». Издание включает более 400 описаний польских старопечатных книг и периодических изданий XVI-XVIII вв., посвященных вопросам права, истории, теологии, языковедения, художественной литературы, географии, педагогики и точных наук. Ценные издания из книжных собраний рода Воронцовых, В. И. Григоровича, А. Кухарского, Р. Губе, К. Березовского украшают коллекцию библиотеки. Жемчужиной библиотечного собрания является экземляр «Радзивилловской Библии», хранящийся ныне в фонде Воронцовых, а ранее принадлежавший известному польскому общественному деятелю Ю. У. Немцевичу.

Следует отметить, что выставочная деятельность в нашей библиотеке уже давно носит научно-исследовательский характер. В ходе подготовки таких просмотров библиографами тщательно изучается материал, готовятся обзорные лекции, составляются тематические списки литературы. Глубина проведенной работы во время таких исследований дает возможность оформить свои результаты в виде научной статьи, которая, как правило, размещается на сайте библиотеки и публикуется

в «Вестнике ОНУ. Сер. Библиотековедение, библиографоведение, книговедение»[8] или других научных сборниках, а также в виде каталога выставки.

Яркими примерами данного вида научной деятельности явились осуществленные в рамках совместных научных проектов исследования (2012 г.). Результатами культурного проекта украинских и румынских ученых и искусствоведов явилась презентация альбома декана исторического факультета ОНУ В. Г. Кушнира «Рушники Нижнего Дуная» («Stergaruldinreguinea Dunariidejos»), а также широкая экспозиция выставки, подготовленная сотрудниками Музея истории г. Галац (Румыния) и библиографами Научной библиотеки. Румынские коллеги предоставили для выставки из фондов музея вышитые рушники XIX-XX вв. Из фондов НБ были подобраны редкие и ценные книжные экземпляры на тему «Рушниковий дивосвіт України». По итогам библиографического исследования была подготовлена статья «Дивосвіт українського рушника», которая раскрывает историю развития и традиционную роль рушника в жизни украинского народа по материалам, хранящимся в фондах ОНУ имени И. И. Мечникова[9].

Гордостью ОНУ имени И. И. Мечникова являются коллекции, входящие в Государственный реестр научных объектов, которые имеют статус национального достояния Украины. Это «Фонд старопечатных, редких изданий и рукописей», «Гербарий», «Коллекция морских и полезных для биотехнологии бактерий». Две из названных коллекций и стали основой для разработки научного проекта «Растения-символы в христианских традициях», целью которого являлось ознакомление общественности с научным богатством страны в целом и университета в частности, раскрытие фондов Научной библиотеки.

В «Фонде старопечатных, редких изданий и рукописей Научной библиотеки Одесского национального университета имени И. И. Мечникова» хранятся редкие и ценные издания XIX в., старопечатные издания, начиная с XV в., периодика XVII-XIX вв., рукописные материалы, а также личные книжные коллекции, которые принадлежали видным ученым и государственным деятелям.

«Гербарий ОНУ имени И. И. Мечникова» хранит коллекции известных ботаников, которые изучали флору региона: А. Д. Нордмана и Э. Э. Линдеманна, Я. Я. Вальца и И. К. Пачоского, П. С. Шестерикова и Г. И. Потапенко, также других исследователей. В нем нашли свое отражение различные виды растений – от одно- и многоклеточных водорослей и лишайников до высших споровых и семенных растений. Особую ценность гербарной коллекции составляет один из древнейших на территории Украины «Медицинский травник» – рукопись неизвестного автора, написанная на старофранцузском языке в 1759 г.

Каждая грань проекта имела различную спецификацию, при этом представляя собой составляющие единого целого. Исследования велись в следующих направлениях: 1) «Культурные растения в мировой флоре» – история происхождения культурных растений и ботаническая география; 2) «Библейские растения» – растения Старого Света, упоминающиеся в Библии; 3) «Мир растений сегодня» – представители флоры Нового Света, которые вошли в христианские традиции после великих географических открытий; 4) «Будущее растений, растения будущего» – современное состояние растительного мира. Отдельными блоками были выделены подразделы, которые несли определенную смысловую нагрузку: «Ботанические исследования в Одесском (Новороссийском) университете» и «Растительный мир в искусстве».

Исследования носили всесторонний характер: и научный, и культурологический, и искусствоведческий. В процессе реализации идеи исполнители столкнулись с решением следующих вопросов: изучение текста Библии для выявления растений-символов, упомянутых в Священном Писании; оформление цитат из Библии на русском, украинском и английском языках; попытка органичного соединения науки и искусства путем изучения художественных альбомов классиков живописи, а также сотрудничества с современными одесскими художниками.

Более подробно с результатами исследования можно ознакомиться в статье «Рослини-символи Старого та Нового Світу у бібліографічних джерелах»[10].

Таким образом, публикации последних лет, подготовленные силами сотрудников библиотеки, стали значительным событием в профессиональном сообществе и получили высокую оценку специалистов.

Сказанное выше отнюдь не умаляет важности академического сотрудничества Научной библиотеки с университетскими кафедрами, и можно привести немало примеров удачной кооперации наших усилий. Тем не менее, богатство наших фондов (иными словами – информационных источников) позволяет университетской библиотеке реализовывать серьезные научно-исследовательские проекты в качестве не «вспомогательного персонала», а самостоятельной единицы.

Таким образом, практическая модель научно-исследовательской работы вузовской библиотеки, которая сложилась за последние годы[11], требует постоянного совершенствования и коррекции, гибкости и креативных подходов.

Примечания

[1]Более полный перечень Баз данных представлен в статье: Бахчиванжи А. П. Бібліотечно-інформаційне забезпечення в НБ ОНУ імені І. І. Мечникова науки та освіти / А. П. Бахчиванжи // Вісн. Одес. нац. ун-та. – 2007. – Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 228-234.

[2]Репозитарий ОНУ имени И. И. Мечникова зарегистрирован в мировом регистре ROAR http://roar.eprints.org/ (Саутгемптонский университет, Великобритания) и в Указателе репозитариев открытого доступа OpenDOAR http://opendoar.org/ (Ноттингемский университет, Великобритания).

[3]Подробнее о Репозитарии см.: Зайченко А. В. Репозитарій відкритого доступу – архів наукової інформації ОНУ імені І. І. Мечникова / А. В. Зайченко // Вісн. Одес. нац. ун-та. – 2010. – Т. 15, вип. 21 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 205-207.

[4]Історія України в книжкових пам'ятках XVI-XVII ст. : з колекцій Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова : зб. наук. пр. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; авт.-упоряд. : О. В. Полевщикова, Є. В. Бережок, О. Л. Ляшенко ; наук. ред. В. М. Хмарський ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. : О. С. Мурашко, В. С. Кочмар. – Одеса : [вид-во] «Одес. нац. ун-т», 2012. – 299, [3] с., іл.

[5]Шедель Г. Про європейську область Сарматію / Гартман Шедель ; вступ. ст., пер. з лат., комент. О. В. Білецької ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; наук. ред. М. Крикун ; ред.-бібліогр. О. В. Полевщикова ; відп. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2007. – 125 с. : іл.

[6]Видавнича спадщина українського ренесансу**,** 1917-1930 : каталог виставки / О. Л. Ляшенко, І. М. Усатенко ; відп. ред. М. О. Подрезова ; наук. ред. і авт. вступ. ст. В. П. Саєнко ; бібліогр. ред. : О. С. Мурашко, О. В. Полевщикова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : [вид-во] «Одес. нац. ун-т», 2011. – 85 с. : 26 с. іл.

[7]Польські стародруки з колекцій університетської бібліотеки = Starodruki polskie ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej : каталог / авт.-упоряд. : А. В. Великодна, О. Л. Ляшенко ; наук. ред. д-р габілітації В. Валецький ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. канд. іст. наук О. В. Полевщикова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : [вид-во] «Одес. нац. ун-т», 2012. – В печати.

[8]Электронные версии текстов статей издания «Вісник ОНУ. Сер.: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство» см.: http://library.onu.edu.ua/ua/izdanONU/ua/elres/visbibl

[9]Мерзлякова С. О. Дивосвіт українського рушника / С. О. Мерзлякова // Вісн. Одес. нац. ун-та. Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2012. – Т. 17, вип. 1 (7). – С. 97-104.

[10]Мурашко О. С. Рослини-символи Старого та Нового Світу в бібліографічних джерелах / О. С. Мурашко, В. В. Немерцалов // Вісн. Одес. нац. ун-та. Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2012. – Т. 17, вип. 1 (7). – С. 105-137.

[11]Подрезова М. О. Науково-дослідницька діяльність університетської бібліотеки : традиційні напрямки та сучасні пріоритети / М. О. Подрезова // Концепція розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в інформаційному суспільстві : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23-25 трав. 2006 р.). – К. : вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2006. – С. 35-42.

Поступила 18.07.2012

М. О. Подрезова,
директор Наукової бібліотеки
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082, Україна
тел. (0482) 34 77 89

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКИ ТА ОСВІТИ У НАУКОВІЙ БІБЛІОТЕЦІ ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

У статті викладено основні тенденції діяльності Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова у галузі інформаційного забезпечення науки та освіти. Висвітлена робота університетської бібліотеки як повноправного учасника науково-дослідницької діяльності вишу.

Ключові слова: Наукова бібліотека, електронні ресурси, бази даних, науково-видавнича діяльність, репозитарій, інформаційне забезпечення, науково-дослідницька діяльність.

M. A. Podrezova,
Director of the Scientific Library
Odessa I. I. Mechnikov National University
24, Preobrazhenskaya St., Odessa, 65082, Ukraine
Tel. (0482) 34 77 89

INFORMATIONAL SUPPORT OF SCIENCE AND EDUCATION IN THE SCIENTIFIC LIBRARY OF THE ODESSA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY

Summary
The article represents main tendencies of the Scientific Library of the Odessa I. I. Mechnikov National University activities in the field of informational support of science and education. The activities of the University Library as a plenipotentiary participant of the scientific research work of the higher educational institution.

Key words: Scientific Library, electronic resources, data bases, scientific publishing activities, repository, informational support, scientific research work.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 094(477):017(477.74-21)”1917/1930”

Н. П. Малютіна,
доктор філологічних наук,
професор кафедри української літератури
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Французький б-р, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
тел. (048) 746-56-97

ГОРИЗОНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ (1917-1930) В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Видавнича спадщина українського ренесансу : каталог виставки / авт.-упоряд. : О. Л. Ляшенко, І. М. Усатенко ; наук. ред. та авт. вступ. ст. канд. філол. наук В. П. Саєнко ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. : О. С. Мурашко, канд. іст. наук О. В. Полевщикова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : [вид-во] «Одес. нац. ун-т», 2011. – 86 с. : іл.

Рецензована праця представляє читачеві каталог українських видань 1917-1930 рр. у фондах Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, з якими можна було ознайомитись на виставці, присвяченій 20-й річниці Незалежності України.

Упорядкований групою авторів «Каталог виставки», безумовно, має пошуковий науково-дослідницький характер, оскільки заявлені у змісті рубрики дають змістовне уявлення про різноманітні сфери діяльності у справі публікації книг, альманахів, журналів, газет. Тематика розділів – 1. «Лексикографія: правопис», 2. «Розвиток науки», 3. «Бібліотечна справа», 4. «Художня література», 5. «Літературні альманахи», 6. «Мистецтвознавство», 7. «Розвиток драматургії», 8. «Агітація і пропаганда», 9. «Релігія та атеїзм», 10. «Видавничі серії», 11. «Видання для дітей» – дає уявлення сучасному читачеві, зокрема студентам та молодим дослідникам про суспільно-культурні процеси національного Відродження на Україні 1917-1930 рр.

До кожного з розділів подається короткий Вступ, у якому міститься характеристика того чи іншого аспекту видавничої справи, підкріплена бібліографічними згадками про відомих і маловідомих діячів культури. Назвемо для прикладу хоча б ряд імен співробітників, які працювали в бібліотеці Новоросійського університету та Одеській публічній бібліотеці і сприяли справі друкарства: О. М. Дерибас, М. П. Алексєєв, А. Н. Тюнеєва, Ф. Є. Петрунь, І. А. Фаас, О. Л. Вайнштейн, С. Я. Боровий, С. Л. Рубінштейн. Їхні праці (Боровий С. Я. «Архівні методи в бібліотечній роботі» (1929), Вайнштейн О. Л. «Музей книги Одеської центральної наукової бібліотеки» (1927), Фаас І. Я. «Інкунабули Центральної наукової бібліотеки м. Одеси» (1927) …) відтворюють процеси відродження наукового бібліотекознавства в країні, в авангарді яких була (і є на сьогодні) когорта одеських бібліографів.

Надзвичайно показовим є опис видань літературних альманахів 1917-1930 рр., оздоблений змістовними історико-літературними коментарями щодо спрямування тих чи інших видань, місця і часу виходу, творчого колективу редакції і тих видатних поетів, прозаїків, драматургів, митців тогочасного мистецького руху, які

друкувалися на сторінках альманахів. Серед них видання, які вкрай необхідні для наукових пошуків молодих дослідників: «Промінь», «Мистецтво», «Семафор у майбутнє», «Нова генерація», «Плуг», «Пролітфронт». Естетичною окрасою «Каталогу виставки» є, безумовно, збірка ілюстрацій, серед яких чимало титульних аркушів, палітурок та окремих сторінок видань.

Особливий інтерес для всіх, хто цікавиться українським мистецтвом і драматургією, складають рубрики «Мистецтвознавство» і «Розвиток драматургії». На честь упорядників каталогу слід віднести надзвичайно змістовну і коректну інформацію про маловідомих драматургів, видавництва і видавничі серії (наприклад, про такі видавництва, як «Книгоспілка», «Рух», видавничі серії «Театральна бібліотека», «Дешева бібліотека Красного письменства», «Весела книжка», драматургів Я. Мамонтова, А. Гака, Д. Бедзика, Б. Балабана).

Надійним дороговказом у цьому морі видавничої продукції є змістовна передмова наукового редактора каталогу канд. філол. наук В. П. Саєнко. В цій передмові знаходимо аналітичний огляд культурно-просвітницьких тенденцій означеного періоду, а також наукових підходів авторів до упорядкування цього видання. Так, слушною є її думка про ефект «подвійного зору», коли робота видавництв подається в оптиці тогочасного і сучасного бачення. Цей підхід поглиблює уявлення про культурно-мистецький, літературний, історичний процес XX рр. з відстані сьогодення.

Список літератури, який додається до каталогу, свідчить про ретельне опрацювання творчим колективом упорядників (передусім О. Л. Ляшенко та І. М. Усатенко) цілого ряду наукових джерел, у яких розкриваються складні проблеми українського літературного відродження крізь призму українського видавництва.

«Каталог виставки» стане в нагоді і професійному читачеві (студентам, аспірантам, викладачам), і всім, хто любить українське слово і цікавиться історією його друку.

УДК 094(477):017(477.74-21)”1917/1930”

А. І. Мисечко,
доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Єлисаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПАДЩИНА В ОДЕСІ: ЩЕ ОДИН КРОК У НАУКОВОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Видавнича спадщина українського ренесансу : каталог виставки / авт.-упоряд. : О. Л. Ляшенко, І. М. Усатенко ; наук. ред. та авт. вступ. ст. канд. філол. наук В. П. Саєнко ; відп. ред. М. О. Подрезова ; бібліогр. ред. : О. С. Мурашко, канд. іст. наук О. В. Полевщикова ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : [вид-во] «Одес. нац. ун-т», 2011. – 86 с. : іл.

Глибоко вкоренилася думка, ще з імперських часів, що місто Одеса є російськомовним, що тут, окрім російських газет, журналів та книг, нічого не видавалося та не поширювалося. Цю хибну думку спростував ще понад 120 років тому професор Новоросійського університету в Одесі Володимир Яковлєв. В одному із своїх досліджень він прийшов до такого висновку: «С самого начала своего устройства и до настоящего времени Одесса представляла самое пестрое население, в котором коренной, русский элемент не играет первенствующей роли;… И хотя за последнее десятилетия и замечается у нас некоторое усиление этого русского элемента, но всё же не настолько, чтобы придать городу по преимуществу русский характер. С другой стороны ни один, вероятно, город не способствовал в такой мере обрусению своих иногородных жителей, как Одесса»[1].

Проте, Одеса завжди залишалася багатонаціональним містом. Про це свідчать видані в Одесі численні книги та періодичні видання, які тут виходили спочатку французькою, польською, італійською, німецькою, єврейською, болгарською, грецькою та іншими мовами.

Українці в Одесі були також досить активними і на видавничій ниві. Особливо, за сприятливих суспільно-політичних умов, коли державні чинники сприяли розвою українського друкованого слова. Про це свідчить «Каталог виставки» Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвяченої двадцятиріччю проголошення незалежності України під назвою «Видавнича спадщина українського ренесансу (1917-1930)» (Одеса : «Одеський національний університет», 2011. – 86 с.).

На виставці було представлено 172 видання з фондів Наукової бібліотеки. Це, перш за все, книги та численні періодичні видання, скомплектовані в 11 розділах від наукової, мистецької до дитячої літератури, які були видані в тому числі й в Одесі. Така всеохоплююча різнобічність наочно представляє українське життя Одеси в зазначений період. І, перш за все, багатий її науковий і культурно-мистецький пласт.

[1] Яковлев В. О. К истории заселения Хаджибея 1789 – 1795 (К столетию завоевания Хаджибея). – Одесса, 1889. – С. 9.

Як зазначено упорядниками каталогу, більшість українських видань до бібліотеки надійшло з Української державної бібліотеки УРСР ім. Т. Шевченка, яка існувала в Одесі з 1922 по 1930 р., про що свідчить печатка на виданнях цієї бібліотеки. Мають місце надходження від бібліотеки «Просвіти», інших наукових і навчальних закладів та від приватних осіб, як, наприклад, книга І. Франка «Ліси та пасовиська: оповідання колишнього повномочного: з галицького життя» із особистим надписом: «Богдан Волянський листопад 1920 р.»[1]. Б. Волянський був членом відомої української родини Комарових в Одесі та Україні.

Звичайно, не всі тогочасні українські видання потрапили до фондів Наукової бібліотеки, можливо не всі ще виявлені. Проте виставка заслуговує на певну увагу, особливо до неї виданий каталог, який із всебічно обґрунтованою висвітленою передмовою кандидата філологічних наук, доцента кафедри української літератури ОНУ імені І. І. Мечникова Саєнко В. П. дає повне уявлення про українське відродження 1917 – початку 1930 рр.

Взагалі українське відродження на друкарській ниві почалося значно раніше 1917 р. і завершилося початком 1930-х рр., про що зазначають упорядники каталогу, які дають вичерпний опис видань з їх науковим апаратом, та й самі екземпляри видань, що були представлені на виставці, унаочнюють це.

Хронологічні межі виставки не дозволили включити значний обсяг українських видань до 1917 р., які виходили в Одесі. Це, перш за все, «Словниця української (або южно-руської) мови» Ф. Пискунова. – Одесса, 1883. Низка українських видань друкарні Ю. Фесенка, серед яких почесне місце займає перший історичний український роман П. Куліша «Чорна рада» (Одеса, 1900, та 1901 роки). Це й історичні видання та газети, що видавала одеська «Просвіта», всеукраїнський журнал «Основа» (Одеса, 1915), та величезна кількість української видавничої продукції, що з'явилася після 1905 р. в Російській імперії та виходила за кордоном.

Прикро (зрозуміло, що через певні політичні та ідеологічні причини), що у фондах бібліотеки відсутні численні українські видання Одеси та науковців нашого міста, які виходили по всій Україні та за кордоном. У зазначений у каталозі період виходили українсько-російські словники випускника історико-філологічного факультету Новоросійського університету Андрія Ніковського, редактора «Нової Ради» – офіційного органу Центральної Ради 1917 р., Міністра закордонних справ уряду УНР 1920 р., співробітника АН УРСР з 1924 р., який був репресований у справі СВУ 1930 р. разом з академіком Михайлом Слабченком та його сином, аспірантом ІНО Тарасом Слабченком[2].

---

[1] Видавнича спадщина українського ренесансу (1917 – 1930). – Одеса : Одеський національний університет, 2011. – С. 40.

[2] Ніковський А. Термінологічний збірник Міністерства шляхів. – Одеса : Книгарь, 1918.
Ніковський А. Український правопис : словничок. Ч. 1. – К. : Час, 1918.
Ніковський А. Граматика І. Нечуя-Левицького. – К., 1914.
Ніковський А. Граматика І. Нечуя-Левицького. – Одеса : Основа, 1915.
Ніковський А. Головніші правила українського правопису : ухвалені Міністерством Освіти для шкільного вжитку на всій Україні. – К., 1919.
Слабченко Т. До історії Українського словника // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1927.
Слабченко М. Російсько-український словник правничої термінології. – К. : Вид. УАН, 1926 // Червоний шлях – 1927. – № 1.
Шевченко І. Українська морська термінологія // Вісти ВУЦВК. – 1925. – № 30.
Буряченко В. Російсько-український словник з додатком канцелярського словника. – Вид. Фесенко. – Одеса, 1918.
Комаров Б. Короткий російсько-український словник. Вип.1 : Фізика. – Одеський Губернський відділ Народної Освіти. – Одеса, 1919.
Дложевський С. Де-що про природу речень типу «козаченька вбито» української літературної мови // Сборник статей на честь академіка А. И. Соболевского АН СССР. – Л.,1928.

Слід зазначити, що з об'єктивних історичних та ідеологічних причин, наслідком політики русифікації краю і міста Одеси як в імперські, так і в радянські часи стала відсутність певної кількості українських видань того періоду у фондах Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова.

Проте за роки незалежності Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова значно поповнила свої фонди новими і перевиданими українськими виданнями. І на завершення хочеться згадати добру традицію, яка була започаткована ще в часи Новоросійського університету в Одесі, коли його випускники обов'язково мали надіслати у дарунок бібліотеці свої праці. Ця традиція, про яку розповідав «патріарх» бібліотечної справи, старожил Наукової бібліотеки, людина енциклопедичних знань Віктор Семенович Фельдман, існувала ще у повоєнні часи.

Дана традиція в значній мірі змогла б поповнювати фонди Наукової бібліотеки, в тому числі українськими виданнями та виданнями з-за кордону.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 14854-3825 Р від 08.10.2007 р.

Українською, російською та англійською мовами

Затверджено до друку
вченою радою Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова.
Протокол № 10 від 26 червня 2012 р.

Адреса редколегії:
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65082
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Адреса редколегії серії:
вул. Преображенська, 24, м. Одеса, 65082

Верстка *Вітвицька В.Г.*

Здано в роботу 12.08.2012 р. Підписано до друку 17.09.2012 р. Формат 70×108/16.
Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 19,25.
Тираж 100 прим. Зам. № 496.

Видавництво
«Одеський національний університет»
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, Україна
Тел.: (048) 723 28 39